Na tau'a o Mungiki
(Raids on Bellona Island)

by

DANIEL TUHANUKU

Edited by ROLF KUSCHEL
AND
'ANGIKINUI FRANCIS TEKATOHA TAKIIKA

Historisk-filosofiske Meddelelser 83
Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab
The Royal Danish Academy of Sciences and Letters
Commission Agent: C.A. Reitzel

8 2001 Rolf Kuschel
Institute of Psychology
University of Copenhagen
Njalsgade 88
2300 Copenhagen S
Denmark

Publisher:

Cover design:

ISBN:

~~Gates ON~~ Te taua o Gakei. September 16 1979. Honiara

~~Commission~~ ~~Music~~ ~~Amount~~ ~~Sheets~~ ~~Bank~~

Gakei, kite Tanga o Tepapa na
Toake o tau haka Papata ite ko
inga o te Ngaguenga, Nima nia
e Tepapa tagaton tana kua he
Tae mai kite Manaha kana
Hinake a Tepapa kite hage ko
Gakei manga noho ite kainga

Te tegei ho nei a Tehoaki matua
ite aga Singa i Hagemagama
Kane Mataku a Bagonae ki
a Tehoaki: Matua manga Siko
Tana Kiakia o tegeiho, kana
Hai atu a Bagonae, Nalogha
anga aa te manga ea mai

OTE Ngaguenga, kana hai atua
Te Papa ai haka taha'atu Tui
ai Kaone kake ui mai taku
ke te, Mate noho so atu a Ga-
kei kite Kapa ote Kainga o
Tengaguenga, kae tu atu a
Tepapa kitona tanga o ma

Mugi, mate hai atu a Tehoaki ma
tua, Nalogha anga Tamagiki
Kae Sigi Kiagatuu, Kae Sigi
a Bagonae Ki Mugi, Nima
Sopo a Tehoaki-matua kia
gatuu, o ken hoki ake Kimugi
Ko Bagonae e tege hoki iho

Nga ago eke atu ia Gakei, o Lo
gi eia, Kae haka tapa o Koga
Na to'o, ki mau Kohea kitaton
Kana Sapsiho a Tupaukin ite
Lokie Kua eke ite Bae o Logho
Mate Siei bae tasi ake Kina
ia Tupaukin Kia Gakei e Logi

o aguiho ia Tehoaki-matua
Mate Singa a Tehoaki matua
i magama, o tege ite mouku o
Hano o Sopo kite ma'atu ha
ga i Soeba o Popoghi ai ta
na hui haga, oto'o hano aao
kake kite ogo i Tehatugo a o
manga noho ai, o ngantana

E Tepapa o Lobo eia, Te hakai
Hokinai eia tega'akau kia
Gakei, kana taa e kigaton i
a Gakei o Mate Kae taa haka
Pigi ekigaton ia Takitakite
Pegea o Hatagua kia Gakei,
Kae tege ake a Bagonae Ki
Tona Naha ia Tehoaki-Matua,

Hui haga, kama ngai ina iho Kim
a, Kanoko ngana ngana boo
mai Te tana nima SoSopo ma
i kite Taungagato, e amo mai
e kigaton ia Gakei Ke tani i
Ghogau Kae Logha tenka kite
ua o Taki taki o huhuti mai

From Daniel Tuhanuku's manuscript (F 8).

ABBREVIATIONS

F The letter 'F' succeeded by a number refers to the text number in the present publication of Daniel Tuhanuku's stories.

NR The letters 'NR and NT' succeeded by a number refer to the notes following NT the narratives termed 'R' or 'T' (i.e. NR 17 means notes to R 17).

R The letter 'R' succeeded by a number refers to the text number in the publication *Vengeance is Their Reply* by Kuschel, 1988b.

T The letter 'T' succeeded by a number refers to the text number in the publication *From the Two Canoes* by Elbert and Monberg, 1965.

( ) Words in parentheses are Daniel Tuhanuku's insertions to specify the immediately preceding word.

CONTENTS

ABBREVIATIONS

FOREWORD

INTRODUCTION

REFERENCES

TUHANUKU'S NARRATIVES

1. TE TAA 'ANGA E HITI A TONGO

2. SUI TAU'A A KAITU'U

3. TE TA'IA 0 BAIMAE

4. TE HAAHAA A SA'A HU'AINGUPE

5. TE TA'IA 0 NGAUMOANA

6. MANU

7. TEHOAKIMATU'A MA TAAMATUI

8. TE TA'IA 0 NGAAKEI

9. TE SEE NGASAU A SA'A TANGA IA NGAAKEI

10. TE SUI TAU'A A TEHOAKIMATU'A

11. TE TA'IA 0 NGUA HOSA 0 TINOPAU

12. TEHOAKIMATU'A MA TANG0MAHA

13. TE TUUNGIA 0 SA'A TANGAIBASA

14. TE TA'IA 0 TAAMONGI

15. TE TA'IA 0 NGUA SINGIMAMA'O

16. TE TA'IA 0 TOHI'EHA I PAUNGO

17. TE TAU'A NAHA NGIMA

18. TE TA'IA 0 TU'IMAKA

19. TE TA'IA 0 BAIANGO

20. TE TA'IA 0 TE'AAMANGU MA TEIKANGONGO

21. TE TA'IA 0 HAKABUNIPOO

22. TE TA'IA 0 TAUMA'ANU

23. TE TA'IA 0 MANGU'OTI

24. TE TA'IA 0 SIBOTE

25. TE SUI TAU'A A MU'AKITANGATA

26. TE TA'IA 0 TEGHALI

27. TE TA'IA 0 'UHI I PAUNGO

28. TE TAU'A I TESUNGU

29. TE TAU'A A MU'AKITANGATA KI TANEKA

30. TE TAU'A KI MANGA'ENGUA

31. TE TA'IA 0 NGUANIUA

32. HUA BOIATO MANGANGUA

33. TE TAU'A KIA TANGU'AO I TANGUMANGANGA

34. TE KAUHUTU BANGU A SA'A IHO

35. TE TAU'A KI TE GHAIGHAI

36. TE TAU'A KI TE BAANGOBO

37. TE TAU'A I TE ONGO NGAUPATA

38. TE HANA 'IA 0 MANUNGEI

39. TE TA'IA 0 NIKAMATU'A

40. TE PAKE A TENGANO

41. TE TA'IA 0 NGE'ONGII

42. TE TA'IA 0 'OSOMEl

43. TE TAU'A I HENUAKAPOO

44. TE TA'IA 0 HU'AITEBAKA'EHA 0 SINGI

45. TE KAI HA'AO KI TONGOHINGANO

46. TE TA'IA 0 NGANGIIKA

47. TE TA'IA 0 TAMUA

48. TE TA'IA 0 TE'UNGUTIANGE

49. TE NGOPO 'ANGA TE KAPI I GHONGAU KIA HENUA'EHA

50. TE PAKE I TAMANA

51. TE TA'IA 0 PUANGONGO.

52. TE TA'IA 0 BIBAO

53. TE TA'IA 0 TEMANENA

54. TE TA'IA 0 TAUPONGI

55. TE TA'IA 0 TEKAKA

56. TE TA'IA 0 'OMOEMAKO

57. TE TA'IA 0 KAUTASI

58. TE TA'IA 0 TUIAKIHENUA

59. KAKAU HETU'UTI'AKI

60. TE TA'IA 0 TEPUAPAU TOHI'EHA

61. TE TA'IA 0 MUIA 0 KANGA

62. TE TA'IA 0 TONGONGA

63. TE TA'IA 0 TESUI MA TEIKANGAU

64. TE TA'IA 0 BIBAO

65. TE TA'IA 0 TEOSI 0 KANGA

66. TE TA'IA 0 TINONGEI

67. TE TA'IA 0 TAKABA MAI BOSUKA

68. TE TA'IA 0 BAIABE

69. MUIA

70. TE TA'IA 0 TEOSI

71. TE TA'IA 0 SONGOMATEIKA

72. TE TA'IA 0 SONGOMATEIKA

73. TE TAAHIA 0 'ANGOHI

74. TE TA'IA 0 NAMENGE

75. TE TA'IA 0 KUI

76. TE TA'IA 0 HA'UTAHI MA TONGUAHE

77. TE TA'IA 0 TUKUNGEI

78. TE TA'IA 0 SA'ATONGO

79. TE PAKE I TEKENGEMEA

80. TE TA'IA 0 NGAUNGENGE

81. TE TA'IA 0 TEAOIKA

82. TE TA'IA 0 TEMUKA

83. TE TAA 'IA 'ANGA TE NGA'A KI BAITANGA

84. TE TA'IA 0 UTAKIU

85. TE TA'IA 0 TEKAUNGANGO

86. TE TA'IA 0 HUEI

87. TE TA'IA 0 TEHAIBAKIU

88. TE TA'IA 0 MANGIENGOA

89. TE TA'IA 0 MANGIENGOA

90. TE TA'IA 0 TE'UNGUHENUA

91. TE TA'IA 0 TAMUA MA TE TAINA

92. TONGONGA MA TUMABI

93. TE TA'IA 0 TESUI

94. TE TA'IA 0 NGIBUTAI

95. TE TA'IA 0 SAUNGONGO

96. TE TAA 'IA 'ANGA TE 'API 0 MA'ANU

97. TE TA'IA 0 TEKIUPUA

98. TE TA'IA 0 TEMOA

99. TE TA'IA 0 TANGOSIA MA TANGUABA

100. TE TA'IA 0 MAUNGU

101. TE TA'IA 0 PUIPUIHENUA

102. TE NGE'OSIA 0 NAMA'UNGA

103. TE TA'IA 0 TEHAIBAKIU MA TIONE

104. TE TA'IA 0 TENGOGHA

105. TE TA'IA 0 PANIO

106. TE TA'IA 0 SAUNGA

107. TE TA'IA 0 TEHETUI

108. TE TA'IA 0 SANGOIHENUA

109. TE TA'IA 0 HAKANGAUNGEA

110. TE TA'IA 0 BAITOKO

111. TE TA'IA 0 NGAAKEI

112. TE TA'IA 0 NAMONA

113. TE TA'IA 0 MATANGI

114. TE TA'IA 0 TINGI'IA

115. TE TA'IA 0 'ATIKAKE

STORIES FROM RENNELL ISLAND

116. TE TAU'A KIA TAUHA'UNGUA

117. TE SUI TAU'A A TUPAUKIU

118. TE TA'IA 0 TE HONGAU HINGI

119. TE TA'IA 0 TEOSI MAI MUNGABA

120. TE TA'IA 0 TEIKANGAU MAI MUNGABA

121. TE TA'IA 0 NGUA PUIA

122. TE TA'IA 0 TEKUNGU

123. TE TA'IA 0 TUHENUA KI TE 'ANGOHANGA

124. TE HAAHAA A MUNGABA

125. TE TAA 'IA 0 TEMAHANA MA TANGABAE

126. TE TAU'A I TAHINGINGA

127. TE NGE'OSIA 0 ANGAITAI KIA TEAHENIU

128. TE TAA'IA 0 TEABA MA TEHAKANGABA

129. TE TAU'A KI PAUNGO

130. TE NGE'OSIA 0 SA'OMANGOO

FOREWORD

> *Globality has the positive potential, by creating a more closely integrated world, to break down barriers between nations and peoples. But it also has accelerating potential to erase the cultural heritage and languages of countless minority groups and small nations, with the result that we will all be impoverished by this loss (Malama Meleisea, 2000:29)*

The preservation of cultural heritage is a most important issue in the South Pacific as elsewhere. Oral traditions are rapidly disappearing in societies where people - after contact with the outside world - have learned to read and write. Many a time introduced formal education systems ignore vernacular based education and several hundred years of indigenous wisdom get lost. "The school and church are institutions that work hand in hand to colonize the mind", says Hereniko (2000:83). Social interaction with foreigners and the mass media, especially radio, also has a great impact on indigenous population's oral treasures. Under the motto 'what's new is good' rudiments of Western stories, values and interaction patterns replace the traditional ones.

For the last 60 years this has also been the case on the tiny Polynesian Outlier Bellona in the Solomon Islands. Many of the general oral traditions (Elbert and Monberg, 1965), rituals (Monberg, 1991), song texts (Rossen, 1987), children's animal stories (Kuschel, 1975) have so long been unused as to be consigned to oblivion.

During the last years, however, the situation has somehow been changing. Some from the younger generation, realizing the limitation of what Albert Wendt called the 'whitefication', have become rootless. In their search for a social identity they now turn to their traditional culture to learn about their ancestors way of living, their behavior, religion and attitude towards life. Since much of the wisdom, which in earlier generations was handed down orally, already has fallen into oblivion, anthropologists and other scholars, who have greatly benefitted from the older generations generous sharing of their knowledge, have an obligation to return what actually has been a cultural loan. Oral traditions should not only be kept in dark libraries, they should become again what once they were: part of a living culture. "We should remember", as Waiko reminds us, "the often quoted statement of a Mali researcher who said that 'every elderly person who

dies, represents a library going up in flames"' (Waiko, 2000).

We should help the younger generations to recover their ancient island voices and cultural landscapes. But, this is not always easy, since the publishers have no economic interests in publishing oral traditions in extenso.

We would like to express our great appreciation to The Danish Council for the Humanities and to The Department of Psychology, University of Copenhagen, for financial support of a revision of the Bellonese text. The linguistic revision was conducted by Francis Duran. We also would like to thank the *The Royal Danish Society of Science and Letters* for their willingness and economic contribution to publish the present volume and thus contribute to the preservation of the cultural heritage of the Bellonese people.

Rolf Kuschel
'Angikinui Francis Tekatoha Takiika
Copenhagen, October 2001

INTRODUCTION

Bellona Island

The present publication contains 130 stories from traditional Bellona Island and its neighboring island Rennell. They deal with the endless conflicts and fighting that haunted the islands from the very first day the first immigrants set their foot on the island more than 600 years ago. Several of these conflicts developed into homicides, vengeance killings or feuds (Kuschel, 1988a,b).

Bellona Island, locally known as Mungiki, is one of the seven Polynesian Outliers in the Solomon Islands. It is situated 164 km south of Guadalcanal and 22,5 km northwest of Rennell (Christiansen, 1975:13) with which it shares similar language and culture. Because of its remoteness and small size, approximately 17 km^2, it did not particularly attract the attention of outsiders before World War II. In 1938 Rennellese, who had been trained at the Seventh-Day Adventist's School in Marovo, introduced Christianity (Monberg, 1962; 1967; 1991) to the then 440 Bellonese (Kuschel, 1988a:89-90).

There were originally eight clans: Ngoha, Tongo, Puka, Sau, Tanga, Nikatemono, Taupongi, and Kaitu'u. The latter also established a clan on Rennell Island. The seven first mentioned clans formed from the beginning an alliance group, which went by the name 'The Seven Original Clans'. Through the generations, they stood together against the Kaitu'u clan. In generation five, a man by the name of Hu'aingupe came from Rennell to Bellona. He settled on the island and established his own clan. Although, he originally descended from the Kaitu'u clan, the Bellonese categorized him and his descendants as members of a separate clan: the Hu'aingupe clan. Today, only the Taupongi and Kaitu'u clans have survived. The other seven clans, including the Hu'aingupe clan, died out in generations 14-20.

Traditional Bellona is characterized by having a patrilineal descent system. Individuals are socially identified according to their membership of a specific lineage, subclan and clan. Great importance is placed on the social recognition and social position of individuals, lineages, and clans. Compared to other Polynesian societies such as Hawai'i, Tonga and Samoa who are characterized by having a high degree of formalized social stratification (Sahlins, 1958), Bellona has a rather shallow level of stratification. It comprised the following three strata: (1) High social status (*hakahua*), (2) landholders (*maatu'a*), and (3) low social status (*tangani pengea*). There has never been one central authority on Bellona, no high chief or chiefs of the type found in a number of other Polynesian communities. Each patrilineal descent group was autonomous. No

member of a different lineage had any authority over extraneous land or people. On Bellona social status is achieved by individual or group performances which have to be recognized by society (Kuschel, Takiika, 'Angiki, 1999).

The Bellonese society has been in a constant state of strife and controversy. The areas of conflicts are numerous. They range over conflicts related to claims to land, setting up boundaries, rights of access to crops, fruit trees and timber for building canoes, envy, deceitful behavior, spreading of rumors, denigrating insults, taunt songs, and jealousy. Since any kind of insult is regarded as a threat to a man's honor, many apparently minor incidents developed into serious conflicts. Intentional provocations from non-kinsmen were especially regarded with the greatest severity since this could be the beginning of a continuing defiance and test of a man's and his kin group's strength. In some cases the offended party had no other choice than to kill the offender. Numerous are the situations where homicide was regarded as the appropriate answer to a challenge.

Traditional Bellona has a notorious fame for its ferocity. From the oral traditions it appears that an average of 9.3 people were killed per generation. This is a fairly large number if one takes into account that the total population in pre-Christian times on a rough estimate hardly ever exceeded 500 persons. The killing of close kinsmen demanded revenge, although the avenger knew that in most cases counterrevenge would be unavoidable and jeopardize his own life and the lives of his kinsmen. Vengeance by killing is more than just an act of hateful retaliation. Besides being a demonstration of power and willingness to strike back, it is also a healing process of a deep wound, from which pain has gushed forth for a long time. To engage in a raid was not done out of lust. In revenge lies a rehabilitation for lost honor. "Vengeance then," says Grønbech (1931:72), "consists in taking something from the other party. One procures honour from him. One will have one's honour back."

More detailed information about Bellona can be found in Christiansen (1975); Elbert (1975, 1988); Elbert, Kuschel and Taupongi (1981), Elbert and Monberg (1965); Kuschel (1988a,b); Kuschel, Monberg and Wolff (2000); Monberg (1962, 1967, 1991); and Rossen (1987).

Daniel Tuhanuku - the narrator

Daniel Tuhanuku, Tongaba lineage, was born approximately 1921. He was raised by his parents, Kaitu'u and Te'ungumau, and had three sisters and one brother. He was the eldest of the two brothers and still a young man when Christianity was introduced to Bellona in 1938. Between 1938 and the Second World War Bellona society underwent a

gradual change from traditional religion to Christianity without much interference from the colonial administration or the missions in the Solomon Islands. During these years, Tuhanuku became seriously involved in the growth of the introduced South Seas Evangelical Mission (SSEM), later renamed South Seas Evangelical Church (SSEC). In the mid-1940s, after the Second World War and at the resumption of active colonial governance and mission activities, Daniel Tuhanuku with some other champions of the Faith were sent to a mission school in 'Onepusu (Malaita) - the only SSEM school in the Solomon Islands at that time. After two years at 'Onepusu, Daniel Tuhanuku returned and was one of the few educated people within the SSEM community on Bellona. But before taking up his vocation as a local missionary teacher and pastor he spent some time working at the Yandina (Levers) Plantation in the Russell Islands, followed by some time in Honiara working for the Tischler construction. Shortly after his return to Bellona Island Daniel Tuhanuku became one of the leading figures in the consolidation and maintenance of the SSEM, especially within the Ghongau village church. After the death of Taungenga, who was the head of the Ghongau village church, Daniel Tuhanuku became the foremost leader of the mission. He was a teacher, a deacon and pastor of the church at various times. He also established the Angaiho Primary School, later renamed the Puia Memorial School, in an attempt to ensure that children of the SSEM had an opportunity to be educated. Daniel Tuhanuku, as an elder of the Tongaba lineage and one of the elders of the Ghongau district, was respected as a high-status man not only among his own clan members but throughout the Bellonese society.

Tuhanuku was one of the most gifted story tellers of the Ghongau district and had an immense knowledge of the times past. His narrating style is meticulous and he takes a pride in detailed descriptions. He was a man of high moral standards and as a previous deacon and pastor of the South Seas Evangelical Church, he avoided to criticize publicly other story tellers with whom he disagreed. Risque and obscene words, which the Bellonese language is full of, hardly passed his lips in public or slipped his pen. He fully lived up to the expectations of a high-status person.

Tuhanuku filled five large notebooks of more than 600 hand-written pages. The narratives deal with several aspects of pre-Christian Bellona such as genealogical intricacies, religion, ritual-feasts, song texts, tattooing and information about extinct clans. One 196-page notebook is exclusively dedicated to homicides. Today, these notebooks only exist as photocopies made by Monberg and Kuschel. The originals were destroyed during one of the several cyclones that strike the island every few years.

Putting the record straight

There seems to be some confusion as when Daniel Tuhanuku started on what turned out to be a longstanding writing odyssey. One volume contains narratives dated 1951, some 1980 and some 1982. Some dates from 1980 have later been corrected and changed to 1951. Whatever the reason for this chronological changes may be, Tuhanuku's writing spree first gained momentum after 1969. The 130 narratives in the present publication were written down between 1979 and 1982, with the exception of six narratives being dated 1951 and three dated 1972.

Why did Daniel Tuhanuku invest so much energy in writing down the sagas of great Bellonese' mens enterprises? Was it because he wanted to become the doyen of the local raconteurs? Hardly, since he at the time of writing already had acquired fame for his exceptional knowledge. Two incidents may have spurred Tuhanuku to invest so much energy in writing. The first was the collection of oral traditions by Elbert and Monberg, published in the book *From the Two Canoes*

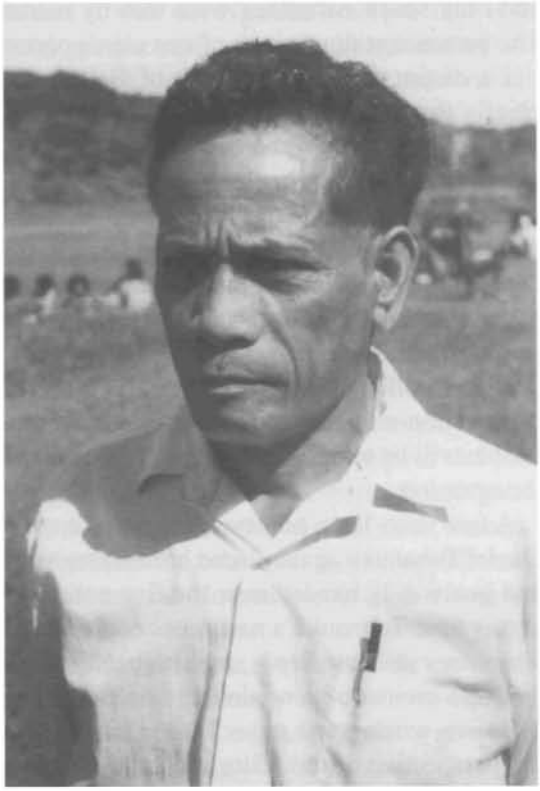

Fig. 2: Daniel Tuhanuku, Tongaba lineage, 1972.

(1965) and Kuschel's data collection on homicides, published in *Vengeance is Their Reply* (1988a,b). When Elbert and Monberg's book came out Monberg presented the book's 236 narratives, written in both Rennellese/Bellonese and English, to the Bellonese. Monberg encouraged the Bellonese to comment on the content of the book (Monberg, 1975). Indeed, a remarkable accomplishment, which Henige (1982:128-9) comments in the following way: "Monberg's exercise in submitting his work to the judgement of his informants was an admirable bold one, but one that has failed to attract many imitators." In his characteristic understatement, Monberg reports, that the reception of the book was "not entirely favorable." Some people complained, that the book was bad, "because there are bad stories about ancestors of people who are still alive." Other complains focus on the selection of the texts. "People of the Eastern and the Middle district [belonging to the Kaitu'u clan]... feel that their historical traditions are not satisfactorily represented." The informants claimed that the book contains too many accounts from the Western district [the Iho clan]. One informant suggested that Monberg should "make a new book containing *all* the different versions of stories ... make a book which nobody will fight about, but just write the different versions of stories..." These complains are rooted in the widely held belief that other clan members can not be trusted when it comes to telling stories about others.

When Kuschel in 1977 collected his data on raiding on Bellona Island his main informants were from the Iho clan. No less than 143 of the 150 narratives on which the analysis of bloodshed in the book *Vengeance is Their Reply* is based came from story tellers of this clan and only seven narratives were told by members of the Kaitu'u clan. The paramount dominance of one clan's narratives has given the material a distinct bias: it is a part of Bellonese cultural history as seen chiefly through the eyes of one clan. The reason for not including the perspectives of the other clan is twofold: Of the two famous story tellers from the Kaitu'u clan, one was very sick and weak and the other, Daniel Tuhanuku, had received directives from his relatives, working in Honiara, the capital of the Solomon Islands, that he should abstain from contributing to the collection of data unless he was paid. Since scholars never should pay informants as a matter of principle but instead presenting them with gifts upon their departure, Kuschel was forced to decline to offer money for narratives. Once one enters a payment-for-information situation, one risks in the worst possible case that some people will be tempted to volunteer information possibly concocted for the occasion.

A few years later, however, there was a totally different situation and Daniel Tuhanuku again placed his vast knowledge at Kuschel's disposal and generously handed over the five notebooks mentioned earlier. But at this time Tuhanuku's

narratives could not be included in the volume *Vengeance is Their Reply* since it already was ready to go to press.

There seems to be no doubt, that Tuhanuku's primary goal with his intensive writing was to secure the island's oral tradition as seen from the perspective of the Kaitu'u clan and thus counterbalance the previous publications, in which the historical traditions of the Kaitu'u clan had not been "satisfactorily represented". Historical narratives concerning the same event can focus on different aspects by leaving out, underplaying or underscoring certain details - all depending on whose interest it serves. Some of these conflicting accounts could result in severe disputes, especially, when it comes to the recounting of less laudable incidents, the so-called 'bad stories'. Bellonese from different patrilineal descent groups seldom share the same views on these matters. Thus it is characteristic that two informants belonging to different clans gave divergent accounts of what happened after the high-status person Ngaakei was killed. The narrator of the Iho clan told that Ngaakei's body was mutilated in a most brutal manner: his killers fastened a rope around the corpse's neck and dragged the body along the main path as if it were just another monitor lizard. They urinated on the body and cut off the ears before burying Ngaakei in his own settlement. Moreover, they later dug up the body in order to make the bones into spearheads and necklaces (R9). Tuhanuku, who belongs to the same clan as Ngaakei, however, claims that it was not Ngaakei's corpse that was maltreated, but the corpse of another man who was killed during the same raid. Furthermore, Ngaakei's killers paid homage to their victim by carrying him along the main trail, buried him in 100 baskets of beach sand, and placed the roof of a nearby temple over the grave (Tuhanuku, 2000:F8).

There are other differences of opinion between the two clans. According to the Iho clan version the clan survived the great blood bath perpetrated upon them by attackers from neighboring Rennell Island 18 generations ago, because a man by the name of Sokoa and his wife managed to flee and then multiply (R5). In a version from the Kaitu'u clan, however, the Iho clan was completely wiped out by the Rennellese attack, and the surviving Sokoa belonged to the now extinct Ngoha clan. Therefore, the people who today claim membership of the Iho clan are not real descendants of the Iho clan, but members of the Ngoha clan. Since Sokoa's children married each other and all their descendants thus were the result of incestuous relations, they dropped their affiliation to the Ngoha clan and instead glossed it over with the name of the Taupongi clan (T140).

As these two examples amply demonstrate, a clans' honor can be at stake, if an event is told in a not too flattering way by members of another clan. And to this day,

these kinds of contending views give rise to conflicts on the island.

Today, it is a truism to claim that narratives are socially constructed, that they serve certain social and political functions. "Narratives are not simply *about* 'the past' - about the content or analysis of this or that event. They constitute ways for people to *think with* 'the past'. They involve engagement. They help conceptualize the present in terms of the past and the past in terms of the present. They constitute active orderings in and of the world" (Borofsky, 2000:22).

Therefore, it is important for scientists to let the views of so many different groups as possible become known. As Outlanders we will never be able to judge which island version is right and which is wrong - and we shouldn't. The only thing we can do is humbly preserve as many variation of the fast fading oral traditions as possible. Out of the many narratives Daniel Tuhanuku has committed to paper we decided only to publish those which deal with homicides.

Daniel Tuhanuku passed away in 1998. It is in remembrance of the Bellonese past and in the spirit of Daniel Tuhanuku's wish to keep a balance in the different views of the two clans about the same events, that this book is published. May it be conceived by the Bellonese in this way and may one day local anthropologists find interest in analyzing the different views from the two different clans. With this publication Kuschel hopes to do penance for not having been able to include Tuhanuku's important narratives in his earlier publication.

Transcription

In this publication Tuhanuku's narratives have been transcribed as close to the original notebooks as possible. The spelling is in Bellonese and follows the orthography in the *Dictionary of the Language of Rennell and Bellona*, by Samuel H. Elbert. The only changes done to the original texts of Daniel Tuhanuku are merely of grammatical and orthographic kind for clarification and in order to avoid misunderstandings. Tuhanuku sometimes uses the Rennellese /g/ and sometimes the Bellonese /ng/. The editors have changed all /g/ to /ng/. Likewise, the editors have inserted glottal stops in the texts and inserted double vowels when demanded. Division of words, a weak point in Tuhanuku's and other Bellonese' writings, follow the standards set by Elbert. Sometimes it was necessary to insert a topic marker, subject marker or a definite article.

Tuhanuku sporadically writes in a complex style, with many insertions as when in F8:8 he writes: "Taukiu went and looked at Utakiu's bundle of arrows and inspected it, then Taukiu pulled out the arrow with the seven prongs, took a bow and placed the base of the seven-pronged arrow on the bow and shot it toward the main trail at Baitanga

where the seven-pronged arrow, made from Ngaakei's [skull], was pulverized [when it hit] a stone on the bypath at the entrance to Baitanga." *(Ma te hina iho a Taukiu o sa'u e ia te 'uu a Utakiu o ngiungiu aano e ia, unu e Taukiu te ngasau noko iai te malahitu o sa'u mai e ia te kauhutu o hakakaso kinai e ia te ngasau noko iai te malahitu o hana iho e ia ki mu'a i Baitanga o manga ngehungehu te malahitu ia Ngaakei ki na hatu o te anga singa i Baitanga.*) For an outsider the action sequences can be difficult to follow but not so for a Bellonese, who already has the necessary cultural knowledge. Therefore, Tuhanuku's writing style has been left unchanged.

Arrangement of texts: The texts are divided into two groups (a) events that took place or were related to killings on Bellona Island, and (b) events that took place outside Bellona Island and were unrelated to the killings there. Most of the last mentioned killings took place on Rennell Island. The texts are presented in a chronological order, e.g. according to the genealogical position of the attacker. An exception to this rule are the events mentioned under (b), since we do not have too detailed information on genealogies on Rennell Island. For identification of the actors mentioned in the narratives and background information the reader should consult Kuschel (1988a,b).

NB: Finally a note of warning: The oral traditions rendered in this book ***CAN NOT*** be used as a basis for legal decisions since the historical events are described as remembered and interpreted by a single person belonging to one of the two existing clans.

REFERENCES

Borofsky, Robert (2000). "An Invitation." In Robert Borofsky (ed.). *Remembrance of Pacific Past. An Invitation to Remake History.* Honolulu, University of Hawai'i Press, 1-34.

Christiansen, Sofus (1975). *Subsistence on Bellona Island (Mungiki)*. Language and Culture of Rennell and Bellona Islands, Vol. V. Copenhagen: The National Museum of Denmark.

Elbert, Samuel H. (1975). *Dictionary of the Language of Rennell and Bellona*. Rennellese and Bellonese to English. Language and Culture of Rennell and Bellona Islands, Vol. III, Part 1. Copenhagen: The National Museum of Denmark.

Elbert, Samuel, H. (1988). *Echo of a Culture. A Grammar of Rennell and Bellona.*

Oceanic Linguistics Special Publication No. 22. Honolulu: University of Hawaii Press.

Elbert, Samuel, H., Rolf Kuschel and Toomasi Taupongi (1981). *Dictionary of the Language of Rennell and Bellona*. Part 2: English to Rennellese and Bellonese. Language and Culture of Rennell and Bellona Islands, Vol. III:Part 2. Copenhagen, The National Museum of Denmark.

Elbert, Samuel H. and Torben Monberg (1965). *From the Two Canoes. Oral Traditions of Rennell and Bellona Island*. Honolulu & Copenhagen: Danish National Museum and The University of Hawaii Press.

Grønbech, Vilhelm (1931). *The Culture of the Teutons.* London: Humphrey Milford, Oxford University Press.

Henige, D. (1982). *Oral Historiography.* London: Longman Group Ltd.

Hereniko, Vilsoni (2000). "Indigenous Knowledge and Academic Imperialism." In Robert Borofsky (ed.). *Remembrance of Pacific Past. An Invitation to Remake History.* Honolulu, University of Hawai'i Press, 78-99.

Kuschel, Rolf (1975). *Animal Stories from Bellona Island (Mungiki)*. Language and Culture of Rennell and Bellona Islands, Vol. IV. Copenhagen, The National Museum of Denmark.

Kuschel, Rolf (1988a). *Vengeance is Their Reply: Blood Feuds and Homicides on Bellona Island.* Part 1: Conditions Underlying Generations of Bloodshed. Language and Culture of Rennell and Bellona Islands, Vol. VII:Part 1. København, Dansk psykologisk Forlag.

Kuschel, Rolf (1988b) *Vengeance is Their Reply: Blood Feuds and Homicides on Bellona Island*. Part 2: Oral Traditions. Language and Culture of Rennell and Bellona Islands, Vol. VII:Part 2. København, Dansk psykologisk Forlag.

Kuschel, Rolf, Torben Monberg, Torben Wolff (2000). *Bibliography of Bellona and Rennell Islands, Solomon Islands.* Copenhagen, Institute of Psychology.

Kuschel, Rolf, 'Angikinui Francis T. Takiika and Kiu 'Angiki (1999). "Aspects of social stratification and honor on pre-Christian and modern Mungiki (Bellona Island)." *South Pacific Journal of Psychology,* 11(1):54-70.

Meleisea, Malama (2000). "UNESCO Memory of the World Programme and Oral Tradition." In John McIlwaine and Jean Whiffin (eds., 2000). *Collecting and Safeguarding the Oral Traditions: An International Conference.* IFLA, Professional Reports, Nr. 68.

Monberg, Torben (1962). "Crisis and Mass Conversion on Rennell Island in 1938". *Journal of the Polynesia Society*, 71:145-150.

Monberg, Torben (1967). "An Island Changes its Religion. Some Social Implications of the Conversion to Christianity on Bellona Island." In G. A. Highland, R. W. Force, A. Howard, M. Kelly, Y. H. Sinoto (Eds.). *Polynesian Culture History: Essays in Honor of Kenneth P. Emory.* Honolulu: Bernice P. Bishop Museum Special Publication Bishop Museum Press. Vol. 56:565-589.

Monberg, Torben (1975). "Informants Fire Back: A Micro-Study in Anthropological Methods." *Journal of the Polynesian Society*, 85(2):218-224.

Monberg, Torben (1991). *Bellona Island Beliefs and Rituals*. Pacific Islands Monograph Series No. 9. Honolulu: University of Hawai'i Press.

Rossen, Jane M. (1987). *Songs of Bellona Island (Na Taungua o Mungiki).* Acta Ethnomusicologica Danica 4. Language and Culture of Rennell and Bellona Islands, vol. VI. Copenhagen: Forlaget Kragen. 2 vol.

Sahlins, M. D. (1958). *Social Stratification in Polynesia.* Seattle: University of Washington Press.

Waiko, John D. (2000). "Safeguarding Papua New Guinean Culture in the Next Millennium: Educational Reforms and Preservation of Cultural Traditions." In John McIlwaine and Jean Whiffin (eds., 2000). *Collecting and Safeguarding the Oral Traditions: An International Conference.* IFLA, Professional Reports, Nr. 68.

TUHANUKU'S NARRATIVES

1. TE TAA 'ANGA E HITI A TONGO

1. Ko Tongo te tu'aatinana o Kaitu'u, na boo mai kingaaua mai 'Ubea ki Mungiki. Ka teengaa tona manaha ko 'Utumaaua noko manga hakapata'aki ai ma na hiti noko kakai i 'Ungungaia e i te pa'asi bangiaghe o 'Utumaaua. Ka na haka'angi e ia na hai hata 'anga o seu ai na ngupe ki na hiti. Ka noko hano o hingi tona hata i Tangumanganga e i te anga i Mangokuna. Ka na hano ke eke ai. Ma te tata'o ai a na hiti o nge'o tungi hata kinai. Ka manga eke a Tongo i tona hata o manga seu ngupe ai. Ka manga noho'aki a hiti i te tungi o te hata o manga hitangi ia Tongo manga eke i te hata o manga seu ai ana ngupe.

2. Aano nimaa pange te nga'aa ki bangibo ke poo, teengaa te gholoba o Tongo noko hoki iho ai i te hata. Ka noko to'o iho tana tinotengau ngupe. Ka na hina iho ma tana seunga tinotengau, 'abange te launatasi ngupe ma'a te tinotengau o hiti, ka e to'o tana tinoibatuma'aitetokaiba o hano. Ka e he'e 'aonga te launatasi ngupe ki te tinotengau o hiti. Ka noko he'e hakatasi.

3. Ka noko hai ngoa e Tongo te hai 'anga nei ki na hiti o hakatangi'aki ai. Nimaa i teengaa 'aso hoki iho ma'u a Tongo e to'o iho ma'u tana tinotengau ngupe e seu i tona hata. Ka na 'abange ma'u e Tongo te launatasi ngupe ma'a na hiti. Ka na hakamaa'ongi te puungenga a ngatou noko hai kia Tongo noko beka kia te kingatou i ana ngupe, kingatou ngo taa'ia. Ka na longi e kingatou o taa ia Tongo o mate, ka e to'o e kingatou tana tinotengau ngupe o boo. Ka manga teka a Tongo kua taa e kingatou, ka na to'o ake o tanu i 'angunga nei, ka he'e na'a e au te kunga e takoto ai i Mungiki nei. Teengaa te manaha noko kakai ai ko 'Utumaaua, po noko tanu ai po si'ai. Teenei te taa'ia o Tongo, ka tona tangatupu'a teenei ka e 'oti.

Notes

Hiti: mythical population of Bellona believed to have lived on the island before the first Bellonese' immigrants arrived.

See also R 1.

2. SUI TAU'A A KAITU'U

1. Ko Kaitu'u noko ngongo i te kunga 'aatea, he'e na'a po kohea i Mungiki nei, ko te tu'aatinana a Tongo kua ta'ia, ma te a'u kinai o mangepe ai. Aano ma te siahai ke sui tau'a ia te tu'aatinana. Ka na mataa hano ia o taa ki Sungaghina. Noko pake ake e ia o tobango na tino niu o tanu hakalui te 'atu pou i na potu tino niu o hakapau ka e hakateka te tino niu ngoa, te tino kaatoa o hakatakoto i Ngango o noho i tu'a i te 'atu pou.

2. Ka e mene a Kaitu'u ki tona uso o manga moe ai. Nimaa sosopo mai na hiti noko hai tongatou manaha i Sungaghina, ko kingatou na hetu'ia'aki ia Kaitu'u manga moe i te uso o te 'aa. Ka na maatataku na hiti kia Kaitu'u o hakatapatapa'aki o kongaa angatou to'o: "Ina'ange kia Kaitu'u." Ka na hai atu a Kaitu'u: "Koutou boo mai o taa ia te au kau mate tata'o i te tu'aatinana o'oku kua taa e koutou." Ka na hakatau a hiti o kongaa angatou to'o: "Ke kohea amatou taa'ia ia te koe manga ngea mai i ngoto i tau'a kua ngosingosi o ma'una?" Ka noko hai atu a Kaitu'u ki te 'apitanga o hiti: "Koutou boo mai o nekeneke'ia te tino niu manga teka na o tupe mai kau mate ai."

3. Ka noko hai atu na hiti: "Ke kohea na tupe atu i na pou nei e ngongoa?" Hai atu a Kaitu'u: "Koutou boo mai o neneke'ia te tino niu na o tupe ngakau'aki mai i na potu o na pou ke nguti ia te au kau mate ai." Ka na tutu'u mai te tinongima i te tinotengau o hiti o neneke e kingatou te tino niu manga teka o tupe ngakau'aki e kingatou i na pou. Ka na he'e ngakau i na potu o na pou, manga nguti i ona ngatahinga o ngenge hoki o lango e ia te tinongima o mamate, ma te tohitohi na ngima ma na ba'e ongaa o manga heteka'i. Ka na hai atu a Kaitu'u: "Kua tupe maase'i!" Ka na tutu'u mai te tinongima noko toe o nekeneke ma'u e kingatou te tino niu o tupe ma'u ke ngakau i na pou, manga eke i na niho o na pou o ngenge hoki ma'u o eke i te tinongima o mamate ma'u.

4. Ka na sopo iho a Kaitu'u o hakasemu na hiti noko matohitohi o mamate haka'oti a kingatou. Ka e maangaohie a Kaitu'u ia te tu'aatinana e ngiu'aki. Noko konei na hakatu'u te taa 'anga e Kaitu'u a hiti. Ka na 'oti te tau'a i Sungaghina ka e hano ma'u o taa e ia a Tapuna. 'Oti ka e hano ma'u ia o taa i Teahaa, hano ma'u o taa e ia a Takona, hano ma'u o taa e ia a Kangani i Ongoba. Hano ma'u o taa e ia Napula'uhi, bilaabei kingatou ma te toe o hiti ki te Tetau'aahiti o hai ai tangatou hetaunga. Aano 'eha ma'u te taa 'anga e Kaitu'u i te toe o hiti, ka e taa ma'u e kingatou ia Kaitu'u aano manga pau a Kaitu'u ke mate i te 'aso noko hai ai tangatou tau.

5. Aano bae ngua o taki he'angiko ngu o ngatou pa'asi. Ka e tenge a Kaitu'u ki Matangi o iho ki Tingoa, ka e hai te hu'ai ahi o 'ati kinai na ngaukei ma'ungi o teka kinai a Kaitu'u ma tana ta'ia 'anga o hetekateka'aki i te hohonga o te ahi. Ka na mahana sia te tino kua upi e na hiti o manga hehuhunga'aki o maha'aha'a. Teengaa te 'aso e tatango ai e Kaitu'u na sa'osanga.

6. Nimaa maha'a teengaa kunga i te tino, hai atu a Kaitu'u: "Maha'a te kaho." Ko ba'i masaki noko mate e Kaitu'u o na ingoa i te 'asona, i te maabongobongo 'anga o na maka. Noko haabalikabu o hai ai na ingoa o ba'i maasaki o manga na'a hesui e Mungiki ma Mungaba i ba'i 'atu tangata o ngu 'aamonga nei o hetae mai ki na 'aso nei. Te mate na ingoa o na sa'osanga o pengea i Mungaba ma Mungiki o manga na'a hesui. Teenei te tangatupu'a o te taa 'anga e Kaitu'u na hiti i Mungiki o ngaghi ai e Kaitu'u a Mungiki. Tona 'aamonga noko si'ai he pengea ia Taupongi, ma Tanga, ma Puka, ma Sau ma ba'i pengea boo mai i 'Ubea 'aabaki ai kia Kaitu'u, manga launatasi. E 'oti.

Notes

See also R 2.

3. TE TA'IA O BAIMAE

1. Ko au e kanukanu e au te tangatupu'a. Ko Baimae e mate e Mungaba, tona ingoa ko Ngatonga, te hosa o Taupongi, e takoto i Tekoba, na ngiu o ingoa Ngongona. Ka na hano ki Mungaba i te boo 'anga tongatou 'api ki Mungaba, ka na noho i Tengano o hua'eha ai ma tona ta'okete a Baimango o hakahua e kingaaua ko ba'i me'a o Tengano. Ka na 'i'ita kinai a sa'a Tanga, aano taa e kingatou ia Baimae. Noko punge kinai tangatou tau'a o boo mai kinai i te noko manga kakai i te 'atu Baingau.

2. Nimaa hetae mai kinai ko Baimae kua hano ki tai, ka na 'angu ai te tau'a i te anga i Tuhungango. Nimaa hetae atu ki Tuhungango ko Baimae kua ngange i tana tautai 'anga i te poo, ka manga hakasingimanga. Ka na maatataku kinai te tau'a i te maanatu ki tana 'uu noko hai. Ka na a'u te pengea i te tau'a te mata kia Baimae manga moe i te aba ka na mataku ki te 'uu a Baimae. Te tau'a ngatahi noko maatataku kia Baimae. Ka na sasa'o te pengea noko hano te mata ki te unguungu o Baimae. Ka na hepootaki kingaaua o hengeu, ka na hakamoungutu e te hahine ia tona matu'a a Baimae ki te tau'a o kongaa na to'o: "Koutou mano manga maatataku ki te 'uu a Taupongi, ka na angatu'u ki te ghaapoli e i Poo'ungi, te manaha e i te pa'asi ki mungi o Niupani e i Tengano."

3. Ka na sosopo te tau'a o taa e kingatou ia Baimae o mate. Ka e taa ma'u e kingatou te unguungu o Baimae o sabisabi e kingatou ngua tanginga o to'o ai na hataa kasanga noko i ngua tanginga. Ka te hahine na ta'ia poi hongahonga e ia te tau'a kia Baimae ke tenge mano ko ia he'e mate. Ka teenei te mataa taa 'anga e sa'a Tanga a te sa'a Kaitu'u, ko Baimae. Ka teengaa te kunga na tanu ai e te sa'a Kaitu'u ia Baimae ko Lolo, te kunga ma'u o tai e taha bangibo i Tuhungango, manga i ai te takotonga o Baimae i te aso nei. Teenei te 'otinga o te tangatupu'a o te ta'ia 'anga a Baimae i Tuhungango. Ka e 'oti.

Notes

See also R 7.

4. TE HAAHAA A SA'A HU'AINGUPE

1. Ko sa'a Iho na a'u te pengea mai Mungaba, te tangata o te Hakatu'uingoto ki Mungiki. Ka na mimi ki te bai kengi i te 'one i Ahanga. Ka na 'aatikitiki e kingatou o kata, aano seseke iho te 'angengo o mate ka na ngongo ai a Tehakatu'uingoto o maangengepe ai ma te hakatangi'aki mai ai ki sa'a Iho. Aano boo mai ai te tau'a a Hu'aingupe. Ka na hetae mai ki Mungiki o bilaabei ma te sa'a Kaitu'u o boo kingatou o tatahi a sa'a Iho ma te sa'a Ngoha, na taa hakamasongo e kingatou i na manaha o 'angunga nei. Ka e 'angu ma'u i te ngaamanga kua boo ki Ahanga. Nimaa boo atu kua sao te baka'eha ma na hua o boo ka manga moe'aki kongaa pengea i Ahanga. Ka na taa ma'u e te tau'a o 'oti, ka e hitangi i te ngaamanga kua boo. Ka na ngangama ngiu mai te baka'eha, ka na lia tae ka e boo mai na baka o sahe i Ahanga, manga tutu'u ma'u te tau'a o taa ma'u e kingatou. Nimaa tau ake ma'u te baka'eha ka e ngengenge iho a Ahanga o kongaa angatou to'o: "Oooho!"

2. Ka na sahe ake te baka'eha manga 'asua iho te babango mai 'angunga. Ka na hai atu a Sokoa: "Te babango mai 'angunga." Ka e 'ui tana kete sasabe o songongi ki te tai, ka e tau te baka, manga boo iho ma'u te tau'a o taa ma'u e kingatou. Ka na songa ai a Sokoa o tenge, ka e haka'oti ake te baka'eha ki 'angunga o ta'ia ma'u. Ka e pau a Sokoa o tenge, te pengea mai te sa'a Ngoha. Ka na tu'u ki 'angunga i tana tenge 'anga i te moana, ka e sahe te baka na ta'ia o hano. Aano tatae ki Angu o hakaneke ai o hano ka ko tona unguungu a 'Ungubai noko manga i Hangebakatapu, te manaha o te sa'a Ngoha, ka na hinatu ko tona ungungu manga ma'ungi ma'u. Ka na kakabe o ngiu ki te kangingungu o kakai ai o hanohano ai i tanga tautama ai 'anga o aano taka a ngaa tamangiki o matingi o hanohano ai i te taa hakamasongo 'anga e te sa'a Hu'aingupe. Teenei te tangatupu'a ki te haahaa a sa'a Hu'aingupe ki sa'a Iho ma te sa'a Ngoha na taa o 'oti.
E 'oti.

Notes
See also R 3 and R 5.

5. TE TA'IA O NGAUMOANA

1. Ko Ngaumoana. Na siahai a Nikamatu'a ke sa'u e ia te tutusi o Te'atumatangi kia Tupaukiu i te maa'ina 'anga kia Tupaukiu i te angai mai 'anga i te kainanga i Te'atumatangi o sa'a Tanga. Ka na hai atu a Nikamatu'a: "Kua he'e anga ngaoi ngoa mai a Taupongi i tona kainanga, kau sa'u 'ia mu'a ngaa kinai te tutusi." Ka na hai atu a Ngaumoana ke noka koi tonu na ngiunga, ma te noka te maanatu a Nikamatu'a. Ka na sui a Ngaumoana o tunihenua ki Te'atumatangi. Nimaa usu tana hakauu i Te'atumatangi ka e hakaputu kinai, sau'e e Ngaumoana te tutusi kia Tupaukiu. Ka na 'ika'ika ai a Nikamatu'a ma te hai te maanatu a'ana ke ngo taa ma'ana ia Ngaumoana.

2. Ka e na'a makau ma'u kinai a Tupaukiu i te taa 'anga e sa'a Sau ia te tamana a Tauha'ungua. Ka na usu mai tana kanongoto i Te'atumatangi. Nimaa bilaabei a Tupaukiu ma Nikamatu'a o usu kinai, ka na taka o boo atu nimaa sosopo atu ki te mu'a nganguenga ka na ina'iho kinai a Ngaumoana, ma te hai iho kinai tana kupu o kongaa na to'o: "Hepake!" Ko Ngaumoana noko sano me'a kia Nikamatu'a i tangaa boo atu 'anga ma Tupaukiu te usunga ki tana kanongoto.

3. 'Ai e maa'ongi e punge kinai te tau'a a Nikamatu'a ma Tupaukiu. Ka na tuku e kingaaua ia Nganabe o mataihange e ia te tau'a. Ka ko Nganabe noko manga noho i Tangakitonga o manga mata pipiki e ia a Ngaumoana. Ka na kite e ia te kunga moe o Ngaumoana. Noko pau ngoa e te tau'a e moe, nimaa boo ake kinai ke taa e he'e kitea i tona kaainga. Ka na kite e Nganabe tona kunga moe ai. Manga sungu e ia te papa i te sasanga o tona hange 'eha i Tangakitonga. 'Ai noko manga mata e ia na moe 'anga i tona hange, nimaa momoe manga sa'u ake e ia te papa o sungu i te sasanga o tona hange o moe ai.

4. Ka na ngepo kinai a Nganabe aano nimaa ghobu mai te isu manga 'anga a Nganabe o tenge i te poo o hetae kia Nikamatu'a ma Tupaukiu o 'atingongo kinai ko Ngaumoana kua hakapau e ia. Ka na boo te tau'a ki Tangikitonga. Nimaa hetae kinai ma te kaunaki e Tupaukiu ma Nikamatu'a ia Nganabe o hinake o unu e ia te tao o Ngaumoana manga tu'u ki te pou tu'u o suki e ia ki na pa'iongo o Ngaumoana. Ka e tau i te 'ungu o huhuti e ia ki ngango i te hange. Ka noko hakatapa a Ngaumoana o kongaa na to'o: "Nganabe ma'ataaua he maka!" Ka noko hakatau a Nganabe o hai atu: "Ko ai mu'a teenei." Ka na hai atu a Ngaumoana: "'Ai taa mai Nganabe kai nga'esu." Ka na taa e Nikamatu'a ma

Tupaukiu ma tanga tau'a ia Ngaumoana o mate. Ka e boo o tata tangatou tau'a i te kangikao ma te sisia i ta'angatou kua taa. Teenei te 'otinga o te tangatupu'a nei. Ka e 'oti.

Notes

See also R 6.

6. MANU

1. Ko Manu te hosa o Taupongi ka noko hoki mai i Mungaba o hai tona manaha i Kongopeko o kakai ai o hai ai ana hai 'anga, hakahua e ia a Teuse noko tuha kinai tana mano polo ma tana 'asea ghabangaghi, ka e taa tona taukuka i Kongopeko, noko taa e te pengea mai sa'a Nikatemono. Ka na hakamakau te pengea noko taa e ia te taukuka o Manu o hakatungutungu e ia na toto ghaapoli ma na toto samabuti ki te pungu noko taa ai te taukuka o Manu. Nimaa 'oti te taa 'anga te taukuka o Manu, ka te pengea noko mataisau i te taukuka o Manu te noko bulubulu e ia na hua o ngua nga'akau nei o hakatutungu o hakahingi ki te momo bai noko hai ai te pungu noko taa ai te taukuka o Manu. Ka noko si'ai he pengea ina ki te hai 'anga noko hai e te mataisau o te taukuka o Manu i te noko manga hai e ia ina tongaa ba'e.

2. Nimaa taha mai te 'ao iho ia o baamangeo te pungu ka e singa hoki ake i Kongopeko. Nimaa pau o maangama te 'ao ka e hai e ia te pungu ku baamangeo o hai ai te taa 'anga i te taukuka o Manu. Nimaa 'oti te taa 'anga te taukuka o Manu ka e maseu te hakatahinga i te kua hakatu'umuna e Manu o maseu te hakaputunga noko taa ai te taukuka, ka e noho ia i tona manaha. Nimaa kobia te taukuka, ka e sopo te bengati kia Manu i te taukuka na baamangeo 'ia o angati aano pau a Manu o mate ai i te to'onga a te pengea mai sa'a Nikatemono na hai ki te taukuka o tanu i Kongopeko, manga iaia tona takotonga o hetae mai ki na 'aso nei. Manga na'a pipiki e te sa'a Manu o taa hakamasongo ai e kingatou a te hakatu'u hitu i Mungiki nei o toe ai te sa'a e a tasi ko sa'a Iho.

Notes

See also NR 7.

7. TEHOAKIMATU'A MA TAAMATUI

1. Te ngopo 'anga e Tehoakimatu'a a sa'a Tanga, te taa 'anga e Tehoakimatu'a ia Taamatui, te tangata o sa'a Tanga. Ka noko hai tangaa hemasi'inga a ngua pengea nei a Tehoakimatu'a ma Taamatui. Ko kingaaua noko manga lango, ka na hetau ngua o nga pengea noko manga hakapata kia te kingaaua. Ka na hetau ma te taki soi ai a Taamatui ma Tehoakimatu'a o hetau ma te beelunu. Ka na hu'ai hakatangi a Taamatui kia Tehoakimatu'a, ka na hakaiho e Taamatui te nga'akau ki te tu'a o Tehoakimatu'a. Ka na songosongo mea a Tehoakimatu'a, ka e umauma i te kongu e Taamatui ia te ia. Ma te pe'engua e Tehoakimatu'a te 'ungu o Taamatui o mate. Teenei te lobo 'anga a te sa'a Kaitu'u ma sa'a Tanga o hetaa'aki ko Taamatui na taa e Tehoakimatu'a. Ka na hai te hu'ai mangepenga o te hakatu'uhi tu ia Taamatui, noko hakatungi e Tupaukiu te mangepenga o sa'a Tanga nei. Ka te ta'ia o Taamatui noko na'a makau ai a sa'a Tanga kia Tehoakimatu'a kingatou ngo ngiu'aki'ia. Noko tunginga kia Tupaukiu, teenaa te tungi makau o te ta'ia o Taamatui.

Notes

See also R 8, where Taamatui is said to have been killed by Tehoakimatu'a's father, Ngaakei.

8. TE TA'IA O NGAAKEI

1. Ko Ngaakei noko 'atu bangu kinai te hanohano o Kaitu'u e i Ghongau. Ka na ngiu'aki kinai e Tupaukiu te tau'a a Tehoakimatu'a na ta'ia ai a Taamatui o noho toe ai a sa'a Tanga ma Tupaukiu. Ka na punge te tau'a a sa'a Tanga kia Ngaakei o tungi tau'a ia Tupaukiu. Noko hohonga tona malikope kia Ngaakei, ka e naha a tona hosa a Baangonae kia Tehoakimatu'a. Ka na boo mai te tau'a kia Ngaakei ki te hakatahinga i Hangemangama.

2. Noko hai ai te hakatahinga a sa'a Nikatemono, ka tona tunihenua ko Ngaakei. Ka ko Tepapa te mataihange o te tau'a, te tangata o sa'a Tanga, ka te ngangaba kia Ngaakei. Ka te tanga o Tepapa na to'ake o tau hakapapata i te kainga o te nganguenga. Nimaa na'a e Tepapa tangatou tau'a kua hetae mai ki te manaha, ka na hinake a Tepapa ki te hange ko Ngaakei manga noho i te kaainga o te nganguenga.

3. Ka na hai atu a Tepapa: "'Ai hakataha atu Tuiaikaa'one ka ke 'ui mai taku kete?" Ma te noho soo atu a Ngaakei ki te kapa o te kaainga o te nganguenga. Ka e tu'atu a Tepapa ki tona tanga o manga 'ango eke atu ia Ngaakei o longi e ia ka e hakatapa o kongaa na to'o: "Ku ma'u! Kohea kitatou?" Ka na sopo iho a Tupaukiu i te pulo kie kua eke i te ba'e o logho. Ma te sisi ba'e tasi ake kinai a Tupaukiu kia Ngaakei e longi e Tepapa o lobo e ia te hakaiho kinai e ia te nga'akau kia Ngaakei.

4. Ka na taa e kingatou ia Ngaakei o mate. Ka e taa hakapingi e kingatou ia Takitaki, te pengea o Hatangua, kia Ngaakei. Ka e tenge ake a Baangonae ki tona naha ia Tehoakimatu'a, te tenge iho nei a Tehoakimatu'a i te anga singa i Hangemangama. Ka na mataku a Baangonae kia Tehoakimatu'a manga siko tana kiakia o tenge iho. Ka na hai atu a Baangonae: "Na logha 'anga a te manga e'a mai mungi?" Ma te hai atu a Tehoakimatu'a: "Na logha 'anga tamangiki." Ka e singi ki angatu'u, ka e singi a Baangonae ki mungi.

5. Nimaa sopo a Tehoakimatu'a ki angatu'u o keu hoki ake ki mungi, ko Baangonae e tenge hoki iho o 'angu iho ia Tehoakimatu'a. Ma te singa a Tehoakimatu'a i Mangama o tenge i te mouku o hano o sopo ki te maalu hanga i Soeba o popoghi ai tana hui hanga o to'o o hano. Aano kake ki te ongo i Tehatungoa o manga noho ai o ngau tana hui hanga. Ka manga ina'iho ki mu'a, ka noko nganangana boo mai te tau'a. Nimaa sosopo

mai ki Tetaungangoto e 'amo mai e kingatou ia Ngaakei ke tanu i Ghongau. Ka e logha te uka ki te u'a o Takitaki o huhuti mai i te angatu'u ke tuku i mu'a Hatangua. Ka na tuku ai e kingatou ia Takitaki i mu'a Hatangua ka e singi 'aki ia Ngaakei ki Ghongau o kengi e kingatou te ngua i te ngango isi ke tanu ai e kingatou ia Ngaakei.

6. Ka na hitangi i te tatangaa 'one, kua bae ngua i Ngango ma Matangi. Ka na hetae mai e taki ngimangahungu a Ngango ma Matangi o hakatahi'aki o hai te ngau 'one ke tanu 'one ai ia Ngaakei. Ka na tanu ia Ngaakei i te ngangoisi. Nimaa pau kinai tangatou ngoosinga o tuku ka e boo, hai iho kinai a Tehoakimatu'a o kongaa na to'o: "Ta'outou tuhahine, takoto ngaoi toku tamana", i te kua tanu ia Ngaakei i te ngangoisi. Ka te nganguenga te ngangoisi. Teengaa te hai 'anga noko maangaohie ai a Tehoakimatu'a i te tanu ai 'anga ia te tamana. Teenei te tangatupu'a ki te ta'ia o Ngaakei, na hakatu'u ai a te sa'a Kaitu'u ma sa'a Tanga o hetaa'aki.

7. Aano nimaa hiti a sa'a Tanga, ka e 'oti te toonginga o te sa'a Kaitu'u te hai tau'a ki sa'a Tanga i te na'a makau ia Ngaakei. Ka na tanu e sa'a Tanga ia Ngaakei. Nimaa sui na 'atu tangata, ka e boo mai kingatou o kengi te takotonga o Ngaakei o to'o e kingatou na ibi o Ngaakei o songo o hai see tao ai ma na see ngasau. Songo ma'u e kingatou te lango 'ungu o Ngaakei o hai ai na uka ngagho. Noko hesui ai a te hakatu'u hitu ki tangatou see ngasau malahitu i te ibi kapikapi o te ngima o Ngaakei o manga hakatangi'aki ai a Ghongau i ba'i 'atu tangata.

8. Nimaa ko Taukiu ma te hai te hakatahinga ki Baitanga ma te boo mai kinai te usunga mai sa'a Iho. Ka na to'o mai ai e Utakiu te 'uu e i ai te hakasaa'inati, te ingoa o te see ngasau malahitu a te hakatu'u hitu ia Ngaakei. Ma te hina iho a Taukiu o sa'u e ia te 'uu a Utakiu o ngiungiu aano e ia, unu e Taukiu te ngasau noko i ai te malahitu o sa'u mai e ia te kauhutu o hakakaso kinai e ia te ngasau noko iai te malahitu o hana iho e ia ki mu'a i Baitanga o manga ngehungehu te malahitu ia Ngaakei ki na hatu o te anga singa i Baitanga.

9. Ka na hai atu a Utakiu kia Taukiu: "Ngungu na tangatupu'a." Ka na sui a Taukiu o hai atu tana kupu kia Utakiu o kongaa na to'o: "'Ai konaa na hai e koe te manga ngungu na ibi o'ou sa'amaatu'a." Ka e singa a Taukiu ki mungi i Baitanga. Teenei te 'otinga o te tangatupu'a ki te ta'ia o Ngaakei o songo ma'u e sa'a Tanga na ibi o hakasee ai ongatou anganga, na tao ma na 'uu. Ka e 'oti.

Notes

See also R 9.

9. TE SEE NGASAU A SA'A TANGA IA NGAAKEI

1. Ko Ngaakei na taa e sa'a Tanga o tanu e kingatou i Ghongau. Ka na sui na 'atu tangata ki Mungiki nei o hua'eha kinai te songo ibi pengea o hakasee tao ai ma te hakasee 'uu ai. Aano boo mai ma'u a sa'a Tanga o kengi e kingatou te takotonga o Ngaakei o sa'u ake na ibi o Ngaakei o songo e kingatou o hai see ngasau ai, ma te hakasee tao ai. Ka na ngosingosi ai tangatou see ngasau noko ingoa te hakasaa'inati o manga pipiki hesui e te hakatu'u hitu o 'atu hano kinai a kingatou. Ka manga hiina'i kinai a te sa'a Kaitu'u o manga hakatangi'aki ai i ba'i 'atu tangata aano hetae mai ki te 'atu tangata noko iai a Taukiu o manga hengeu ki te see ngasau a te hakatu'u hitu i te ibi kapikapi o te ngima o Ngaakei manga hesui kinai. Ka na hai te maanatu a Taukiu ke ngo tuki e ia ki he pengea i te hakatu'u hitu. Ka na na'a e ba'i pengea o Ghongau te ngasau e iai te hakasaa'inati ia Ngaakei e hai e Utakiu Tangingongo.

2. Ka na hai te hakatahinga a Te'ungutiange ki Baitanga o tengengongo ai i ba'i pengea o Mungiki nei o hakaputu kinai. Ka noko uso ai a Utakiu. Ka na hina iho kinai a Taukiu o manga hemaasi'i ma Utakiu Tangingongo. Ka na sa'u e Taukiu te 'uu o manga ngiungiu e ia. Aano ma te unu e ia te ngasau noko iai te see ngasau ia Ngaakei o hakakaso e ia i te kauhutu o hakaiho e ia ki te anga singa o makongukongu kinai. Ka na tu'ia ai a Utakiu i te noko tengeu'a ake a Utakiu noko manga ngaataki e Taukiu te ngasau, 'ai e pau ia o ngaataki ke hai songo e ia te see ngasau ia Ngaakei.

3. Ma te 'ika'ika a Utakiu o hai tana kupu o kongaa na to'o: "Ngungu na tangatupu'a." Ka na hai atu a Taukiu: "'Ai kona na hai na ibi o'ou takotonga te manga ngungu e koe?" Ka e singa a Taukiu ki mungi, ka e tu'u a Utakiu o iho ki angatu'u o hoki ki sa'a Iho. E konei na hetae te tangatupu'a ki te ngasau a te hakatu'u hitu noko hakasee i te ibi o Ngaakei na tuki e Taukiu. Ka e 'oti.

Notes

See also NR 9.

10. TE SUI TAU'A A TEHOAKIMATU'A

1. Ko Ngaakei na ta'ia ma te na'a makau a Tehoakimatu'a ki sa'a Tanga. Ka na hai te hakatahinga a sa'a Tanga ki Manga'engua o hakaputu kinai a te hakatu'u hitu o manga mousoongonga ai. Ma te boo kinai te tau'a a Tehoakimatu'a ka na hetae kinai te tau'a o hakapata ki te papa noko manga hai. Nimaa 'oti, ka e tupe te manaha o momoe, ka e hinake a Tehoakimatu'a o tohu ki te hange e i ai te moe 'anga o manga hakaeke taa kinai o tatahi e ia te moe 'anga noko i te hange. Taa ai e Tehoakimatu'a ma tangatou tau'a te tokahitu pengea, noko i ai a Tepapa na 'oso kia Ngaakei. Ka e tenge a Tupaukiu i tena hano 'anga o nganga i te mouku. Teengaa te hai 'anga na ma'ungi ai a Tupaukiu i te tau'a i Manga'engua. Na ngiu'aki kinai e te sa'a Kaitu'u, noko hakatungi e Tehoakimatu'a ia Ngaakei na taa e Tupaukiu. Manga konei na hetae te tangatupu'a o te sui tau'a 'anga a Tehoakimatu'a ia te tamana a Ngaakei na taa e sa'a Tanga. Ka e 'oti.

Notes

See also R 10.

11. TE TA'IA O NGUA HOSA O TINOPAU

1. Ko Tinopau ma tana haanau na pangepange e kingatou a te sa'a Tangaibasa i ba'i kunga i Mungaba. Hakatu'u mai i Kangibi e i Tengano ma Kupongu i Kanaba, ma Manga'e i Tetaungangoto, ma Sengena ma Niteni i Mungihenua. Ka na iho a te sa'a Tangaibasa ki tai o noho'aki i Niupani. Ka na hu'ai hakatangi a Taamongi, ma te punge tangatou tau'a o hetae ki na manaha noko i ai a Tinopau ma tana haanau. Ko Tongakamatu'a manga ina i Sengena, ko Tengautangata i Tematinga, ko Tinopau ma Hu'aitemaanongi i Niteni.

2. Ka na singi a Taamongi ma tangatou tau'a ia Tongakamatu'a manga i Sengena, ka e bo kia Tinopau ma ngu ona hosa noko i Tematinga ma Niteni o hakamoe e kingatou o hakapata kinai. Nimaa poo ka e taki he'osohi kinai te tau'a kia Tinopau ma ngu ona hosa i ngu manaha. Ka na ta'ia a Tengautangata i Tematinga ka e ta'ia a Hu'aitemaanongi noko moe i Niteni, ka e tenge a Tinopau o mene ki te bai o mumuni ai o ma'ungi. Ka e mamate a ngu ona hosa. Teenei te tangatupu'a ki te ta'ia 'anga ngua hosa o Tinopau ka e tenge a Tinopau o ma'ungi. E 'oti.

Notes

See also NR 11.

12. TEHOAKIMATU'A MA TANGOMAHA

1. Ko Tangomaha, na haangai e Tehoakimatu'a te ngupe i Manga'e. noko manga haangai e ia ki tu'a, noko manga tu'u ai. Noko manga kai e Tehoakimatu'a te mungi abubu ta'o o manga ngosingosi e ia na mama o 'abake ki tu'a ia te ia o manga sa'u e te ngupe o hongo e ia. Aano nimaa hai ma'u e Tehoakimatu'a te mama o 'abake e ia ki te ngupe, ka na he'e ngongona te ngupe ke sa'u e ia. Nimaa keu ake a Tehoakimatu'a te to'o nei e Tangomaha te ngupe o hano. Ka na hakatangi ai a Tehoakimatu'a, ma te hai tana maanatu ke ngo taa e ia ia Tangomaha. Ka na aano nimaa i teengaa 'aso ma te boo tangatou lango 'anga ma Tinopau ki tai. Ma te tatae ma te boo a Tehoakimatu'a ma Tangomaha te bengobengonga. Ka na tautai boo aano bengo e Tangomaha te me'a mai tai ki moana, ka na tuku tana nga'akau ka e too ki te ika e bengo e ia. Ka na sa'u ake e Tehoakimatu'a te nga'akau a Tangomaha o tupe e ia ki te tangitangi. Nimaa tu'u hoki ake a Tangomaha ma tana ika kua bengo, tana nga'akau he'e kitea. Ka na hai atu a Tangomaha: "Tehea taku nga'akau nei?" Ma te hai atu a Tehoakimatu'a: "Mano kua i te kunga na." Manga mene ai a Tangomaha i te tangitangi.

2. Tenge mai a Tehoakimatu'a o tu'u i te kauanga o te tangitangi o hitangi ai. Ka na ina'iho a Tehoakimatu'a ko Tangomaha manga pughapugha hoki ake. Nimaa sopo ake a Tangomaha, manga kopi tana nga'akau, ma te hakaiho e Tehoakimatu'a te nga'akau ki te 'ungu o Tangomaha o mate o mene i te tangitangi. Ka e hakatahi'aki e Tehoakimatu'a ngua tui ika a ngaaua ma Tangomaha o to'o e ia o hoki.

3. Ka na hetae atu a Tehoakimatu'a ki te aba noko boo ai ma Tangomaha, manga hinatu launatasi. Ka na sano e te 'apitanga noko i te aba ko ngua pengea nei kua hetaa'aki. Ka na a'u a Tinopau ki ngua tui ika, e tui hakamaui teengaa ka e tui hakasema teengaa. Ka na na'a e Tinopau ko ngu ona 'ingaamutu kua hetaa'aki ma te hai atu a Tinopau ki na pengea noko i te aba: "Ko ngua nei tama kua hetaa'aki." Ka noko hai atu te pengea i te 'apitanga noko i te aba: "Kohea na haka'ingonga?" Ka noko hai atu a Tinopau: "Ngua tui ika e to'o mai e Mamata e tui hakamaui teengaa ka e tui hakasema teengaa." Ma te na'a ko Tangomaha kua taa e Tehoakimatu'a. Ka ko Tinopau na 'ika'ika kia Tehoakimatu'a i te me'a ngaa ngu ona 'ingaamutu hakahua te hetaa'aki, ka e maa'ongi te hai 'anga na maase'i kia Tinopau. Teenei te tangatupu'a ki te taa 'anga e Tehoakimatu'a ia te taina a Tangomaha. Ka e 'oti.

Notes

See also R 11.

13. TE TUUNGIA O SA'A TANGAIBASA

1. Te ta'ia 'anga ngua hosa o Tinopau na hai ai tona mangepenga ka e pongoaki ia ngu ona 'ingaamutu a Tangomaha ki Tengano ma Tehoakimatu'a ki Mungiki o hetangi ai a Tinopau ia ngu ona 'ingaamutu. Ka na poo ngua te ngongo ki Mungiki ia Tehoakimatu'a, ka e poo hitu te ngongo ki Tengano ia Tangomaha. Ka na mu'a mai a Tehoakimatu'a mai Mungiki kia Tinopau o bilaabei o hetangi ia Tangomaha kua takangoa mai i Tengano.

2. Ka na hetae mai a Tangomaha mai Tengano o hepootaki ki Tangomolu o punge tangatou tau'a ki te sa'a Tangaibasa manga i Niteni kingatou boo o taa'ia. Ka na boo kinai te mata a Tangomaha ma Tehoakimatu'a ki Niteni o hiina'i kingaaua ki te hange 'eha o ngatou. Kua pungui papa o hepootaki te hange 'eha o ngatou o manga sokasoka ai angatou anga ngasau o manga pali ai e kingatou ni pengea boo ake mai angatu'u kingatou hana 'ia i angatou 'uu.

3. Ka na pau e Tehoakimatu'a ma Tangomaha na noho o te manaha, hakangiu ki te tau'a a ngatou o bilaabei o hengeu. Aano pau ka e ngaangue kingatou ke boo o taa o ngatou makau e i Niteni. Ka na kaunaki e Tehoakimatu'a te pengea i te tau'a o to'o te pa'asi baka i Tangumolu o boo. Ka na hetae te tau'a ki mu'a Niteni ka na sa'u e Tehoakimatu'a te pa'asi baka o to'o e ia o mu'a i tangatou tau'a. Ka noko hinake aano nimaa hetae ake ki te hange manga titingi ake e Tehoakimatu'a na anga ngasau i te pa'asi baka, ka e hakatu'u tutu e te tau'a te hange. Ka noko seu ake e kingatou na ahi ki te tu'a o te hange.

4. Nimaa hoa benga manga he'osohi'aki ake na pengea manga i te 'ango hange o mingimingi e kingatou o mate te benga 'anga o te hange. Ka na hano a Tehoakimatu'a o lunga e ia te hange taanuma o te takotonga hahine o tutu e ia. Nimaa unga to'o e ia o kake i te niu ghau o tupe e ia ki te tumu'aki o te hange. Ka na benga te hange. Nimaa he'osohi'aki ake na pengea noko tutu 'ia kinai te hange kua pau te ahi o tango te hange. Ka ko ba'i pengea o te sa'a Tangaibasa na benga. Ka noko a'u a Tehoakimatu'a o manga mungeghi i te hange e tutu e kingatou. Manga totongo iho te pengea i te hange manga benga o tau iho te tu'u niho peka ia Tehoakimatu'a i te ba'e.

5. Ka noko hai atu a Tehoakimatu'a kia te tu'aatinana a Tinopau o kongaa na to'o:

"Mamate te haka'eha mai hange." Ka noko hai atu a Tinopau kia Tehoakimatu'a: "Pipiki mai te 'ungu-manu, na'e ko au hoki nimo hinangango ia ngu ou haitaina." Manga sa'u e Tehoakimatu'a te tu'u ka e hano. Manga 'aka hakahoki e ia te pengea ki te 'ango hange manga benga o mate kinai. Ka noko he'e hakatasi. Noko 'eha pengea noko tanu iho kia Tinopau ma tona 'ingaamutu o manga sa'u na tu'u ka manga akaaka hakahoki ki te hange manga benga o mamate kinai.

6. Ka na hoa matemate te ahi. Nimaa hiina'i ake te tau'a te tokangua pengea manga lango iho mai ngoto i te hange kua benga, ko Taamongi ma te taina a Kokonge. Manga tutu'u o hakaeke ngua papa i ongaa 'ungu. Ka na pali ake e te tau'a ia tengaa haanau kingatou taa'ia. Ka na hengeu iho a Taamongi ma te taina po ko kingaaua ka kohea angaa he'angiko ki ngaa ma'u'ungi. Ka na hai atu a Taamongi: "Ke bengo ngu tao ke angatu'u ai kitaa he'angiko." Ma te hai atu a Kokonge: "Ke bengo ki he maanihinga." Ka na hai atu a Taamongi: "Si'ai, ke bengo ki he maatongunga ke hakasa'ohi tona maabae 'anga." Ma te ngaangue ke bengo ngua ngaa tao ka na hai atu a Taamongi: "Na'a mai nimaa bengo ngua tao kitaa mungi ai." Ka te gholoba e hai ke bengo ai ngu onga tao noko hai atu a Taamongi kia Kokonge: "Na'a mai, na'e ngu oku ba'e ngu ou ba'e." Ka e bengo ngua ngaa tao o mungi ai, ka e matua te tau'a i ngua tao.

7. Nimaa singi ka e hekeu'aki ngiu mai ko Taamongi ma Kokonge kua singi. Ka na hekeu'aki mai o 'angu iho ai ki angatu'u kua pau o he'angiko. Nimaa boo mai te tau'a ki ngua tao kua bengo iho e tengaa haanau, kua singi ki teengaa tahaba'e o te angatu'u o memene i te husi o manga sasangu ona buli i te husi e i mu'a Niteni. Teenei te tangatupu'a o te ta'ia 'anga te sa'a Tangaibasa na tutu 'ia i Mungaba. Ka teenei tona 'otinga.

Notes

5. *te 'Ungu-Manu*: Lit., Bird-Crown; honorific for flying-fox-tooth necklace (Elbert, 1975). See also NR 11.

14. TE TA'IA O TAAMONGI

1. Ko Taamongi ma te taina a Kokonge na songa i te tutu 'ia 'anga a te sa'a Tangaibasa i Niteni. Ka na kakai aano i te mouku, nimaa ngoangoa ka e boo iho o hemaasi'i ma Tehoakimatu'a o manga hai tangatou lango 'anga o manga heboo'aki. Aano punge a Tehoakimatu'a ma Taamongi kingaa ngo boo ki Mungiki o noko hai tau'a ai. Ka na boo tangatou lango 'anga ki tai o manga hakautu ai, ka na hetau a Taungabea ma Kokonge, te taina o Taamongi i mu'a Teumuopu. Ka ko Tehoakimatu'a ma Taamongi kua boo te binumanga ki te bai e i Ngagoiaba.

2. Ka manga noho'aki a Taungabea ma Kokonge i te baka manga i mu'a Teumuopu. Ka na mataa binu a Tehoakimatu'a o 'oti ka e mungi a Taamongi o binu ka e hoki a Tehoakimatu'a ki tongatou baka. Nimaa sopo atu ko Taungabea ma Kokonge te manga beelunu nei. Ka na keu hoki a Tehoakimatu'a o hano kia Taamongi manga binu. Ka e songi ki na 'atua o kongaa na to'o: '"Ai ono hakina Tehainga'atua ma tou tuhohine te siabinu o Taamongi." Nimaa sopo atu ko Taamongi te koi 'uuhaki nei i tana binu punou 'anga i te bai, koi binu. Ka na hetae atu a Tehoakimatu'a o hakaiho e ia te kiakia o toghi ai e ia te tu'asibi o Taamongi o hakainohia ki te bai, ka na taa e ia a Taamongi o mate.

3. Ka e tenge hoki ki ngua pengea manga hetau, koi hetau. Manga hakaiho ma'u e ia te kiakia ki te u'a o Kokonge o taa ma'u e ia o mate. Ka e hakaapo e ia te kiakia kia Taungabea ka e hai atu kinai tana kupu: '"Ei ma'u ngu au unge e sao ai au." Ka teenei te taa haka'oti 'anga e Tehoakimatu'a te sa'a Tangaibasa ko Taamongi ma te taina a Kokonge. Teenei te 'otinga o te tangatupu'a nei. E 'oti.

Notes

See also NR 11.

15. TE TA'IA O NGUA SINGIMAMA'O

1. Ko ngua Singimama'o na pake e te sa'a Kaitu'u ki te kanongoto i Te'atumatangi. Ka na bae ngua o noho teengaa i haho, ka e tohu teengaa ki te ha'itunga. Ka na hakapata na pengea ki te ngaa i haho ka na he'osohi ake te tu'unganga noko i haho ki teengaa ka noko tu'ia ai teengaa noko i te ha'itunga o ngenge atu ki te kunga noko iai te tunihenua o tohu ai ki haho.

2. Ka na 'oso atu a Ta'akihenua noko tunihenua ki te ba'e o Tangi'angiki manga ngabe te ngima i te sungutasi noko i te hatu ba'e o pipiki e ia ki hange. Manga tenge ake te pengea i te tau'a noko i haho o sasa'o ake kia Singimama'o manga hakamaghitighiti te ba'e kua pipiki e Ta'akihenua i te kaha ngau'ungu noko ngi ki te hatu ba'e. Ma te hakaiho e ia te nga'akau ki te 'ungu o Singimama'o o mate ma'u. Ka te 'ingaamutu hakahua o Ta'akihenua ko Tangi'angiki e ngangaba e ia o taa'ia, ngu tama a Tunumangoo, tongaa tamana e tasi ma Ta'akihenua ia Teika'ungua. Ka noko ngototasi a Ta'akihenua ma te sa'a Kaitu'u kia ngu ona 'ingaamutu i te na'a makau a Ta'akihenua i na tau'a a sa'a Tanga ki te sa'a Kaitu'u.

3. Ko ngua Singimama'o ngu tangata o sa'a Tanga na makau o Ta'akihenua. Teengaa te hai 'anga noko he'e siahai ai a Ta'akihenua kia ngua Singimama'o, noko ingoa ma'u ko ngua Tangi'angiki, o taa 'aabaki ia tona 'ingaamutu, i te pake 'anga e te sa'a Kaitu'u ki te kanongoto i Te'atumatangi o taa kinai e kingatou. E konei na noho te tangatupu'a o te ta'ia o ngua Singimama'o na ta'ia i Te'atumatangi, ka te kanongoto usu o pake kinai e te sa'a Kaitu'u ia ngu Singimama'o o taa e kingatou o boo mai a sa'a Tanga o to'o e kingatou ki Matangi o tanu i tongatou manaha, ko Te'onehua. E 'oti.

Notes

See also R 12.

16. TE TA'IA O TOHI'EHA I PAUNGO

1. Ko Tohi'eha te tangata mai sa'a Hu'aingupe, ka na hano tana hongau hakatataka o sahe ki Paungo. Ka na hiina'i kinai te 'aamonga ma te siahai kingatou taa 'ia i te huhuta o ngaa 'aso noko hai te sia taa e kingatou na takatahea mai ngaa 'aamonga. Ka na bilaabei kingatou ma na pengea o Paungo o hengeu i te ina 'anga a Tohi'eha ki te 'aitu o Paungo noko manga songi kinai te ngata o he'e siahai kinai a Tohi'eha ka e 'atingongo a Tohi'eha ki na pengea o Paungo i to'ona 'aitu ko Tehu'aingabenga o hakangongo kinai. Ma te 'ika'ika ai te hakahua o Paungo kia Tohi'eha i tana ngea 'anga i tona 'aitu ka e puutai ki to'ongatou ma te taa e kingatou ia Tohi'eha o mate i Paungo o he'e hoki mai ki Mungiki. Ka na to'o mai 'ia tona ngongo o hakangongo ai a Sumungi, te hosa o Tohi'eha, o na'a makau ai ki Paungo i te taa 'anga e kingatou ia te tamana o manga tengeu'a kinai. Ka na ngaangue tana hongau hakatataka ke hano ki Paungo. Nimaa pau te 'aso o tana hongau hakatataka, ka na 'ui tona baka i Mungiki o mataa hano ke sahe i Mungaba o hano i na ngoto o Mungaba.

2. Aano hetae ki Manuposu, teengaa te kunga noko 'ui ai te baka o Sumungi o hano ki Paungo. Ka na hano o hetae ki Paungo o sahe kinai o kakai ai o manga hemasi'i ma ba'i pengea o Paungo. Ka he'e na'a e kingatou ko Sumungi te hosa o Tohi'eha na ta'ia i Paungo. Pipiki te unguungu o Sumungi i te henua o aano nimaa ngaangue ke hoki ki Mungiki ka e kakabe tona unguungu ma ngu ona ma'aa. Ka na hakaanu i te kunga noko tanu ai te pengea na ta'ia i te manaha. Ka noko hongahonga e te hahine na pipiki e ia te takotonga o te tamana a Tohi'eha. Ka noko he'e na'a e te hahine te tamana o Sumungi ko Tohi'eha na ta'ia i te henua.

3. Hano a Sumungi o kengi e ia na ibi o Tohi'eha o to'o ke ngo tanu i Mungiki. Ka na ngiu te hongau a Sumungi ki Mungiki. Ka na boo aano nimaa tu'u a Mungaba 'oso atu a Sumungi ki te potu songo noko hakatu'u hoe ai o nekeneke mai e ia o hakatau tona potu ki te eketanga o te baka o huhuke tona potu o kai e ia ka e hakasano kinai a ngu ona ma'aa ke tuha te potu songo a ngatou. Aano 'oti launatasi e ia ka na he'ika'ika'aki a ngua pengea i te potu songo kua kai launatasi e Sumungi. Ka na hakatangi a Sumungi i te kaimemeo 'anga ngua pengea ma te sa'u mai tana nga'akau noko ingoa te kohe o huhu'i i te moana o sasau ai e ia ia ngu pengea o mamate. Ka e hakaiho ma'u e ia ki te hahine noko hai ai tona unguungu o mate ma'u, ka e 'aka'aka e ia ki te moana. Ma te kasi ai te kanohi o te moana. Tena te tupu'aki 'anga o te moana o kai e kingatou na

pengea mamate ki te moana. Ka na kasi ai te moana i na pengea kua taa e Sumungi o hungihungi e ia ki te moana. Ka na mataku ai a Sumungi o tu'u o ngangamu kinai e ia te hakauu ka e sui tona angaa baka o hano ai. Ka e haka'ui i te kunga e kasi ai te kanohi o te moana i na pengea kua taa e Sumungi o hungihungi e ia ki te moana.

4. Ka na hetae te baka o Sumungi ki Mungaba o tau kinai o okioki ai o 'oti ka e boo kingatou ki Mungiki. Teenei te sui tau'a a Sumungi ia Tohi'eha na taa e Paungo. Ka na to'o e ia na ibi o Tohi'eha o tanu i Sabangau o manga noho ai tona takotonga o hetae mai ki te 'aso nei. E 'oti.

Notes

Tohi'eha: Hu'aingupe clan, probably generation 8-9.
Sumungi: Hu'aingupe clan, probably generation 9-10.
See T 230. According to this version Tohi'eha belonged to the Tongo clan.

17. TE TAU'A NAHA NGIMA

1. Ko te hakatu'u hitu noko hakatangi'aki ki te sa'a Kaitu'u, aano ngoto tasi o punge kinai tangatou tau'a o naha ngima. Kongaa na hakahua noko punge kinai te tau'a: Ko Teikangongo ki Matangi, Ko Tengangi ki te potu hange i Tengokika, ko Tangata ki Nukuitu'a, ko Ngongotaka ki 'Angohi. Konei na naha kite sa'a Kaitu'u, ka e tasi naha ki sa'a Tongo o te hakatu'u, ko Temanguanoa. Teenei te sa'a 'aatea noko hakanaha kinai te pengea i te tau'a naha ngima, ko sa'a Tongo. Ko Teikangongo na tenge, ka e hakasuihaki ia tena ta'okete a Makiu o ta'ia, ka e ma'ungi a Teikangongo, noko tenge i Taumako tona manaha.

2. Te naha o sa'a Tanga ko Teikangongo, ka ko Tengangi noko ta'ia i tona manaha i Tengokika. Teenei te pengea noko ta'ia ke ingoa te naha ki Ghongau i te tau'a naha ngima. Noko si'ai he pengea ke naha ki Ghongau, ma te hakanaha kinai a Tengangi, te pengea o te potu hange i Tengokika. He'e na'a po tehea te sa'a noko taa e kingatou. Ka ko Tangata noko taa e Ngiuika, te pengea o sa'a Iho. Teenei te naha o sa'a Iho i te tau'a naha ngima. Ko Tangata noko ta'ia i Matakitonga, tongatou manaha, ka teengaa tongatou 'oea matu'a ko Nukuitu'a. Ka ko Ngongotaka noko tenge i 'Angohi, ka e hakasuihaki ia tona hosa a Teika'ungua, na takatakahia tana maasanga i te 'ango hange i 'Angohi i te tau'a naha ngima o aohia ngua a 'Angohi. Ko Ngongotaka te naha o sa'a Tanga ka na tenge o ma'ungi, ka e ta'ia a tona hosa a Teika'ungua. Noko boo ake te tau'a o taa e kingatou i te munange a kingatou ko Ngongotaka. Ka noko tatangi ai ngua tamangiki, ka noko hai ai te kupu a te pengea i te tau'a noko kongaa na to'o: "Te tangata kese te taa nei i ngu tamangiki e heghagha'aki i te kaainga e taa kinai te pengea." Ka na huhuti iho ki haho ko Teika'ungua ka he'e ko Ngongotaka. Ka na mau'i ia Teika'ungua ka e he'angiko i te anga i Ghangauli.

3. Ka na hakangongo iho a Ngongotaka mai Tangumangaka o tenge iho ki mu'a e nganangana, manga sasa'o iho ki te tau'a e he'angiko ake. Manga teka ki te tahaba'e o te anga, manga boo ake te tau'a o manga hengakau'aki i te ba'e o boo. Tangatou maanatu te tino nga'akau 'ai te ba'e o Ngongotaka. Aano hinake teengaa pengea i te tau'a o tiketike o mimi ki te ba'e o Ngongotaka, ka na singi o 'oti te tau'a. Ka e tu'u a Ngongotaka o tenge iho ki 'Angohi, ka e singi te tau'a ki Tangumangaka. Ka na hina iho a Ngongotaka o hetae iho ki 'Angohi, ko tona hosa manga teka, kua ta'ia o mate. Ka na sa'u iho ko ba'i me'a a'ana i tona hata i 'Angohi o hano i te anga i Tepuu. Ka e ngiu iho

te tau'a mai Tangumangaka ko Ngongotaka kua hano. Teenei te naa'anga o te naha kia Ngongotaka ka e hakasuihaki ia tona hosa a Teika'ungua, na takatakahia ai tana maasanga, ka e ma'ungi a Ngongotaka, te hai maatu'a.

4. Ko Temanguanoa noko taa i Tabeibango, te manaha o sa'a Tongo. Ka noko ta'ia ai a Temanguanoa i tongatou kungahenua i te 'atu 'Utumaaua. E si'ai he pengea na'a po ko sa'a Tongo noko taa 'ia i tii aa. Ko te hakatu'u hitu noko pa'asi ma te taa 'ia a sa'a Tongo o hakapingi ki te sa'a Kaitu'u o he'e na'a e he pengea tona tungi.

5. Teenei te tau'a na kakai ai te sa'a Kaitu'u i Tema'ungaohiti o hu'ai 'eha ai ongatou ghapu. Aano ngangama i Tebangabi. Noho'aki ai aano hakanoka ai te taunga mai 'Ubea o taka i te makaua. Ka te taunga mai 'Ubea, na matingi 'anga na 'api o manga tau tuhahine hakatengetenge, ka na hakanoka i Tema'ungaohiti o taka na tautama 'anga na tau tuhaahine. Ka e noho toka na tautama 'anga na 'api tangata, ma na 'api haahine o tau tuhaahine o manga hesui kinai a te sa'a Kaitu'u o manga hesui kinai a ba'i 'atu tangata, o hetae mai ki na 'aso nei. E konei na noho te tangatupu'a o te tau'a naha ngima. Ka na matingi ai te sa'a Kaitu'u. Nimaa 'eha ma te hai tau'a ki te hakatu'u hitu, aano masongo te tokaono sa'a. Ka e potu a Tesaukiu ki te 'api o Sanga'eha ma te paa'unga e kingatou ki na taa pengea 'anga a Ghongau. Ma te toe ai te sa'a e tasi o hakapingi ki te sa'a Kaitu'u o manga hanohano aano labu mai e te mission. E 'oti.

Notes

See also R 15, where Tuhanuku told the same story to Torben Monberg.

18. TE TA'IA O TU'IMAKA

1. Ko Tu'imaka te hu'ai hakahua o sa'a Tanga ka na tutusi kinai e te sa'a Kaitu'u te ngiu'aki o te tau'a naha ngima. Ka na hano te hongau hakatataka a Tu'imaka. Ka na boo na tangunga a te sa'a Kaitu'u ki ongatou kupenga tangu, ka na sopo mai te baka o Tu'imaka noko taka tana hongau hakatataka o singi i te potu Matangi. Ka na sahe ngiu na baka o na pengea noko tangu ongatou kupenga o tuku, ka e hakaneke ke ngiu ki 'angunga o sesenge tangatou tau'a ia Tu'imaka kua singi tona baka i te potu Matangi. Ka na hebaa'anga'aki boo a ba'i pengea o te sa'a Kaitu'u i te poo o boo tangatou tau'a kia Tu'imaka kua singi tona baka. Ka na boo aano nimaa hetae ki Matangi, pali e kingatou ia Tu'imaka poo ka moe i hea.

2. 'Ai kua hetae tona baka ki mu'a Tingoa ma te hai atu a Tu'imaka kingatou singi. Ka na hai atu a tona unguungu: "Kua taahehea ngoa i te moana nei, 'ai teenei baka ko te baka to'a?" Ka na hai atu a Tu'imaka: "Te maanatu manga hai e au ke sasanga ni henua ke singi atu o noko langa atu kinai ka ke singi 'anga ai ni poo i te makau. 'Ai he'e tata'o kinai koe, ka e hai atu ngaa ke tau." Ka na sahe te baka o Tu'imaka i Tingoa o noho'aki ai te kau hongau a'ana, ka e hakaneke a Tu'imaka ki te hohonga manga ngepo ai te tau'a kua hetae mai kinai. Ka na hinake a Tu'imaka o singi i Mataki'ubea manga kakai ai a tona unguungu, i te noko hinake a Tu'imaka o hakaanuanu pake e ia ia tona unguungu manga moe i te hange o 'oso ake ki te ba'e, ka manga tu'u hakangahi i haho. Ka na tohu iho a te hahine o manga sasanga e ia te pengea kua 'oso ake ki te ba'e. Ma te 'aka e Tu'imaka o too a tona unguungu, ka na hinake ma'u a Tu'imaka o hakaanuanu pake e ia teengaa ona unguungu i Niteni.

3. Noko hinake o 'oso ake ma'u ki te ba'e, ka na samusamu ake ngua ba'e ki hange o kongaa na ngea iho ki te pengea kua 'oso ake ki te ba'e: "Ko ai te 'oso hakangeesaki mai?" Ka na hai ake a Tu'imaka: "Songi tou noko, ko au teenei." Ka na hinake o moe kia tona unguungu. Ka te tau'a manga mataa siahai ke na'a po ko Tu'imaka e moe i hea i Niteni ma Mataki'ubea. Ka na pau e te tau'a e moe i Niteni o hakatatae ake kia Tu'imaka ke moe. Ka noko mataa hesui ake e kingatou a Niteni o manga hai tona potaha te hinake te pengea. Nimaa punga te tu'a hange i Niteni mataku o hoki iho ki angatu'u. Ka na hai tangatou pungenga ke taumaha te kai'oso ke kai, ka ke boo ngatahi kinai. Nimaa tuha te kai'oso o hengamuti ai, ka na hai atu a Tuiakihua: "Kau sui o maataki'ia." Ka na to'o te manga suinamo a Tuiakihua noko nga'u i te kai'oso noko tuha o singa i Niteni. Ka

na hinake a Tuiakihua o singi i te totoha noko hai ngoa, ka e pau o singi ki mungi.

4. Nimaa sopo ake ki te ngotomanga'e i Niteni, ka tona 'uu tao na hakaloghoni ki te huti i te kainanga honga, ka e tohu ake ki te hange ko Tu'imaka manga moe i te potu mungi o manga hohonga ngua mango o Nguatupu'a ma tona tunga'ane ki te maanganga'e o manga moe. Ka na hakapau e Tuiakihua ia Tu'imaka ka na takangoa te mata a Tuiakihua. Ma te hai ake te tau'a: "Ke tata'o ai na'e ka taa e ia." Nimaa boo ake te tau'a ka e hakaeke taa a Tuiakihua kia Tu'imaka. Ka na tapatapa a Tu'imaka, ka e ngenge atu a Tuiakihua o longi e ia o hakatapatapa ki te tau'a. Ma te si'ai he pengea hinake o 'aabaki kia te ia ia Tu'imaka kua longi e ia o he'e ghabulia ma te hakahepootaki i te kau o tana baukianga i te hu'ai tamaki a Tu'imaka. Teengaa te hai 'anga noko longi ai e Tuiakihua o he'e hepootaki.

5. Ka na hakatapatapa a Tuiakihua ki te tau'a o si'ai he pengea hinake kia Tuiakihua i te tau'a kua he'ika'ika'aki i te 'oso 'anga a Tuiakihua kia Tu'imaka. Ka na hakatapa iho a Tuiakihua kia Teikangongo o kongaa na to'o: "Tehea mu'a koe Tangaibasa ko au te ka mate nei." Ka na sopo mai a Teikangongo o kongaa na to'o: "Te tau'a taa ma te mumuna hai aano kau taa huu." Ka e hinake te 'ungu o Tu'imaka kua sopo ake i te hange o manga tu'u 'angi'angi. Ka na hai atu: "Tukuange ia Niutapu." Ka e hakaiho e ia te tapingoba ki te 'ungu o Tu'imaka o maha'angua o mate. E 'oti.

Notes

See also R 13.

19. TE TA'IA O BAIANGO

1. Ko Te'aamangu na tu'uti kinai e Baiango a Te'atumatangi. Ka na umauma ai a Te'aamangu o hai tana manga'e o pongoaki ia Baiango o usu mai kinai. Ka na tuha te manga'e. Nimaa ungaunga te husu, ka na hakatapa a Te'aamangu kia Baiango o kongaa na to'o: "'Iki nei ko Tu'utihenua." Ka na haka'aue a Baiango o kongaa na to'o: "'Aue ma hakamaatu'a." Ka na tene a Te'aamangu ma te tu'aatinana aano nimaa 'oti tangaa tene 'anga ka e hepootaki o he'utu'utu'aki ka ke 'oti, ka na husu e Te'aamangu ia Baiango o hehusu'aki i te ngotomanga'e i Ghongau. Ka e hetengetengehaki a Tekata'angaba i te potu mungi o ina'iho i ngu tanga o te hange.
2. Aano nimaa too a Baiango, hai tana kupu kia tana tama ma tona tunga'ane: "Tau pengea 'atua mungi te hekai'aki." Ka na too a Baiango, husu iho e Te'aamangu ki te kenge o kongaa na to'o: "'Anga ake Tu'utihenua ke noko husu." Ka na maseu te tuhanga o te manga'e ka e hoki a Baiango kua tapa kinai e Te'aamangu te ingoa ko Tu'utihenua ki te hakanoho 'anga tona nganguenga noko tu'uti ai e Baiango a Te'atumatangi o hakatangi ai a Te'aamangu. Ka na 'ika'ika hoki a Baiango kia Te'aamangu o hai tana maanatu ke taa e ia ia Te'aamangu.

3. Ka na boo atu te lango 'anga a Te'aamangu i te angatu'u o sasa'o ki te heboo'akinga e boo mai. Ka na hesingihaki ngua lango 'anga kua bilaabei. Ka na a'u te tuhahine o Te'aamangu o singi ia tona tunga'ane, ka e ngea hano o kongaa na to'o: "He pengea ke na'a e Bape na henua manga kakai e te tomu'a." Ma te na'a e Te'aamangu ko ia ka taa e te tu'aatinana ma te hai te maanatu a Te'aamangu ke mu'a ia o taa ma'ana ia Baiango. Ka na hakaputu te tu'unganga a Te'aamangu o punge tangatou tau'a kia Baiango. Ka na tutu'u te tau'a o boo kia Baiango o manga ngepo.

4. Nimaa ahiahi ka e boo iho te tau'a a Te'aamangu o manga pali iho i Akengu o manga mata iho ki Matikana manga kakai ai a Baiango kingatou boo ake o taa'ia ai. Ka na hinake a Baiango ke nganga taahonga i Akengu. Ma te taa ai e Te'aamangu ia te tu'aatinana a Baiango. Ka na hakamatakutaku e ia te tau'a ke to'o ia Baiango o tanu i sa'a Iho ma te maatataku te toe o 'amo e kingatou ia Baiango ki ngango o to'o o tanu i Matabaingei. Teenei te 'otinga o te tangatupu'a o te ta'ia o Baiango. Ka e 'oti.

5. Te tu'aatinana hakahua o Te'aamangu ko Baiango, te tunga'ane o Tekata'angaba, te unguungu o Ta'akihenua, te tamana o Te'aamangu. Ka na 'ita a Baiango kia

Te'aamangu i te tahua 'ungu i Ghongau noko eba ai a Te'aamangu, ka na pusia ai te ha'u maeba o Te'aamangu ma te tango ai na mata o ngiaki hakahoki i te 'aaunga.

Notes

See also R 14.

20. TE TA'IA O TE'AAMANGU MA TEIKANGONGO

1. Ko Te'aamangu ma Teikangongo na pake e te hakatu'u hitu ki tangatou hakatahinga ki Temunginuku, noko hakaputu kinai o manga saumaki ai ma te mousoongonga i ba'i tau'asonga. Ka na hai ai te kapa, ma te 'aabaki ngatahi ai a ngua pengea nei. Ma te kite e Teikangongo ma Te'aamangu ko kingaaua ka ta'ia. Ka na taki he'angiko. Ka na tenge atu a Teikangongo ko tona hosa a Mu'akitangata, te tama'iti'iti, manga tu'u i te tanga i Temunginuku ma te samu ake e ia o to'o o tenge. Ka na hetaeaki te 'angumanga a te tau'a ma te mau'i ia tona hosa ki te taha ba'e o te anga ka e tenge. Ka na 'angu e te tau'a ia Teikangongo o aano labu ki te tungi o te ongo i Akataha o taa ai e kingatou ia Teikangongo.

2. Ka na hinake a Posua, te unguungu o Teikangongo, kia tona matu'a e ta'ia, ka e sasanga ia tana tama kua he'e kitea. Ko Posua noko manga mangepe ia tona matu'a e ta'ia ma tana tama kua he'e na'a e ia. Ka na hakakite ake kinai a tana tama manga mumuni i te taha ba'e ma te nekeneke ake e ia a tana tama o baba o to'o o hano o tuku ki na pengea ka e hoki o ngosingosi ia tona matu'a kua taa e te tau'a. Ka na boo ake na haahine o hakapingi kia Posua o 'amo iho e kingatou ia Teikangongo ki mu'a o maangengepe kinai ko ba'i pengea o Teikangongo kua taa e sa'a Tanga. Ka e hakaputu 'ota'ota kinai. Nimaa 'aoina ka e boo mai te tau'a a sa'a Tanga o 'amo e kingatou ia Teikangongo ki Taumako ke tanu ai. Ka na boo ma'u te tau'a o to'ake na 'one mai Ngangomatangi o tanu 'one ai e sa'a Tanga ia Teikangongo, i te me'a ngaa tongatou pengea.

3. Ko Teikangongo te tu'u mai sa'a Tanga, ko Posua te hahine mai Hatangua. Teengaa te hai 'anga noko tanu ai e kingatou ia Teikangongo. Ka na tanu e sa'a Tanga ia Teikangongo o ngosingosi e kingatou te takotonga o 'oti, ka e boo o tata tangatou tau'a ia Teikangongo. Ka ko Te'aamangu na tenge i te kapa. Nimaa tenge iho ki angatu'u i Tusitabake ka na sasa'o iho ki te pengea e tenge ake mai angatu'u. Ka na ngae ake a Te'aamangu o mumuni i te ghaibalu noko ngabu i te nga'akau. Ka na ina'ake kinai te pengea noko tenge ake, 'ai ko Hakabunipoo, te tangata o sa'a Sau.

4. Ka na hinake o baalingo ake ki te nga'akau noko ngabu ai te ghaibalu noko hakangahi ai a Te'aamangu. Manga ina'atu kinai a Hakabunipoo, ka na hai atu: "Ko ai ko koe, Bape?" Ka e nunu e ia te 'uu tao kia Te'aamangu, ka e longi e ia o taa ma'u e te

tau'a a te hakatu'u hitu, ka na boo mai na haahine mai Ghongau o 'amo e kingatou o to'o mai o tanu i Ghongau. E konei na na'a hesui e te sa'a Kaitu'u te ta'ia o Te'aamangu ma Teikangongo na taa e te hakatu'u hitu. Ka e 'oti.

Notes

See also R 17.

21. TE TA'IA O HAKABUNIPOO

1. Ko Hakabunipoo te pengea o sa'a Sau ka na taa e ia ia Te'aamangu i te pake i Temunginuku o he'e ngiu'aki e te toe o Ghongau. Ka na boo te hongau i Mungiki ki Mungaba ka na boo ai a Sangatuku ma Temalango, ngu pengea mai 'Angohi ma Hatangua. Ka na hiina'i ki te hahine i Mungaba, ka noko siahai kinai a ngua tangata nei a Sangatuku ma Temalango o hakaene 'aki ki na 'ota'ota o te hahine ke 'abange ai mo'o ngaaua tasi. Ka na hai atu a te hahine: "Po koungua e boo mai o konei au ngua haka'ango i te songo kia te ai, 'ai manga maanatu e te pengea ia te koutou ia ngua Bape." Ka na heinahaki a Sangatuku ma Temalango, ka na hai atu a kingaaua: "'Au mai ngaa mo'o maaua ni me'a ka kimaa ngiu o taa'ia ia Hakabunipoo." Ka ko te hahine na hai atu kia te kingaua: "Hemai!" Ka na hai atu a ngu pengea: "E maa'ongi to'a, hai kimaa ngo ngiu o taa'ia ia Hakabunipoo." Ma te sa'u ake na 'ota'ota o te hahine o bae ngua ia Temalango ma Sangatuku, ka e pau a te hahine o sasaka kia ngua pengea nei ke ngo boo kingaaua o taa ia Hakabunipoo na taa e ia ia Te'aamangu.

2. Ka te hahine noko hai tana hakasoko te unguungu o Te'aamangu noko hano o pipiki o tuku i Mungaba ka e hoki ki Mungiki ka ke ngo hoki o kakabe mai ki Mungiki, ma te ta'ia a Te'aamangu ma Teikangongo. Ka na ngiu mai te hongau noko iai a Sangatuku ma Temalango ki konei. Nimaa sahe mai te hongau e hai te hakatahinga ki Nguaniua o manga saumaki ai a Mungiki e hakaputu kinai. Ka na boo kinai a Sangatuku ma Temalango ki te hakatahinga, e ngaangue ke hai ma'angatou he makosasa. Nimaa poo ka e hakatu'u tangatou mako noho o taungua ma te hesingisingihaki angatou utunga ma ongatou 'ota'ota, ka na hai ai te 'umu me'a a Sangatuku ma Temalango o to'o o huu. Nimaa 'oti te makosasa ka e hai te haingaatangi. Aano nimaa ngoa te poo ka e hengaghu'aki a Sangatuku ma Temalango o tutu'u ka e taangango ngu o nga nohongaa o kongaa anga to'o: "Kitai noho he pengea i ngu o ma nohonga nei." Ka na boo a Sangatuku ma Temalango o taumaha tanga kai 'oso o tuku ka e boo i te potu ki ngango tanga tau'a.

3. Nimaa sosopo atu ki mu'a Tesungu, sasa'o ki te hahine e a'u ka na hakaanu kinai kingaaua po ko ia e a'u mai hea. Ka noko hai atu a te hahine: "Ko au e a'u mai Pungusa." Ka noko hai atu a Temalango ma Sangatuku: "E iai ni pengea e momoe ai o manga kakai? Ko ai e iai?" Hai atu te hahine: "E iai te moe 'anga, ka e moe ai a Hakabunipoo." Hai atu a ngu tangata: "E moe i te kunga hea?" Hai atu te hahine: "E

moe i te potu ha'itotoka bangibo ki te kapita o moe hakahao'o te tino, ka e hakataha na mata o manga anga iho ki angatu'u o manga tii kinai te maasina ki te manihinihi." Ka na hesingihaki kingatou. Nimaa hiina'i atu a Sangatuku ma Temalango ki tana kabenga e nebe, ma te na'a e Sangatuku ma Temalango te 'atua bilaabei kingatou. Ka na boo atu a ngua pengea o sosopo iho ki mu'a Pungusia te manga tiingia nei te maasina ki te manihinihi o Hakabunipoo manga maa'ongi te ngongo a te 'atua ia Hakabunipoo, ka na boo ake a Sangatuku ma Temalango o taa e kingaaua ia Hakabunipoo, ka na 'a'anga a Matabaingei o he'angiko. Ka na hai atu a Sangatuku ma Temalango: "Hakatoka iho maatu'a na'e a amatou hai 'anga i haho nei." Ka na noka te hai 'anga ke he'angiko a Matabaingei. Ma te sopo ai te kupu: "He'e takatangia ki sa'a Iho i te he'e soi pengea."

4. Ka na taa e Sangatuku ma Temalango ia Hakabunipoo o mate ka e ngiu mai ki te haingaatangi noko boo ai i Nguaniua. Manga koi haitangi te hakatahinga, ka na boo ake a ngu pengea o noho'aki ngiu ki ngu ongaa noohonga o manga 'aabaki i te haingaatangi noko tutu'u ai o boo tanga tau'a, ka e taangango ngu ongaa noohonga. Ka na hakatungu na haahine po ko ai te babango toto. Ka manga heo'i'aki na tungi ngima o Sangatuku ma Temalango. Ka manga hai tangi 'aabaki i te haingaatangi manga hai. Ka na taha mai te 'ao ka e huhuke e Sangatuku ma Temalango te haingaatangi. Aano nimaa pau te 'ao o mahuke ka e tutu'u a ngua pengea kua taa e kingaaua ia Hakabunipoo o sosopo iho ki te ngotomanga'e i Nguaniua o tutu'u ngua anga ngibau o kongaa a ngaa to'o: "Ooooohoo. Ko Hakabunipoo kua taka ma te hetu'u taungua." Ka e ngangi tangaa neepungu o tata ai tanga tau'a kua taa ia Hakabunipoo. Nimaa singi tangaa neepungu, ka e kaunaki e kingaaua te pengea o hano kia Sangoihenua noko i Ghongau ke hakahua mai e ia te tau'a po ke tinga te tau'a nei ke beengaba he pengea po ke tata ia Hakabunipoo kua taa.

5. Ka na ngongo ai a Sangoihenua o pongoaki mai kia Sangatuku ma Temalango o kongaa na to'o: "Hai atu he pengea ki ngu na maatu'a ke tata teengaa kua taa e kingaaua, na'e na henua lae taangata." Ka na tata te tau'a a Sangatuku ma Temalango ka he'e tinga tanga tau'a ke beengaba he pengea. Ka te hakasoko a te hahine kia Sangatuku ma Temalango te boo mai nei o taa e kingaaua ia Hakabunipoo ke ngongo ai a te hahine o maangaohie mai ai kia te kingaaua i tangaa tukungaa kupu e hakamaa'ongi ke na'a mai e te hahine ko kingaaua he'e ngongoi e hakamaa'ongi tangaa tukungaa kupu ki te hahine i Mungaba ke ngo taa ma 'angaaua ia Hakabunipoo. Ka teenei te tangatupu'a ki te sui tau'a a Sangatuku ma Temalango ia Te'aamangu. Ka te

hahine na sasa'o kinai a ngua pengea ko Sikingimoemoe ka noko anga ki te hahine ka tona ingoa e he'e na'a. Ka te hahine na hai tana hakasoko i Mungaba kia Sangatuku ma Temalango e he'e na'a ma'u tona ingoa. Manga na'a tana hakasoko ia Hakabunipoo, ka ko ia si'ai. E konei na noho te tangatupu'a nei. Ka e 'oti.

Notes

See also R 18.

22. TE TA'IA O TAUMA'ANU

1. Ko Tauma'anu te tangata o sa'a Tanga ka na punge kinai te tau'a a te sa'a Kaitu'u. Nimaa tutu'u o boo kinai ki Taumako e hai e Tahea, ka na hetae kinai ma te hinake a Teikaota te pengea o sa'a Hu'aingupe o hakaeke taa kinai. Manga tapatapa a Tauma'anu ma te longi e Teikaota. Ka ko Tauma'anu te tangata to'a, ka na hetau ma Teikaota, ka e hakatapatapa a Teikaota ki te tau'a. Ka ko kingatou na maatataku o si'ai he pengea hinake kia Tauma'anu ma Teikaota manga hetau. Ka ko Teikaota na sasaka ki te tau'a ko ia ka taa e Tauma'anu, ka manga pau te tau'a o manga tutu'u i haho i te maatataku kia Tauma'anu. Ka na ina'atu a Temae kia te tamana o hu'ai 'angoha kinai, ka ko Temae he'e matu'a, koi hoki tau huna ma'u.

2. Ka noko hinake a Temae ma tana nga'akau o hakahangahangai ai e ia ngu hatu ba'e o Tauma'anu manga hetau ma te tamana o ao tuku, ka na hakalubia a Tauma'anu o too. Ka na tau a Teikaota i te 'ungu o Tauma'anu o to'o e ia o tohu ki haho manga iai te tau'a o taa e kingatou. Ka e noho a Teikaota o manga okioki, ma te huhu ki te tau'a e tau pakepake o poi mate ai. Ka na toka na tino o Teikaota, ka e tu'u hoki atu kia Tauma'anu manga teka o manga taa hakapengapenga e ia. Aano, nimaa 'oti tana taa 'anga ia Tauma'anu ka e hinake o sa'u iho e ia te 'uubengo a sa'a Tanga o tangotango ai e ia te kongoa i te 'uubengo a sa'a Tanga o 'abange kia tona hosa a Temae o tau huna ai, ka e tata tangatou tau'a o neepungu ngiu mai ki Nguaniua. E konei na noho te naa'anga o te taa 'anga e Teikaota ma tona hosa a Temae ia Tauma'anu. Ko Tauma'anu te tangata hu'ai to'a o matakutia i ngaa 'aso, te pengea o sa'a Tanga. E 'oti.

Notes

Tauma'anu: Tanga clan, unidentified generation.
Teika'ato: Hu'aingupe clan, probably generation 12.
Temae: Hu'aingupe clan, probably generation 13

23. TE TA'IA O MANGU'OTI

1. Ko Mangu'oti te hakahua o sa'a Hu'aingupe ka na hano tana hongau ki Mungaba. Nimaa sahe ki Mungaba o boo i na ngoto o boo ki Kanaba, ka na hetae ki Papatungi o manga heokioki'aki ai. Ka na ngaangue te tau'a i Mungaba o boo iho kinai, ka noko hetae iho o hakamasi'i kinai o pake ai e kingatou. Ka na mataku kinai a Mangu'oti o sa'u ake tana tapingoba o sungu i tona hange kaaunga o nono'a i te pa'asi ngau kie. Ka na hinake te pengea i te tau'a o nono'a e ia i te pa'asi ue ka e hano, ka na sosopo te tau'a kia Mangu'oti. Ka na ngenge atu ki tana tapingoba o tau mai ai manga hakasiangenge i te nono'a 'anga 'ia i te pa'asi ue, ka e he'osohi kinai te tau'a o taa e kingatou ia Mangu'oti.

2. Ka e tenge a Taamama'o o kake i te tiha o manga eke ai. Ka na taa e kingatou ia Mangu'oti, ka e boo kingatou o ngengenge ake ia Taamama'o o hoki iho ki te aba ka e ngiu te tau'a. Ka na boo te tau'a o ngaangue ke boo te taapui ki Mungiki. Ka ko Ngongotaka na hano te hongau a tona hosa ka e noho ia. Ka na ina te hai matu'a a Ngongotaka ki te hai 'anga i Nguaniua. Noko hiina'i a Nguaniua ki Mungaba manga sopo ake i te kaukau o Matangi o manga tu'u mai. Ka noko na'a e Ngongotaka te hakamaatanga ia tona hosa te hai, mano kua mate, 'ai e maa'ongi. Ka na hano a Ngongotaka i Matangi o tutu e ia te hange hakabangu o tona hosa e i Mataki'ubea. Ka na boo mai te tau'a te taapui ki Mungiki.

4 Nimaa taahehea mai i te baahongau ka e hiina'i mai ki te hu'ai 'auahi e sopo ake i te hohonga o Mungiki, 'ai te hange i Mataki'ubea e tutu e Ngongotaka. Ka na sahe mai te tau'a ki Tingoa o boo ake ki Mataki'ubea, te hange kua tutu. Ka na singi mai ki Nguaniua o hunge. Nimaa hinake a Puia noko tungi tau'a ko Ngongotaka manga moe i Te'atukaba o 'ungunga ki te tu'u polo. Ka na 'angoha a Puia kia Ngongotaka ma te hoki ki mu'a o kakabe tana tau'a o ngiu ki Matangi o pau o boo ki Mungaba. Teenei te 'otinga o te tangatupu'a nei. Ka e 'oti.

Notes

See also R 20.

24. TE TA'IA O SIBOTE

1. Te tangatupu'a ki te mate o Sibote. Ko Sibote te pengea o te Hangeta'ane noko i Takitonu. Ka noko kaia'a to'a, ka na singa ake i Nguaniua o hinake ki te hange ko Temae manga moe ka manga tau tana 'umu i te kasomutu, e i ai tana Ngatanga'ungumangoo. Ka na sa'u iho e ia o manga noho i te potumungi o manga kai e ia te 'umu o manga kai kiki ai i te Ngatanga'ungumangoo. Ka noko ngungu e ia tona ibi o manga pusipusi ake kia Temae manga moe. Ka na 'anga a Temae ma te ina'ake a Sibote kia Temae e 'anga ma te tu'u a Sibote o tenge ki angatu'u. Ka na 'angu ai a Temae o he'angumi, ka e hoki na'a e Temae po ko ai te he'angumi kingaaua. Ka na 'oisaki a Temae ia Tehainga'atua o kongaa na to'o: "'Aiauee Tehainga'atua, ko ai mu'a te haka'angu'angu ia te au ma tou takapau nei."

2. Ka na apa a Sibote o nguti. Nimaa ta'aki mai a Sibote ke 'anga, ka e tatae atu a Temae o eke ai o longi e ia. Ka na ngenge a Temae ki ngua kaukau o kongaa na to'o: "Bangitakunguunoo, Bangika'angoo, to'o mai he uka ke ngii ai ia Sibote. Hakatau a Sibote o kongaa na to'o: "Ngii ai ia te koe." Ka ko Temae noko pau o manga ngenge aano sopo iho te pengea ma te uka tu'uti polo o ngii ai e kingatou ia Sibote aano 'oti o manga teka. Ka na boo mai na pengea o 'amo e kingatou ki te 'atu Songokena o hai ai te 'umu ke ta'o ai ia Sibote. Ka na kaa ngangahu te 'umu, ka na abi e na pengea noko hai tangatou 'umu aano ungu o 'oti. Ka e boo atu kingatou o nekeneke mai ia Sibote o hungi e kingatou ki te 'umu. Ka na 'aiauee a Sibote, ka manga taani o 'oti ka e tau. Nimaa 'oti ka manga ghaghaa a Sibote. Tutu'u atu o tanu o 'oti.

3. Ka e noho'aki na pengea noko taa e kingatou o hakapata kinai ka manga ghaghaa a Sibote o manga hakangongo kinai kingatou. Aano nimaa he'e ngongona mai a Sibote ke ghaghaa mai, ka e boo na pengea noko ta'o e kingatou ia Sibote, ka manga noho tangatou 'umu he'e huke o manga tu'u ki ba'i 'aso o manga hiina'i kinai ba'i 'atu tangata o Mungiki nei ki te tangatupu'a nei. Mungi a te unguungu o Sibote o hai tongaa mangepenga ma tana tama'ahine ia tona matu'a kua ta'o e sa'a Hu'aingupe. Ka noko tuku 'angoha a te hahine kia tana tama'ahine o tangitangisaki kinai o kongaa na to'o: "'Aiauee Kaimataa'umanga ia te tamau." Noko konei na noho te tangitangisaki a te unguungu o Sibote kia tana tama'ahine i te ta'o 'ia o Sibote.

4. Teengaa tasi tangitangisaki a te pengea ma'u noko hai ia Sibote: "'Aiauee te 'aitu mai

Matangi. 'Amutia ko au noko noho mai kau huke 'ia tou 'umu." Konei na noho te tangatupu'a o Sibote te tangata mai te hange ta'ane, na kaia'a aano i ba'i me'a a Mungiki nei. Nimaa te kaui a Temae, ma te ta'o 'ia kinai o hetae ki te paataha o tana noho o manga kaia'a i ba'i 'aso o na'a pipiki e ba'i pengea o hakatangi'aki kinai aano teenei tona 'otinga te ta'o 'ia o he'e huke tona 'umu. Manga i tu'a Te'atungau. E 'oti.

Notes

See also R 21.

25. TE SUI TAU'A A MU'AKITANGATA

1. Ko Mu'akitangata na ta'ia a te tamana, ka manga tama'iti'iti, ka na matu'a. Nimaa i teengaa 'aso usu maanatu ia te tamana, po na kohea na mate. Ka na hakaanu ai kia te tinana o kongaa na to'o: "Ko toku tamana noko kohea na mate?" Ka na hai atu a te tinana: "Songi ou tobigha, ko te tamau na ta'ia, na pake e te tau'a a te hakatu'u hitu ki tangatou hakatahinga ki Temunginuku. Ka na hai tangatou kapa. Ka na boo iho a te tamau ma Bape noko i Ghongau o 'aabaki ai. Ka na sano e kingaaua ko kingaaua ka ta'ia. Ma te sopo a te tamau ki tu'a ke tenge ko koe manga tu'u i te tanga o te hange, ka na samu ake e te tamau ia te koe o to'o e ia ia te koe o tenge. Ma te 'angu e te tau'a, ka na hetaeaki ma te mau'i a te tamau ia te koe ki te taha ba'e o te anga, ka e tenge ma te 'angu e te tau'a o labu e kingatou o taa. Ka ko au na tu'anaki kia te tamau noko ta'ia, manga sasanga ma taku mangepe ia te koe na to'o e ia o tenge. Ka na hakakite ake e koe ia te koe kia te au, ma te to'o e au ia te koe o to'o o huu ka e hoki au kia te tamau o ngosingosi aano 'aoina o to'o mai ia te tamau o tanu." Ka na 'oti te tautupu'a 'anga a Pasua kia tana tama i te ta'ia 'anga a Teikangongo o na'a e Mu'akitangata. Ka ko Mu'akitangata na tohu ki te hange i Taumako o sopo ki te hata o manga tangi ai.

2. Ka e hai te pa'asi ue o ngangala o tangamaka ai tana baukianga. Ka na a'u a te tinana o baalingo ake kia tana tama na sopo ki te hata, ko Mu'akitangata manga tangamaka (sumu) tana baukianga ka manga tu'u te isu pe'e ki ngango. Ka na na'a e Pasua ko tana tama e ma'ungi makau ia te tamana na taa e sa'a Tanga. Ka na 'oti te hekau a Mu'akitangata noko hai i tana baukianga ka e sopo iho ki ngango i te hata o sa'u iho tana kete 'uhingaba o hai atu kia te tinana: "Hai atu ni baakai o ta'o ai aku 'uhi-ngaba nei." Ka na tuku te kete 'uhingaba ka e hina iho ki angatu'u o hano te saanganga pengea kingatou boo te tau'a ki te hakatahinga a te hakatu'u hitu manga saumaki i Manga'engua.

3. Ka na hetae kinai o he'osohi kinai o tatahi e kingatou. Ka na hai te taatenge a Mu'akitangata noko tokahitu, ka e taa ma'u e te 'apitanga kongaa pengea i te hakaputunga o hu'ai 'api te taa i te hakaputunga. Teenei te hakatu'u 'anga o te hai tau'a a Mu'akitangata ki te hakatu'u hitu. Ana hu'ai tau'a noko hai, noko ngua ki Manga'engua. Teenei noko taa poo, ka e sopo 'ao teengaa ana tau'a noko taa ai e Taupongi ma Bibao ia Nguka o hakama'u manaba ai a ngua pengea nei. Taa ma'u e ia ia Pootua noko niu hitu e te sa'a Kaitu'u. Noko kaukau ka e taa i te noko hu'ai tapu a Pootua, teengaa te hai

'anga noko kaukau ai e kingatou ke tanga kingatou taa ia. Noko sosopo ai a Mu'akitangata ma tana tau'a ki Tesungu o taa ai.

4. Sopo ma'u i Taneka o tatahi e kingatou o tokahitu, noko bengo tungeki ai e Mu'akintagata te tokaono pengea i tona 'uu tao 'asoa hitu o tungeki te tokaono ka e bengo te pengea noko tokahitu kinai o longi e ia o taa. Teenei te tokahaa ana tau'a. Taa ma'u e Mu'akitangata ma te 'apitanga o te sa'a Kaitu'u te baka ngangama i te Baangobo noko bengo ai e ia a Sau'eha o mate o ngiakina i te kalaghimatohi e i te Baangobo. Ka e 'angu e Hu'aitengaa te baka hoe ngua o lungubaghi e ia i te baka o mamate ai ki te moana. Te tokangima nei na tau'a taa e Mu'akintangata ma te sa'a Kaitu'u.

5. Ngopo e ia te hange mangu i Matabaingei noko taa ai e Mu'akitangata ia Hakatu'ukiu, tongaa 'api hakahua. Ka na taa ai e ia i Teghaighai, ka e taa ai e ngu pengea mai Hatangua ia Binanga o hakahoki ai te tau'a ki Teghaighai i te hakabangebange 'anga e Mu'akitangata te ta'ia 'anga a Binanga. Ko Mu'akitangata noko taa ma'u e ia ma tana tau'a te moe 'anga i teengaa manaha ko Henuakapo. Noko tekateka ake ai a Temangoo kia Tongoho'ou na taa e Tauasi ki te 'unguhuti i te niho a Tongonga noko i Nguaniua, na taa e Tongoho'ou. Noko sopo ma'u a Mu'akitangata i Teongongaupata, noko taa ai e ia ma tana tau'a ia Tangokona, noko taukuka ngua o taa kinai te tino o 'oti. Teenei te tau'a taha'aki a Mu'akitangata ki sa'a Iho, ko kingatou ma te sa'a Kaitu'u. Noko taa ma'u e te tau'a a Mu'akitangata te ngaamanga i Tingoa, na taa ai e ia ia Teghali, na maka pa'asi ngua o taa totohi e ia te ngima o Mu'akitangata i te nga'akau taa ngama i te akau i Sengena e i mu'a Tingoa. Konei na tau'a a Mu'akitangata i te taa 'ia o te tamana, na tau'a ki te hakatu'u hitu.

Notes

See also R 22, R 23, R 24, R 25, R 26, R 27, R 28, R 29.

26. TE TA'IA O TEGHALI

1. Ko Teghali te tangata o sa'a Sau noko ngangama tongatou baka'eha i Tingoa. Nimaa i teengaa poo, boo kinai te tau'a a Mu'akitangata. Ka na boo o pali e kingatou aano iho kinai i te manga baalui ngama. Ka na iho hakatau kinai i te takanga i Tingoa i te na'ana'a ki tai na kite 'ia. Ka na boo atu te sao nei tongatou baka'eha ki te moana ke ngangama. Boo iho te tau'a o hohonga tangatou nganga i Tingoa o hetangi i te ngaamanga.

2. Ka na pali e kingatou i te aba. Nimaa 'oti te ngangama 'anga ka e boo mai te baka'eha o sahe ngiu ake ki Tingoa, kua hetae iho kinai te tau'a o manga pali iho e kingatou te ngaamanga. Ka na tau ake ki te aba o hakasingimanga. Nimaa tupe o momoe ka e he'osohi te tau'a ki te moe 'anga o taa e kingatou. Ka na songa a Teghali o tenge ki tai. Nimaa tenge iho te nga'akau taa ngama te manga tu'u nei i te baka'eha. Ka na samu ake e Teghai o to'o e ia o tenge kitai. Ka na 'angu iho ai a Mu'akitangata o he'angumi i te akau i Sengena e i mu'a Tingoa.

3. Nimaa hiti i te akau, manga keu hoki mai a Teghali o hakaiho e ia te nga'akau taa ngama ki te ngima o Mu'akitangata o matohi, ka na haka eke e Mu'akitangata te tapingoba i te ngima kua makatia o hakaiho ki te 'ungu o Teghali kua songongi ki te moana o maha'angua o mate ka e hoki ake a Mu'akitangata ki 'angunga. Teenei te pengea na maka pa'asi ngua kia Mu'akitangata i ana tau'a ki te hakatu'u hitu ko Teghali. Ka na hakapuu e Mu'akitangata te taa totohi 'anga e Teghali te ngima o'ona i te tau'a i Tingoa kia Ngisu noko manga ina he'e hai tau'a. Teenei te tangatupu'a ki te tau'a ki sa'a Sau noko taa i Tingoa, te tau'a a Mu'akitangata ma ba'i pengea o te sa'a Kaitu'u noko i Mungiki nei. Tangatou sui tau'a ia Teikangongo ma Te'aamangu ma ba'i tau'a, tunginga ki te tau'a naha ngima ki te sa'a Kaitu'u. E 'oti.

Notes

See also R 22.

27. TE TA'IA O 'UHI I PAUNGO

1. Ko 'Uhi te tangata o sa'a Tongo, ka na boo ma Taangungu ngua angaa hongau hakatataka o 'aso tasi ki Paungo. Na boo o taki hakatu'u ki ngu potu o Paungo. Ko 'Uhi noko hakatu'u ki te mungi te henua o hakatu'u tao. Teengaa hongau hakatataka te baka o Taangungu noko hakatu'u ki te matahenua o Paungo. Ka na hiina'i a kinai ba'i pengea o Paungo kia ngu pengea manga tasi o na noho onga kingi ma onga tatau ma ngu ongaa baka ma onga huna. Ka na boo mai na pengea o te 'aamonga o hakaanu kia Taangungu ia 'Uhi po tona pengea, ma te hai atu si'ai he'e tona pengea. Ka na boo a kingatou ma te hai atu a Taangungu ke taa ma'angatou ia 'Uhi.

2. Ka na boo kingatou o taa ia 'Uhi. Ka ko Taangungu noko hakamoungutu e ia ia 'Uhi, ka ke ngo hoki o pipiki mo'ona ia Paubiubi, te unguungu o 'Uhi. Teengaa te hai 'anga noko hakamoungutu ai e Taangungu ka e hoki ki Mungiki o 'atingongo ia 'Uhi kua ta'ia i Paungo o hai ai te mangepenga o Paubiubi. Nimaa 'oti ai tona mangepenga ka e a'u a Tangungu o kakabe e ia ia Paubiubi o pipiki e ia o hai ai tona unguungu. Teengaa te maanatu noko hai e Taangungu o hakamoungutu ai e ia ia 'Uhi o ta'ia ai i Paungo te hakamaa'ongi o taka ma Paubiubi noko noho ia 'Uhi tona matu'a. Ka e na'a ko Paubiubi te hahine o sa'a Puka, ka noko hu'aitapu ki tona 'aitu ia Sikingimoemoe. Ka noko tautama kia Taangungu ia Nikamatu'a ma Maseketia. Ka na hiti a sa'a Puka ma te boo kinai a ngu tangata nei o hanohano ai a sa'a Puka na hiti. Ka ko Paubiubi na noho aano i Mungiki, tauiku ai. Ka na boo ke ngangongango te ha'ungua i Tabangaba. Ka na kakabe e Taangungu ia tona unguungu o to'o te moenga honga ke honga ai te 'aso nganguenga e boo ke usu i Tabangaba.

3. Nimaa sosopo ki te ongo ngingi i Mangokuna ma te he'e su'a a Paubiubi ke hano, ka na hai atu kia tona matu'a: "To'o ake te epa nei o manga hakasahe atu ai i te 'aso nganguenga, na'e ko au e he'e ngabasu'a kau hano o sopo ki tai." Ka na 'oso a Taangungu ki te moenga honga o to'o e ia o iho ki tai. Ka e keu hoki a Paubiubi o hoki ki te angatu'u. Ka na sopo iho kinai o pau o hoki, ka na he'e hano o singa ki Nguaniua manga pau o hano bangiaghe o singa i Takitonu o ake ai ki 'angunga o hano i te mouku. Aano nimaa hetae ki Soeba, manga hakainohia o manga teka o pau o mate ai.

4. Ka teenei te tangatupu'a o Taangungu ma 'Uhi ma tonga unguungu noko hesui kinai ia Paubiubi. Ka na maua i te 'atu Soeba o manga ngosingoi ai tona takotonga i te kite

'anga kua mea'a. Ka noko hai hekau a Nikamatu'a ma Maseketia i te takotonga o tongaa tinana, noko 'ati e kingaaua i Soeba o ngosingosi e kingaaua o sopo ki angatu'u tona anga singa o manga maatanga ngaoi ki te lango o hiina'i ake kinai. Ka teenei te tangatupu'a kia Paubiubi na maua i Soeba ma ngu ona matu'a ia 'Uhi ma Taangungu noko hesui kinai i ngaa 'aso o na'a hesui e ba'i 'atu tangata o Mungiki te tangatupu'a o Taangungu ma 'Uhi na boo tanga hakatataka ki Paungo o ta'ia ai a 'Uhi, ka e hoki mai a Taangungu o sui kia Paubiubi. Ka e 'oti.

Notes

Paungo: probably San Cristobal.

Nikamatu'a: Puka clan, probably generation 12 (see Genealogy 10 in Canoes and R 25).

'Uhi: Tongo clan. Genealogy unidentified.

Taangungu: unidentified man.

28. TE TAU'A I TESUNGU

1. Ko Pootua te tangata o sa'a Puka ka noko hu'ai tapu i te me'a ngaa te kainanga o Sikingimoemoe. Ka na punge kinai te tau'a a Mu'akitangata ma ba'i pengea o te hange hitu o te hanohano o Manu. Ka na tutu'u te tau'a nei o boo kinai. Nimaa sosopo atu ki te anga i Tangumangalape manga sanga ai a 'Aongonga na maua i te ngutungutu. Ka na tu'ia i te tau'a, ka na mataku kinai o tenge o kake i te ongo. Ma te hai ake kinai a Mu'akitangata: "Hoki iho Taupongi ki na hekau manga beghe ai, 'ai a'amatou lango 'anga 'aatea.

2. Ka na singi te tau'a o hetae ki te anga i Niutela o iho ai ki mu'a o hetae iho ki Tesungu o hohonga kinai tangatou ngaungau ki te manaha. Ka na he'e kitea a Pootua, ka e pali e te tau'a i Tesungu aano poo ngua te ngaungau a te tau'a. Ka na hakahiuhiu ma te hai ake kongaa pengea i te tau'a ke ngiu mai ki ngoto nei ma Matangi. Ka na hai te tangosanga a Mu'akitangata o songi ai ki na 'atua ongatou. Aano nimaa hakasiku kia te tamana o singi, ka e 'oti te tangosanga a Mu'akitangata.

3. Ka manga noho'aki te tau'a ka na tangi a'u te 'ua. Nimaa nguti te 'ua ka e hakangongo ki te uka ngiongio e i na ba'e o Pootua e nganangana. Ka na hetu'ia'aki te tau'a o hiina'i atu ko Pootua e tenge ake mai angatu'u o singi ki mungi. Ka na sopo iho a Mu'akitangata o mungi ake ai. Ka na tohu a Pootua ki te hange o nguu atu te 'ungu kua 'uaina o suu, ka e keu hoki ake ki te ha'itotoka o te hange, manga tu'ia ia Mu'akitangata e tiketike iho i te unguhanga. Nimaa ina'iho manga siko te tao. Ka ko Pootua na ngengema'ungi ka e taghaghi ake e Mu'akitangata te tao o makongukongu kia Pootua ka e ngenge atu ia o longi. Manga tohu ake te taonaha o pepe'e tana mi'i polo o tungou kia Pootua ka e hakaiho kinai tana nga'akau.

4. Hinake ma'u te pengea o mataa tungou kinai te niu ka e hakaiho ma'u kinai tana nga'akau. Ko ba'i pengea o te tau'a noko manga mataa kaukau ia Pootua ka e hakaeke taa kinai. Aano tokahitu pengea noko niu tohutohu e kingatou ia Pootua, ka e hakaeke taa kinai o niu hitu e kingatou ia Pootua ke tanga, ka e taa. Na mi'i polo niu 'ungi te noko hai ai na niu tohutohu a te tau'a kia Pootua ka e taa. Ka te hai 'anga nei noko tapu he'e hai ina niu unga, noko manga hai i na niu 'ungi, tona toonginga mai ngaa 'aso. Ka ko Pootua noko kaukau o tanga ka e taa i te me'a ngaa teenei te pengea noko manga sapai e ia te moengahonga i Te'atumatangi, te kainanga o Sikingimoemoe, noko mate

tona ingoa te Hakatu'uiteango. Konei na hai 'anga noko hu'ai tapu ai a Pootua. Ka na kaukau e te sa'a Kaitu'u o tanga ka e taa e kingatou ka e tokahitu pengea noko niu tohutohu e kingatou ia Pootua, noko manga haka'aonga ki te hange hitu o te sa'a Kaitu'u.

5. Ka na 'oti te taa 'anga e kingatou ia Pootua ka e hunge e kingatou a Tesungu. Ka noko kake e a Mu'akitangata o hunge tobetobe te kiu nginge i Tesungu, ka e hakakite mai ai a Tangokona mai Matabaingei o kongaa na to'o: "Hiina'i atu ki na huhu a Tebai mai Tesungu." Ka te nganangana 'anga a Tesungu e sopokia mai, ka noko hai atu a Tongonga: "Te lango 'anga noko singi ia te au i te anga mai tu'ahenua i teengaa 'aso te sosopo mai ki koo." Ka poi hongahonga e Tongonga ko Pootua he'e ta'ia. Ka noko hai tositosi a Tongonga o he'e 'atingongo ke na'ana'a a ba'i pengea o na sa'a kia Mu'akitangata noko sehu. Teenei te tangatupu'a ki te ta'ia o Pootua. Ka e 'oti.

Notes

See also R 25.

29. TE TAU'A A MU'AKITANGATA KI TANEKA

1. Ko Mu'akitangata noko hano tana tau'a ki sa'a Tanga. Teengaa te manaha noko boo kinai te tau'a ko Taneka. Ka na hetae kinai e nganga tongatou ma'anga i te angasinga i Taneka. Ka na tongo kinai te tau'a a Mu'akitangata. Nimaa sosopo o saukaahinga te tau'a ka na mataa kite e te hahine. Nimaa hai ke ngenge ma te ngiu kinai te tao o Mu'a-kitangata, ka na mataku a te hahine o he'e hakatapatapa i te tau'a e sosopo. Ka na hetae iho a te sa'a Kaitu'u e sosopo tangatou tau'a ka noko bengo tungeki ai e Mu'akitangata te tokaono pengea ki tangatou tau'a, ka e longi e ia te pengea noko tokahitu kinai, o taa e kingatou ma tangatou tau'a te tokahitu pengea. Te kunga noko ta'ia i Taneka te 'umanga baakani ma te nganga o sopokia kinai a sa'a Tanga o tatahi ai te tokahitu pengea a te sa'a Kaitu'u. Ka te hahine na mataku o he'e ngenge e he'e na'a tona ingoa. Ka noko hinake te haingaa tau ki te 'umu noko hai ke ta'o ai te 'oso hekau ki te ma'anga noko nganga i te ha'itotoka i Taneka, ma te kite e ia te tau'a. E konei na hetae te tangatupu'a nei.

Notes

See also NR 25.

30. TE TAU'A KI MANGA'ENGUA

1. Ko Mu'akitangata na ma'ungi tana makau i te ta'ia o te tamana na taa e sa'a Tanga. Ma te tokangua ai angatou tau'a ma te sa'a Kaitu'u ki sa'a Tanga o sosopo hakangua ai ki Manga'engua. Noko taa po teengaa tau'a noko hai ai te taa tenge a Mu'akitangata i na tu'a Hangekaunga noko tokahitu. Ka e taa teengaa tau'a i te 'ao, noko hakama'umanaba ai a Taupongi ma Bibao na hetaa'aki kia Nguka i Hakanganangana, te tangata o sa'a Tanga ma'u. Konei ngua tau'a o te sa'a Kaitu'u noko hutiaki e Mu'akitangata o tatahi hakangua ai e te sa'a Kaitu'u a te hakatu'u hitu i Manga'engua. Ka te taa tenge a Mu'akitangata, noko mataku kingaa noho o te pengea i te hakatahinga. Nimaa he'osohi te tau'a ngangahi te hakatahinga noko taa 'ia o niti i te ngotomanga'e. Ma te tenge a Mu'akitangata i tu'a kainanga o hai tana taa tenge, ka ngu tau'a nei noko he'e na'a po ko ai te noko tu'u kinai o punge o ngua tau'a nei. Ka ko Nguka na boo ake a Taupongi ma Bibao o manga hakapata kinai i te noko manga tu'uti (ali) tona baka i Hakanganangana. Ka manga hetengehaki te baka ki ngu ona potu i te to'a 'anga a Nguka o manga hesamusamutaki e ia te baka noko manga tu'uti e ia i te me'a ngaa ko ia te tangata to'a. Ka na hakangongo iho ki te hakahii noko nguti ake ki Manga'engua ka na mau'i a Nguka i te toki ka ke tenge, manga tu'ia i te nunu kinai e Taupongi ma Bibao ngu 'uu tao sungu.

2. Nimaa ngenge atu te pengea ia Bibao ma Taupongi o longi e ia manga huhuke e Nguka o mau'i ai. Nimaa sui teengaa ia ngua pengea o longi, manga huhuke ma'u e Nguka o mau'i ma'u. Manga punge a Taupongi ma Bibao: "Kitaa longi ngatahi 'ia." Nimaa 'oso atu kinai a Taupongi o longi e ia ka e 'oso iho kinai a Nguka ke huhuke ma'u e ia, longi mai ma'u e Bibao o longi tokangua e kingaaua ia Nguka. Nimaa ngotu a Nguka ke huhuke, hu'ai haingata'a a Bibao ma Taupongi. Na longi tokangua e kingaaua aano hungi e kingaaua ki te kenge o haka eke taa kinai. Nimaa hepi'ipi'i toto ma te maatataku, mau'i ia Nguka. Ma te sopo ake te matu'a mai te tau'a noko sosopo i Manga'engua o taa e ia o mate. Ka he'e na'a te ingoa o te pengea na taa e kingatou ma Taupongi ma Bibao ia Nguka i Hakanganangana. Teenei te tangatupu'a kia Nguka ma Taupongi ma Bibao na hetaa'aki i te tau'a a Mu'akitangata ki Manga'engua. Na hakama'umanaba ai a Taupongi ma Bibao kia Nguka. Ka teenei tona 'otinga.

Notes

See also NR 25.

31. TE TA'IA O NGUANIUA

1. Ko sa'a Iho noko siahai ke taa ma'angatou a sa'a Hu'aingupe, ka noko haingata'a te hetae kinai. Ka na punge aano hai tangatou paaunga o tuku ange te 'ungu o Tekape o hohoa o manga tanginga'a o masinga toto ke hano ia o pake. Ka na a'u a Tekape ki Nguaniua. Nimaa hai atu kingatou: "Ko Tekape, te pake." Ka na hakakite te 'ungu manga tanginga'a ka na tata'o kia Tekape o manga hakapata kia te kingatou. 'Ai ko Tekape manga kakai i Nguaniua o manga mataihange e ia te tau'a a sa'a Iho ki Nguaniua. Manga mata ngiungiu e Tekape a na noho o Nguaniua. Ka noko sehu a Tekape aano kite e ia te niu too i te manaha o tatae atu ki te mataa mouku. Ka noko kite ai e Tekape te anga ki Nguaniua, ka noko hano o 'atingongo ai ki tangatou tau'a o na'a mai e kingatou te tino niu tongatou anga. Ko ba'i me'a ina kinai a Tekape i Nguaniua manga kape su'aa niu e ia ki tangatou tau'a o he'e ngingo ai he hai 'anga i Nguaniua.

2. Ka na tutu'u mai kinai te tau'a o boo mai ki Nguaniua. Nimaa hetae mai kinai o pali mai e kingatou mai te mouku, aano nimaa poo ka e boo hakatau iho i te tino niu ki te manaha o aano nimaa tupe te manaha o momoe, ka e boo ake te tau'a ki te hange o heunguhi kinai o he'osohi te tau'a ki te moe 'anga noko i te 'ango hange o taa e kingatou. Noko taa e Hakatu'ukiu ia Temae, ka e 'angu e Tongaho'ou ia Tongonga noko ngaoi o taa e ia. Ka na tenge a Kangebu o mumuni, ka e hakatapa a Hakatu'ukiu o kongaa na to'o: "Kaitu'u tenge." Ma te hakangongo mai kinai a Kangebu o tengeu'a ake 'ai ko ia te piikinga. Ka na keu hoki mai a Kangebu Kaitu'u o hana mai e ia te ngasau ki te tau'a manga i te ngotomanga'e o singi. He'e tu'u i he pengea. Hana mai ma'u e ia te ngasau ki te tau'a manga tu'u ia Patiange, ka na tu'ia a Patiange o hai mai: "Ko teenei e tau." Ka na tenge a Kangebu.

3. Nimaa hinatu sasa'o kia Simataba, ka na hai atu a Kangebu: "Ko au kua hana ta'aku." Ka na hai atu a Simataba: "Hitangi ange ka ke hano o hana ma'aku tasi." Ka na hano a Simataba o manga ngepo ki te tau'a, manga huhu i Nguaniua i te hai tuhanga i ba'i me'a o te manaha. Ka te tohu nei ki te takotonga te pengea o manga 'oha e ia na sua noko iai. Ka na 'uuhaki o songomungi iho ki haho. Nimaa saa iho na mungi hu'ainoko, manga tenge atu a Simataba o suki pipiki e ia te tapua ki te tobigha o Tamou. Ko Tamou ma Patiange, ko ngua pengea na hana'ia ngatahi nei, ngua tangata o sa'a Sau. Ka na boo mai te tau'a a sa'a Iho ki sa'a Hu'aingupe ma te tuku kese mai kinai a Tangokona. Ma te tuu'ungu ai kia Tehainga'atua o kongaa na to'o: "Teenga Tehainga'atua te hakata'ane o

te 'aamonga o te taiu te hakasaa'enge atu na e ngahitakina ki tou Tapungao. Ngaoi o tuhu 'anga e iai he naapa'a ke ina kainanga o tou 'ingaamutu." Ka na maa'ongi o manga hana'ia ngua kainanga o Baabenga ia Tamou ma Patiange, ngua sa'a Sau. Ko Simataba na tenge hoki mai kia Kangebu o hai atu: "Ko au kua hana ta'aku." Ka na hai atu a Kangebu: "Ngaoi, ka e taka a ngua pengea nei o boo, ka na hengeu boo ki ngua ngaa hangoo kua hai." Ka na hai atu a Simataba kia Kangebu: "Ke ia te koe ngua hangoo nei na'e tena koe e poo'ungi o utua." Ka na bilaabei o hengeu ki te ta'ia 'anga ma ngu hangoo. Ka na hakaanu te pengea o kongaa na to'o: "Ko ai te kua hana e ia te pengea ki te ngotomanga'e?" Hai atu a Kangebu: "Ko au." Nimaa hakaanu atu ma'u: "Taa 'ai te takotonga?" Hai ake ma'u a Kangebu: "Ko au ma'u."

5. Ka na amo ake e Simataba ngua ba'e o Kangebu ka e hai ake kinai tana kupu: "'Ao hakamahimahi teenei hatu'ungu." Ka na sa'aki a ba'i sa'a o Mungiki o na'a e kingatou, ko Tamou ma Patiange noko hana ngatahi e Kangebu o mamate. Teenei te tau'a na tupe ai te niho taa pengea a Tongonga ki te tahaa ba'e o te anga ma te sasa'o kinai a tona 'ingaamutu a Tauasi Tupuimungi o pipiki e ia. Aano nimaa boo te tau'a ki Henuakapa ma te taa ai e Tauasi ia Tongoho'ou i te 'unguhuti, noko taa he'angu'angumaki e Tauasi ia Tongoho'ou i te uso o te 'unguhuti aano hakainohia o too. Teenei te ngiu'aki tau'a a Tauasi ia te tu'aatinana a Tongonga Hauhenua na taa e Tongoho'ou i Nguaniua. Ka noko pipiki e Tupuimungi o manga mangu ai kia Tongonga. Nimaa taa e ia ia Tongoho'ou teengaa te 'otinga o tana na'a makau ia Tongonga te ku taa e ia a Tongoho'ou na taa e ia a te tu'aatinana. Ka teenei te tangatupu'a ki te ta'ia o sa'a Hu'aingupe, na taa e sa'a Iho o noho toe ai a te sa'a Kaitu'u. Aano ngiu'aki e kingatou ki te hange manguu o Matabaingei o taa e kingatou. E 'oti.

Notes

See also R 26.

32. HUA BOIATO MANGANGUA

1. Te tangatupu'a ki te hosa o Hu'aitengaa na popoghi e ia te huaa boiato mangangua i te hinginga a te tamana (pungapunga boiato). Noko ngosingosi te hinginga a Hu'aitengaa ma te a'u a tona hosa o sa'u ake e ia te huaa boiato mangangua o popoghi e ia o takitaki e ia ngu ona manga o haka'angi atu e ia kia te tamana a Hu'aitengaa o kongaa ana to'o: "'Ina'atu ta tamau." Manga keu iho a Hu'aitengaa manga kopi e tona hosa ngu manga o te huaa boiato, ma te paa atu e Huaitengaa te kangaahau o tona hosa. Ma te ino hakahao'o te tama'iti'iti o manga teka.

2. Aano ma te 'oso atu a Hu'aitengaa kia tona hosa o ta'aki atu e ia i te kua teka ngoa, manga maghitighiti, kua mate. Ma te tu'ia a Hu'aitengaa ko tona hosa kua taa e ia o mate. Ka noko tengeu'a ake a Hu'aitengaa manga paa atu e ia ia tona hosa e popoghi e ia te hua boiato mangangua. Ka noko paa e Hu'aitengaa te kangaahau o tona hosa. Ka he'e ngaataki e Hu'aitengaa ke taa e ia a tona hosa ke mate. Ma te tu'ia i te mate, ka te maka a Sikingimoemoe. Te hosa o Hu'aitengaa noko manga paa e ia te manihinihi ma te anga a Sikingimoemoe ki te ngima o Hu'aitengaa o taa e ia a tona hosa. Ka te hai 'anga noko hai ngoa e te 'atua nei te manga hai to'onga kia pengea i tona hai to'onga mouhange, kai pengea i te to'o e ia na ma'ungi o pengea, ma te ungu i ngaa pengea, ma te hakamatakutaku kongaa pengea i te me'a ngaa te 'atua hai to'onga.

3. Te 'atua nei noko 'eha ana hai 'anga kia pengea, ko ia te haangiki songo, susungi e ia te lango tamangiki i angatu'u i na ahiahi, ka e mata pipiki e ia na lango 'anga na Tunihenua o kai utunga ma te bibinu o he'e masoko. Tana hai 'anga te sasapo kia pengea i na momo me'a unga huhuna ma te mamango ai a tangata ma haahine. Ko ba'i hai 'anga hai e pengea manga hai e ia.

Notes

Hu'aiatengaa, Temanu lineage, generation gen. 13. Very little is know about Hu'aitengaa. See also NR 26.

33. TE TAU'A KIA TANGU'AO I TANGUMANGANGA

1. Ko Tangu'ao te pengea o sa'a Hu'aingupe ka na siahai a Mu'akitangata ke taa e ia. Ma te haingata'a a Tangu'ao, ka na hai tona kunga nganga i te 'ana e i te Sengunga i Ghongoghaba o manga kakai ai. Ka na moe ai i teengaa poo. Nimaa 'aoina o manga noho a Tangu'ao i te 'ana, ka na kite atu e ia te lango 'anga tokabangu ki te utua i 'Onemongi manga to'o tao o boo mai. Ka na na'a e Tangu'ao te tau'a kia te ia. Ka na iho ki ngango a Tangu'ao o hano kia ngu ona unguungu noko manga i Tangumanganga o 'atingongo kinai i te lango 'ange e boo mai i te ngaatai o te Tu'aakoi ma Tetaungangoto ka e noho mai te heboo'akinga kia te ia.

2. Ka e hai atu ma'u kia ngu ona unguungu: "Koungua nimaa hai'umu o siahai ke to'o ange ai ma'aku he me'a, noka te hinange haka'angi'angi, ka manga hinange huu." Ka na maa'ongi o hetae mai te tau'a a Mu'akitangata o hohonga tongatou ngaungau ki Tangumanganga o hakapata kia ngu haahine. Nimaa hai'umu po e hai ahi, manga aano he'e kitea teengaa ia ngu haahine. 'Ai kua to'o te 'umu po te ngaungau ma'a tongaa matu'a o manga hinake i te anga ki Balukangau o hano o iho i Angangoto o hano ki te 'ana i Ghongoghaba o to'o utunga ma'a Tangu'ao ka e hoki mai ki Tangumanganga manga ngepo kinai te tau'a. Manga aano tu'ia i te hahine noko he'e kitea manga sehu i te manaha, ka he'e na'a po e kohea na sopo mai. Noko manga konei na hesui a ngu haahine i na to'o me'a 'anga kia tongaa matu'a, ka e hakapata kinai te tau'a. Aano po ngua he'e sopo a Tangu'ao ki te manaha, hakauseuse kinai te tau'a a Mu'akitangata, ma te boo iho ki tai o ngiu i te 'ungu'ungu ki Matangi. Ka na boo mai o singi ia Tangu'ao manga noho i te 'ana i Ghongoghaba. Ka na kite iho e Tangu'ao mai te 'ana, te tau'a e boo mai o singi i te potu Matangi, ma te iho o hano ki Tangumanganga kia ngu ona unguungu o 'atingongo kinai i te tau'a a Mu'akitangata kua boo atu o singi i te potu matangi.

3. Ma te iho ia o hinatu. Ka na hepootaki ma'u a Tangu'ao ma Mu'akitangata, ngu haingaa bugho ki te 'ana i Hangetapu o to'o o tu'utaki i ngu ongaa bugho. Nimaa tata ngu bugho ke uta ki ngu baka, ka e uku a Tangu'ao o manga hungihungi ta'omanga i tona bugho, manga suki kinai e Mu'akitangata te tao hua kia Tangu'ao ma te singi. Manga sopo ake a Tangu'ao o uta tona bugho o hano. Teenei te tangatupu'a o Tangu'ao noko siahai a Mu'akitangata ke taa o haingata'a. E 'oti.

Notes

See R 44.

34. TE KAUHUTU BANGU A SA'A IHO

1. Ko Taupongi ma tona ta'okete a Te'ungutiange na boo te nga'a kia Mausonga noko i sa'a Iho. Ka na hetae ki Matabaingei o hepongo'aki o singi ka e 'abange kinai te angahanonga o kai e te manaha. Nimaa 'oti tona kainga, ka e boo a Mausonga ma tana 'apitanga te haingaa tapaninga'a ki tengatou 'ungu huti. Ka na taka ngoa ma te hai atu a Taupongi: "Hinatu he pengea o hakatootoo ki te boo 'anga e taka ngoa 'ai mano manga punge." Ka na hano te pengea o ngepo ki te utunga na boo te hainga tapaninga'a, te manga heboo'aki nei i te 'unguhuti. Nimaa tua te huti bilaabei o lobelobe. Ka na hoki mai te pengea noko tuku e Taupongi o hano ke ngepo ki na pengea noko boo ke hai tapaninga'a o 'atingongo i na hungisanga a te tu'unganga e boo o hai i te 'ungu huti. Ka na hengeu ma te hai atu ma'u te pengea noko hano o ngepo: "Na pengea e boo ki te 'ungu huti manga tua te huti hakaputu kingatou o lobelobe o na see." Ka na hai atu a Taupongi: "Te tau'a te manga boo o punge, ko kitatou ka taa 'ia." Ka na hai atu tangatou lango 'anga: "Kitatou ngiu." Ka na hai atu a Taupongi: "Kitatou noho'aki na'e kua na'a e kitatou."

2. Ma te hitangi. Nimaa hetae mai te utunga noko boo ki te 'ungu huti o to'o mai te tapaninga'a i na huti, 'abange kia Taupongi o ngiu'aki ai te nga'a o 'ona na hano kia Mausonga. Ka na taumaha e Taupongi na huti o hakatanga ki na 'aitu o te sa'a Kaitu'u o singi ka e tuha te tapaninga'a ki na pengea noko i Matabaingei o taki pipiki e kingatou o hai'umu kinai o tunu ma te ta'o o kai ka e binu polo na me'a ma'u o te tapaninga'a. Ka noko mata a Mausonga ma tangatou tau'a kia Taupongi ke binu ma'ana he polo ka kingatou he'osohi ki te lango 'anga. Ka ko Taupongi na he'e binu 'aabaki i te binungaa polo noko hai i te ahiahi, manga noho. Ka na hakapongo iho e Mausonga mai te 'ango hange ke hinake a Taupongi ki hange.

3. Ka na to'o na kope o Sungupua, te unguungu o Taupongi, o tohu ki te hange o hohonga tona kaainga i te tanga bangiaghe o te hange o tuku ai tona tanga. Ka ko Taupongi manga koi noho'aki ma tona ta'okete a Te'ungutiange i haho o manga hengeu. Ka na hai atu a Taupongi kia tona ta'okete: "Koutou momoe ake i haho nei, ka ko au launatasi i hange, kitatou hemata'aki po ko ai te ka 'osohia ia te kitatou." Ka na 'oti te hengeunga a teengaa haanau ka e tohu a Taupongi ki hange o noho atu ki te kaainga o tona unguungu ka na mata mai a Mausonga, noko manga i te potu mungi kia Taupongi ma tona unguungu e i te tanga.

4. Ka na hai atu a Taupongi kia Sungupua: "Suki ake taku polo ke binu." Ka na sa'u mai e tona unguungu te polo o suki e ia tona mata ma ngu ona sisi. Ka na siahai a Mausonga ke nimaa binu te polo a Taupongi ke ngenge mai kinai. Ka na hakangongo mai a Mausonga kia Taupongi ke binu atu, manga he'e ngongona ke binu atu manga aano pepe'e te polo a Taupongi 'ai kua masa. Noka te maanatu a Mausonga noko hai kia Taupongi ke taa e ia i te kua tautau maase'i kia Mausonga te taa e ia ia Taupongi. Ka na kemo na 'uinga i te poo. Ka na tuu'ungu a Taupongi o kongaa na to'o: "'Ai hakamahonga mai Tehainga'atua te ua'a nei, Tou Noko. Manga hakamuna ki tou takapau ma ou angatonu i na 'aamonga ki Tou Noko. Tuku hakama'angi, singi ange. O tukuanga e i ai ni hakamikamika'ua ki te 'aamonga o te makupu tuku ange te 'ua nei ke 'ao." Ka na pau te poo o kemo 'uinga ngoa.

5. Ma te tu'u a Taupongi ki te pou tu'u o te hange, he'e moe. Ka na eke ake te pengea ia Te'ungutiange mai haho, ka na hetapatapa'aki te moe 'anga o 'a'anga, ka e ngengema'ungi a Mausonga o eke i te tubi o Taupongi. Ma te ghaghaa a Sungupua. Ma te ngengehoki a Mausonga ki taha o manga noho i te kaainga o'ona o manga hakangongo po tehea a Taupongi. 'Ai kua tu'u ki te pou o manga hakangongo ki haho manga hetau ake o si'ai he pengea hakaiho he nga'akau kia Te'ungutiange kua longi 'ia, manga hakangongo ake kia Mausonga noko hakamoe e ia ia Taupongi ke 'osohia i te 'ango hange. Ka noko hakasa'osa'o ngu ongatou pa'asi ki ngu pengea manga helongi'aki, ka noko hai atu te pa'asi o sa'a Iho: "Hai mu'a ngaa." Ka e siko kinai angatou nga'akau. Hai atu ma'u te pa'asi o Te'ungutiange: "Hai mu'a ngaa." Ka e siko nga'akau ma'u kingatou ta'ia te pengea manga longi e ia Te'ungutiange. Ka ko Sungupua manga tangi te kingatou e hai ke ta'ia ka e he'e na'a ma'u e ia ia tona matu'a a Taupongi po tehea.

6. Ka na tu'u te pengea ia Sungupua manga mangepe, ka na 'oso iho a Sungupua ki te ba'e kua tu'u ia te ia, manga 'oso ki te sungutasi manga pingi i te ba'e, ma te haka'ingonga e ia te ba'e a tona matu'a a Taupongi te pingi ai te sungutasi. Ka na kongukongu a Sungupua i tana tangi 'anga ka e hatuhatu ona kope, ka na lona iho ma'u e tona matu'a ke noko tangi, hakatu'u hoki te tangi 'anga a Sungupua o mangepe. Ka na manga neneke te kabenga a Sungupua o tu'u ke tohu ki haho, ma te ungu hakahingo kinai a Taupongi ki haho o manga hano i te tu'a kainanga Matangi o sopo iho i te anga singa o ngenge ake o kongaa na to'o: "Boo iho ki tatou boo." Ka na mau'i te pengea

noko longi e ia ia Te'ungutiange o tata'o iho ia Taupongi kua hano ki angatu'u, ka e sesenge i baasi'a a Mausonga ma tana tau'a. Ka na sosopo te lango 'anga a Taupongi ki mu'a Matabaingei, ka na hai atu a Taupongi: "Kitatou boo i te potu ki ngango." Ka na boo ai kingatou, ka e he'angiko a sa'a Iho o iho ki mu'a Taumako o hohonga tangatou ngaungau o hitangi i te lango 'anga a Taupongi.

7. Ka na boo tangatou he'angikonga aano sisinga i Nukungango o iho i te anga i Buluanga. Ka na iai te tokangua pengea mai sa'a Iho noko tata'o ia tonga ma'aa, te pengea mai Hatangua. Ka noko tuiaki anga ki te lango 'anga, ka he'e na'a ongaa ingoa. Ka na hetae ki te honga takanga ma te hakapunga e Taupongi ia ngu pengea o hai atu: "Hakataha'aki kau hano." Ka na tu'ia a ngua pengea o maatataku kinai o manga tutu'u he'e mumuna i te hakapunga 'anga e Taupongi. Ka na sasaka a tongaa ma'aa kia Taupongi ma te he'e taa a ngua pengea. Ka na hakamahonga a te pengea mai Hatangua kia ngu ona ma'aa ka e kaunaki e ia o ngiu. Ka e sosopo a Taupongi ma tangatou lango 'anga ki tai o ngiu mai ai ki konei. Ka na boo mai aano hetae mai ki Tepuu o singi atu ki te 'ana i Patangingake o sika ai te ahi o tunu ai e Sungupua te taa ghoghipi noko to'o mai e ia o kai e tangatou heboo'akinga, ka e hakasingimanga ai i tangatou ngange 'anga i te poo, i te hai 'anga ke ta'ia tangatou lango 'anga ma te hai ai o boo mai i tai mai Ngango, aano hetae mai ki te ngaatai o Tetaungangoto.

8. Ka na 'oti tangatou hakasingimanga 'anga ka e hakaneke ake i Tepuu. Nimaa hetae ake ki te ongo i 'Utupua ko te sa'a Kaitu'u kua ngongo ko Taupongi ma tona ta'okete a Te'ungutiange ma tanga lango 'anga e taa 'ia, ka e ngaangue ke boo kinai. Ka na sosopo ake i te anga i Tepuu a Taupongi ma tona ta'okete a Te'ungutiange ma tanga tu'unganga kua he'e taa 'ia ai he pengea o ngiu ngatahi mai ki Ghongau nei.

9. Ka na sisia ai a te sa'a Kaitu'u ngatahi ia teengaa haanau kua maa'u'ungi ngatahi o ngiu mai, ka na bilaabei a kingatou ke boo ma'angatou he tau'a ki sa'a Iho. Ka na nganangana boo mai te angatu'u i Matangi o hakangongo kinai a ba'i pengea o te sa'a Kaitu'u. Ka na boo ake na pengea mai angatu'u o 'atingongo ko Mungaba e boo mai tangatou tau'a ki te sa'a Taupongi e i Ngango ke taa ma'angatou. Ka na maangaohie ai a Taupongi o hina iho o bilaabei ma te haahaa mai Mungaba o tu'utaki kinai o boo tangatou tau'a ki sa'a Iho. Ka na tuku e te tau'a a Mungaba ia Taupongi o mata mu'a e ia te tau'a a Mungaba o boo ki sa'a Iho.

10. Ka na boo te tau'a nei ki sa'a Iho, 'ai kua boo iho a sa'a Iho o hitangi mai ia Taupongi ka hoki atu te tau'a, i te poi taa 'anga e sa'a Iho ia te kingatou i Matabaingei i te hano 'anga kinai tona nga'a ma te hai e kingatou ke taa, aano ma te he'angiko mai i tai ki Ghongau nei. Ka na boo atu te tau'a a Mungaba noko mata mu'a e Taupongi te manga hiina'i mai nei a sa'a Iho i te tu'utu'u i Mangango ma tangatou kauhutu bangu. Ka na sopo atu a Taupongi e mata mu'a e ia te tau'a. Ka na hai mai a Binana: "Konei!". Ka na hai atu a Taupongi: "Ko kimatou ma Mungaba." Ka na hai mai te pa'asi o Ngango: "Hemai." Ka na hai atu a Taupongi: "Konei!", ka e hakataha. Manga mio'aki na pengea mai Mungaba, ka na hai atu kongaa: "Kitatou he'angiko." Hai mai kongaa: "Si'ai, kitatou kanai." Hai mai kongaa: "Kitatou he'angiko." Ka na nganga tangatou he'angumi o he'a-ngiko, ka e hoe ai te tau'a mai Mungaba o he'angumi i te potu ki Ngango. Aano hetae ki mu'a Hangebakatapu o singa'aki ai. Ka kua haamungi boo e te he'angikonga a sa'a Iho ia Tongonga, te tauiku, aano toe a Binanga. Nimaa hetae ki te tungi ongo i Hakangongokiahanga, ma te ina'iho a Binanga ko ia ka labu 'ia ma te haamungi haka'oti e ia ka e tenge o ngakau ia Tongonga. Ka na kake ki te ongo o hetae kinai, ka e taa e te tau'a ia Tongonga. Te gholoba noko taa ai e te tau'a a Taupongi ma Mungaba ia Tongonga, noko tau iho kinai te ongo o he'e hetae iho ki te kunga noko taa ai e te tau'a ia Tongonga. Nimaa tupe iho e Binanga te hatu, matua te tau'a ka e nguti te hatu i te kunga noko manga taa ai e kingatou ia Tongonga.

11. Boo mai te tau'a o nekeneke soo atu ia Tongonga ki te kunga mama'o o manga taa ai e kingatou. Ka na mate a Tongonga, ka e hetau te ongo ma te tau'a o aano 'oti ka e ngiu te tau'a a Taupongi ma Mungaba ka e noho'aki te toe o sa'a Iho o maangengepe i tongatou pengea kua taa e Taupongi ma Mungaba, ka e ngiu mai te tau'a na bilaabei o boo ki Ngango o tata tangatou tau'a kua taa. Aano bae ngua o ngiu te tau'a ka e noho'aki a Taupongi ma ta'ana tau'a o tata e kingatou i konei a Tongonga kua taa e kingatou ma Mungaba. Teenei te tangatupu'a ki te kauhutu bangu a sa'a Iho na 'angu e Taupongi ma te tau'a mai Mungaba. Te kanukanu nei ke noko na'a pipiki ki na 'aso mungi mai ia te au. Ka te bangunga 'uu nei poi hana ai e kingatou he bangunga ngasau kua he'e hakanguunguu kinai te tau'a kingatou 'angu 'ia. Ka na manga he'angiko ma te 'angu e te tau'a a te sa'a Kaitu'u.

See also R 27.

35. TE TAU'A KI TEGHAIGHAI

1. Ko Mu'akitangata na hano ki Mungaba ma te hakaanu te hahine o kongaa na to'o: "Te hange mangu e i Matabaingei ka ngo ngopo e 'atua po e pengea?" Ka na mataa hai tana kupu o kongaa na to'o: "Te hange mangu o Matabaingei e matakutia po manga saunoa'akina?" Ka na hai atu a Mu'akitangata: "Manga saunoa'akina." Hai atu ma'u a te hahine: "Si'ai, e matakutia." Ma te hakatangi a Mu'akitangata o hai tana maanatu ke ngo a'u ia o taa. Nimaa hoki mai a Mu'akitangata ki Mungiki nei ma te a'u o punge tana tau'a kia Hakatu'ukiu noko hakahua i te hange mangu i Matabaingei,ke taa ma'angatou. Ka na toghi na ingi o Mu'akitangata o to'o ke pake ai. Ka na tutu'u te tau'a o boo ki te manaha tu'a i tu'a Maatongu, tona ingoa ko Teghaighai. Ka na hetae te tau'a ki te manaha o hohonga kinai o hakamoe e kingatou te moe 'anga i te manaha. Ka manga baalui e te unguungu o Hakatu'ukiu na ingi o Mu'akitangata.

2. Ka noko hakataunganga ake a Hakatu'ukiu o kongaa na to'o: "Na ingi o Tebai ki tai benga!" Ka manga mumuni a Mu'akitangata o manga ngepo kinai. Ka na kai te 'umu a te manaha noko ta'o ai te kamonga. Ka na tupe te manaha o momoe ka e he'osohi te tau'a o taa e kingatou te moe 'anga noko i te manaha. Ka na tongohaki te tau'a i te ahiahi ma te sasa'o ngu pengea mai Hatangua ki te kaainga manga i te loko i te tautaha o te manaha. Ka na hakapata kinai a ngu pengea ki te kaainga noko manga komokomo kinai te baghu o tata'o i te 'ungunga ba'engua. Nimaa ngoa te poo ka e ngatata a'u te pengea aano hetae mai ki te kaainga o hohonga mai e ia te baghu noko manga ngipingipi i te kaainga nganga.

3. Ka noko noho kinai o mataa kai tana 'umu noko to'o mai aano nimaa 'oti, ka e moe ki te kaainga ka manga hakapata kinai ngua pengea kua hakamoe e kingaaua o manga hakangongo iho ki te tau'a manga i Teghaighai. Ka na he'osohi ake te tau'a ki te moe 'anga noko i te manaha o taa ake e kingatou. Ma te hakaeke taa a ngua pengea ki te pengea manga moe i te kaainga o taa e kingaaua o mate. Nimaa hungi iho e kingaaua ki te kunga maangama manga tu'ia ai a ngua pengea noko taa e kingaaua 'ai ko Binanga. Ka na punge kingaaua o huu, he'e hongahonga ia Binanga kua taa e kingaaua.

4. Ka na 'oti te taa 'anga te moe 'anga noko i te manaha ka na sehu a Mu'akitangata o sasanga e ia a Binanga i te ta'ia 'anga. Aano pau o he'e kitea ke ina kinai ka na hu'ai

hakatangi ai a Mu'akitangata i te mataku kia Binanga. Ka na ngiu mai te tau'a o neepungu boo mai i te angatu'u. Ka na ngangi ai te neepungu a ngua pengea o kongaa na hai ona kupu: "Tau punge Binanga eeee. Tau punge ka 'oti." Ka na he'e neepungu 'aabaki ai a Mu'akitangata. Nimaa tuku te neepungu a ngua pengea mai Hatangua noko ngangi ma te hai atu a Mu'akitangata: "Ko ai 'okoia te ngangi hakangesaki e ia te neepungu kia 'Ungu'ahii ka he'e moe poo ai te tau'a nei?" Ka na hakatau mai kingaaua o hai mai ai: "Ko ai te kua hai e kimaaua i te loko?" Ka na hai atu a Mu'akitangata: "E maa'ongi?" Ka na hai atu ma'u a Mu'akitangata: "'Ai hai atu ngaa ke ngiu kinai." Ma te takahungi te tau'a o ngiu ki Teghaighai e taa ai te tau'a. Ka na boo o hetae ki te manaha o boo ake ki te kunga kua ta'ia ai a Binanga, te manga teka nei o manga sinusinu tona taukuka. Ma te maangaohie a Mu'akitangata kia ngua pengea kua taa e kingaaua ia Binanga. Ka e ngiu iho ki mu'a o ngiu mai o tata boo mai tangatou tau'a ki ngoto nei ma Matangi o manga sisia i tangatou tau'a kua ngopo ai e kingatou te hange mangu o Matabaingei.

5. Ka te hepengea'aki hakahua ko Hakatu'ukiu ma Mu'akitangata. Ka e hetaa'aki i te sui tau'a a Mu'akitangata i te taa 'ia o te sa'a Kaitu'u o noho toe ai a Mu'akitangata ma ba'i pengea o te sa'a Kaitu'u o manga ngoto tasi ai a kingatou o manga hai tau'a ngoa ai ki te hakatu'u i ba'i 'atu tangata o te sa'a Kaitu'u i Mungiki nei. Ka e konei na hetae te tangatupu'a ki te ngopo 'anga e Mu'akitangata te hange mangu o Matabaingei kia Hakatu'ukiu ma Binanga. E 'oti.

Notes

See also R 28, R 29.

36. TE TAU'A KI TEBAANGOBO

1. Ko te sa'a Kaitu'u na punge tangatou tau'a ki sa'a Iho o pali e kingatou te ngaamanga. Ka noko pake atu e kingatou a Ahanga o to'o na malughubei o baabongubongu i te mata utua ka e tio. Ka manga mata mai e Ahanga o hakasahe mai e kingatou. Aano hitu ahi noko baapungapunga e kingatou o haka'aonga e kingatou ki te kaubaka hitu ngangama e i 'One. Ka na boo te tau'a o sao i Sa'aniutai o tu'uti i te baka'eha e a'u mai Ahanga o pali e kingatou. Ka na hetae mai ma te ngigho e te tau'a te baka'eha o hepata'aki. Ka na kite e te baka mai Ahanga te kau baka o te tau'a a te sa'a Kaitu'u. Ka na hai atu a Sau'eha: "Te baka, teengaa tasi, teenei tasi te hina iho mai 'angunga nei." Ka na hai atu a Temangoo: "E sao 'okoia po te laulau (raurau)?" Te ngaungau te noko mate ngapa e Temangoo. Ka na songongi a Temangoo noko i te peba o te baka'eha ka e tapatapa a Sau'eha noko ngangama e ia te baka o ngenge o nguti ki te moana.

2. Ka na hakatapa a Mu'akitangata kongaa na to'o: "'Angohia Baeanu." Nimaa a'ango atu a Baeanu ko Sau'eha te manga 'ungi ake nei i te muumuutai. Ma te hakaiho kinai e Mu'akitangata te tao o tu'u i te tapunga o Sau'eha. Ka e 'angu e Hu'aitengaa te hoe ngua i te moana o hai boo i te baa ki ngango, aano labu e Hu'aitengaa te baka hoe ngua o lungubaghi e ia i te baa ki ngango o mamate ai. Ka e hoki mai a Hu'aitengaa o hakatu'u mai ki angu o bilaabei ma tangatou tau'a o ngiu mai ki 'One. Nimaa hetae mai kinai sahe ngiu i Sa'aniutai o taa haka'oti ai te mungikatea o te baka kua taa e kingatou ma tona tuahi ka e a'u a Mu'akitangata o sopo ki te hata i Hatupapani o moe ai o manga hakangongongongo kia Sau'eha kua bengo e ia po ka kohea na noho. E mate ke tata 'aabaki i te tau'a kua taa e kingatou. Nimaa he'e mate ke noka te 'aabaki i tona tata 'anga.

3. Ka na 'aoina ma te a'u te pengea o 'atingongo kia Mu'akitangate ko Sau'eha kua kite, manga tahea i te Baangobo, kua mate i te bengo 'anga e Mu'akitangata. Ma te maangaohie o sopo iho o kangikao e ia ia Sau'eha. Ka te kite 'anga ia Sau'eha noko boo ai te saanganga a te toe, te tu'unganga a Tangokona te noko lango te saanganga ia Sau'eha. Nimaa boo atu te manga kemokemo mai nei tona taukuka manga opea nei i te Kalaghimatohi. Teenei te'otinga o te tangatupu'a ki te ta'ia 'anga a Sau'eha ki te Baangobo, te tau'a a te sa'a Kaitu'u ki sa'a Iho. Ka tona tungi tau'a ko Mu'akitangata. Ka e 'oti.

Notes

See also R 29.

37. TE TAU'A I TEONGONGAUPATA

1. Ko Mu'akitangata na hakaene kia Tangokona i Kongobainiu ke tuku mai kia te ia ke pipiki ai te takotonga o Tekaaunga na mate o tanu ai e tona ta'okete a Ta'akihenua i tona manaha i Kangobainiu. Ka na he'e tuku e Tangokona ma te hakatangi ai a Mu'akitangata o hano ai tana tau'a kia Tangokona. Nimaa hetae atu ki tona manaha noko manga kakai ai he'e kitea ai a Tangokona. Ka noko hai ake te nga'a 'ai te pake. Ka na hano te tama'ahine a Tangokona - e he'e na'a tona ingoa - ke 'atingongo ai kia te tamana. Ka na 'angu ai te tau'a. Nimaa hetae ake a te hahine kia te tamana o 'atingongo kinai o hai atu: "Te lango 'anga e i mu'a, ka he'e sunga mai te hakamaangie." Ka na hai atu a te tamana: "Ka kohea mu'a ngaa ke sanomia ka konei a tai te pisi mai nei, ko naa mu'a te kua iai na."

2. Ka na sopo ake a Mu'akitangata ma te hai ake a te hahine: "Ka e hai mu'a ma te heunguhi iho 'ai konei te sosopo mai nei." Ka na tohu iho a Tangokona ki haho i te hange ma te hai atu a Mu'akitangata: "Ko koe Taaika te koi 'angoha nei. Tau'i te pese!" Ka e bengo e ia i te tao o tu'u ia Tangokona o taa e kingatou ia Tangokona. Teenei te tau'a taha'aki a Mu'akitangata ki Matabaingei ko Tangokona. Na mataa taa e ia a tana haanau nimaa 'oti ka e taa haka'oti te haimatu'a o 'oti kinai te taa 'ia 'anga te hange mangu i Matabaingei na taa o sosongo. Teengaa te launatasi na ma'ungi i te haanau a Tangokona ko Sa'ohiti noko tuha tana ngau honu. Ka he'e na'a po tehea te hai 'anga na tuku ai e Mu'akitangata ia Sa'ohiti o ma'ungi launatasi i te 'api o Hakatu'ukiu na taa e te sa'a Kaitu'u o 'oti ma tongatou tamana. Ka na toe launatasi ai a Sa'ohiti o aano taukuka ngua.

3. E konei na noho te tangatupu'a ki te hange mangu o Matabaingei na taa hakamaasongo e te sa'a Kaitu'u, noko hakatu'u e Mu'akitangata. Kongaa na tau'a noko ngiu'aki e te sa'a Kaitu'u te tau'a naha ngima, ma te taa 'ia o Nguaniua, tunginga kia Tongonga. Teenei te 'otinga o te tangatupu'a ki te ngopo 'anga e Mu'akitangata te hange mangu i Matabaingei. Aano taha'aki ia Tangokona na taa i Teongongaupata. Ka e 'oti.

Notes

See also R 30.

38. TE HANA 'IA O MANUNGEI

1. Ko Manungei te tangata mai Mungaba, ka te tungi tau'a, ka noko a'u tana tau'a ki Mungiki nei. Nimaa sahe mai kite e na pengea o Mungiki nei o hebaangongo'aki ai o na'a e ba'i pengea ko Manungei, te hakahua o Mungaba, ka e sahe mai ki Tingoa tana tau'a ki konei. Te tau'a na ngongo ai a Tangu'ao, te tangata o sa'a Hu'aingupe, o to'o tona mata mangu o hano kinai tona tokahaa ngasau. Ka na tenge atu a Tangu'ao ma te sasa'o atu ki te tau'a e sosopo mai ki mu'a Tabangaba e mataasika mai e Manungei. Ka na hehakatapa'aki ai o kongaa angatou to'o: "Konei ka ko Tangu'ao." Noko hemata'aki ma te lobo e Tangu'ao o hana mungi kaso e ia ia Manungei o hana kinai e ia ngua ngasau o haamu'a e ia te ngasau noko masahu ai a Tehainga'atua o hana'aki e Tangu'ao te ngasau. Ka noko tanu linga e ia, ka te ngasau hakasaabini. Ka na hana atu e Tangu'ao te ngasau ma te ghebu ki te angatu'u ka e hakaniusiki hinatu kia Manungei te ngasau, ma te hakataha ka e singi te ngasau. Nimaa sopo hoki iho, 'ai e haamungi atu te masahu o Sikingimoemoe, manga tamumu i te maanganga'e o Manungei.

2. Ka na hakaangatonu e Tangu'ao tana hango e hai kia Manungei ka e tenge o hano. Ka na tu'ia te tau'a mai Mungaba i tongatou tungi tau'a kua taungia o siahai kingatou ke 'angu ia Tangu'ao ke ngiu'aki tana hangoo e hai kia Manungei. Ma te he'e siahai a Manungei ke 'angu ia Tangu'ao tana tau'a i te hakasao ai ka te tasi pengea makatia ko ia. Ka na hai atu a Manungei: "Kitatou ngiu."

3. Ka na takahungi te tau'a o ngiu ki Matangi. Ka na boo aano nimaa hetae kinai, iho ngiu ki Tingoa. Ka na hai atu a Manungei: "Koutou uta hakahoki atu ia te au ki Mungaba na'e ko au e hakangongo songo kia te au." Ka na uta e te kau hongau ia Manungei o ngiu ki Mungaba. Nimaa hetae kinai o sahe atu a kingatou ki Mungaba ka na tata te hangoo o Manungei. Ka te hekau a Tangu'ao ma ba'i pengea o Mungiki te sauni e kingatou te hangoo o Manungei. Aano nimaa sahe mai te baka mai Mungaba o boo mai ai na pengea o 'atingongo ko Manungei kua mate. Ka na ngongo ai a sa'a Hu'aingupe o maangangaohie ai. Ka e tata e kingatou i te neepungu ma te tau papa, ko ba'i mousoongonga noko tata ai e Mungiki ia Manungei na hana e Tangu'ao o hoki o mate mai i Mungaba. Ka teenei te tau'a na sabini ai te ngasau noko hana ai e Tangu'ao ia Manungei i mu'a Tabangaba o hoki o mate i Mungaba. Ma te pau o hai ai te ingoa o te ngasau e ali tona tapua te ngasau hakasaabini. Ka te tokangua hai 'anga na hai i te ngasau na hana ai e Tangu'ao ia Manungei, na ghebu te tanu linga 'anga o he'e ina ai a

Manungei ki te ngasau na tamumu ia te ia. Ka e hakaniusiki teengaa na mataa hana o hakangongo kinai o hakataha ai ka e singi, ka te tanu linga 'anga te noko ghebu ai. Ka e 'oti.

Notes

See also R 31.

39. TE TA'IA O NIKAMATU'A

1. Ko Nikamatu'a te tangata o Tengano. Ka noko potu mai ki sa'a Sau noko i Mungiki nei. Teengaa tongatou manaha ko Tangakitonga. Ka na a'u a Nikamatu'a o hakapata kia tona unguungu o ngoto i Mungiki nei. Ka na boo te ngaamanga ki tai a te haanau a Tesaukiu, ma te tata'o ai a Nikamatu'a ia ona ma'aa. Ka na ngangama o tae angatou sasabe o hai ai tangatou saahenga. Ka na siahai kingatou boo o hai uka i te ma'anusanga i Tabangaba. Ka na to'o e tongatou ma'aa te saahenga o hakaneke ake i te anga i 'One. Ka na too te 'ua ma te ngae a Nikamatu'a o hakamangu i te 'ana, ma te siamoe. Ka na nga'enga'e ma te pau o moe mate. Ka na ngiu mai te hai ngaa uka a te 'api noko boo. Nimaa hakaneke ake ko Nikamatu'a te manga moe nei ka kua tutuu te saahenga.

2. Ka na hakatangi'aki ai ma te taa e kingatou ia tongatou ma'aa o mate, ka e boo ake. Nimaa hetae ake ki tongatou manaha ko Nikamatu'a he'e kitea i te boo ake 'anga mai 'One. Ka na hakaanu a Ngoto o konga na to'o: "'Ai tehea tasi i te lango 'anga noko i tai e he'e kitea?" Ka noko si'ai he pengea hakatau kia Ngoto noko hakaanu, ka na hakaanu hoki ma'u a Ngoto ia tona matu'a. Ka na hina iho kinai a te tamana a Tesaukiu kia Ngoto kua hakaanu ngoa o hai atu: "'Aiauee songi tou noko, ko tou matu'a kua taa e ou tunga'ane." Ka na ngengema'ungi a Ngoto o tangi, ngangango o manga lubei ngua ba'e i te kenge. Ka noko boo mai na pengea o longi e kingatou ia Ngoto, manga he'e nga'u kinai. Ka noko hai atu a Tesaukiu: "Kongukongu Ngoto ka ke hai he 'oso polo ia tou matu'a."

3. Ka noko 'ainoa a Ngoto o hai atu: "A'autou musomuso, 'ai ka papata ki toku matu'a." Ka noko hai atu ma'u a Tesaukiu: "Kongukongu Ngoto ka ke hai he 'oso 'uhi ia tou matu'a." Hakatau a Ngoto o hai atu: "A'autou tongo 'uhi, 'ai ka papata ki toku matu'a?" Ka na hai atu a Tesaukiu: "Hinatu ngaa o kakabe mai ni pengea ke taa ia te kimatou ma'ou tunga'ane." Ka noko tangitangisaki a Ngoto o kongaa na to'o: "'Aiauee teengaa te 'oso ia te koe te tango i Baatia." Ka na ngaangue a Ngoto o hano ke sasanga he kunga ke noho ai o mangepe ia tona matu'a kua taa e tona manaha, ma te sui ni pengea o taa ia ona tunga'ane kua hakamangepe ia te ia. Teenei te maanatu a Ngoto noko mangepe sehu ai i te angatu'u o Mungiki nei, aano nimaa ko Taangungu ma te pongoaki iho ai o noho i Nguaniua o mangepe ai. Ka na hai te maanatu a Taangungu ke kakabe e ia ia Ngoto ke hano o 'atingongo ia tona matu'a kua ta'ia i Tengano. Ka na bilaabei a

Taangungu ma Ngoha o kakabe e kingaaua ia Ngoto ki Tengano. Ka na boo te hongau a Taangungu ma te tu'aatinana a Ngoha o uta e kingaaua ia Ngoto o hano tana haka'amo ia ona tunga'ane kua taa e kingatou ia tona matu'a a Nikamatu'a o hai ai tona mangepenga.

4. Ka na hetae te hongau ki te aba e ingoa Tughunu o tau ai ongatou baka o tuku ai ka e hakaneke ki Tengano. Nimaa hetae ki Nukungango ka e hano te ngongo ia Teikatu'a ki Kangibi, i te kua hetae ake te hongau ki Nukungango ko Teikatu'a noko hakahua i Tengano kua hano ki Kangibi. Ma te hano kinai te piikinga ia Nikamatu'a kua ta'ia i Mungiki nei ka e boo atu ai te hongau o kakabe atu e kingatou ia Ngoto kua ta'ia a tona matu'a. Ka na pongoaki ai a Teikatu'a i te 'apitanga o Tengano o hakaputu mai kia te ia kingatou hengeu. Ka na bilaabei a ba'i pengea o Tengano o punge mai ki te hongau e sahe atu kia te kingatou. Aano hai atu a Teikatu'a: "Hai kitatou boo ki te hongau e ngutua mai. E iai ma'angatou he hakamaangaohie kia te kitatou e ta'ia mai nei, ke hakahongau. Nimaa si'ai kitatou ta'ia." Ka na ngoto tasi a te 'apitanga o hai tangatou paaunga nei ka e boo mai kingatou ki te hongau manga hetangi i Nukungango. Nimaa hetae mai kinai, ka na hinake a Teikatu'a o tohu ki te hange o ngenge iho ia Taangungu o hinake kia te ia o hetaku'aki. Ka na pongo kia Taangungu a Teikatu'a o taku hakaanu kinai ia Nikamatu'a kua ta'ia.

5. Ka na hakatau kinai a Taangungu o kongaa na taku kia Teikatu'a: "Ko kimatou e boo mai kia te koe ma te hange o'ou. Nimaa e iai he maanatu ia te koutou ki he kinikini 'anga, teenei hakatu'unga e 'ungu kia te koe ma te hange o'ou." Ka na nguti te haka'aue a Tengano ia Taangungu e siahai ke 'aabaki tau'a kia te kingatou ke ngiu'aki ia Nikamatu'a. Nimaa 'oti te [noho'aki] 'anga Taangungu ma te tu'aatinana a Ngoha ma tangaa kau hongau i Tengano, ka na ngaangue kingatou ngiu mai ki Mungiki nei. Ka na ngaangue ma'u a Teikatu'a ma ba'i pengea o Tengano ke tata'o mai ai o sui tau'a ia Nikamatu'a kua taa e sa'a Sau e i Mungiki nei. Ka na boo mai, nimaa hetae mai ki Mungiki nei kakabe mai e Taangungu te tau'a a Tengano o noho'aki i Nguaniua ka e singi a Ngoto ki Tangakitonga ke ina kia te tamana ka ngo ta'ia.

6. Nimaa singa ake a Ngoto i Tangakitonga o hetae ake ki na 'aohanga, tatanga tana kabenga o hungi. Ka e noho o anga tu'a ake ki mungi a Ngoto. Ka na ina'iho kinai a Tesaukiu ma te hai iho kinai tana kupu: '"Ai te 'ika'ika o te ta'ahine 'ai hoki singi," ka na hina iho kinai a Tesaukiu o tuku 'angoha kia tana tama'ahine, ka noko tangitangisaki a

Ngoto kia te tamana o kongaa na to'o: "'Aiauee tamau ee, 'ai hetangi atu ngaa i te hakamaangie e boo mai nei." Ka na 'oti te hakamahonga 'anga a Ngoto kia te tamana ka manga noho'aki a kingatou o hetangi. E 'oti.

Notes

See also R 32.

40. TE PAKE A TENGANO

1. Ko Nikamatu'a te tangata o Tengano ka na a'u ki Mungiki nei o hai ai tona ungungu ia Ngoto, te hahine o sa'a Sau. Ka na ta'ia ka noko hetae mai ai te sui tau'a a Teikatu'a ki konei o pake e kingatou a Tesaukiu ma tana haanau noko i Tangakitonga o hetanu'aki o hemaasi'i. Ka na ngaangue o hai kinai tangatou hakatahinga o hai tangatou ta'u 'uhi. Ka na hakaputu kinai te tau'a a Tengano ma Mungiki nei ma'u. Ka te tau'a noko ngotu he gholoba kingatou he'osohi ai kia te kingatou noko i te manaha o Tesaukiu ma tana haanau. Ka na tuha tangatou manga'e 'uhi. Ka na tuha na 'inati o te manga'e, ka noko tuku ai te 'inati o te hongau kia Teikatu'a noko tungi tau'a i te pake. Ka noko manga hiina'i iho a Tesaukiu ma tana haanau ki te suitongo noko hakatoghitoghi noko i te 'inati a te hongau. Ka na tuhatuha tongatou 'inati ka e 'abatu e Teikatu'a te 'uhi noko manga kengi o manga toghitoghi o na ghaingi o manga noho ki te suitongo. Aano kakata ake te hongau. Sa'u hakahoki e Teikatu'a te 'uhi o sui o 'abange ki teengaa pengea, manga hai ma'u pe teengaa. Sa'u hakahoki o 'abange kia Mangingi ma te 'oso kinai a Mangingi o pipiki e ia. Ka na hakaangaanga iho e Tesaukiu a Mangingi e hai e ia te 'uhi.

2. 'Ai ko ia te hakatino ki te 'uhi o manga hailobo ai e Teikatu'a tangatou tau'a po ko ai e hakasa'ohie ia te kingatou ke ngo longi ia Tesaukiu. Ka na 'oso kinai a Mangingi teengaa te ngangaba kia te ia. Ka na ungaunga te mako hakapaungo ke hai ma te hai atu a Taangungu: "Teenei te gholoba ke he'osohi ai, na'e teenei te tau'asonga sausau nga'akau te hai nei." Ka na hakatu'u te mako hakapaungo ma te 'aabaki ai te hongau ma te hakatahinga kaatoa. Ka na he'e 'aabaki ai a Tesaukiu, ka na noho ma'u a Mangingi o hakapapata kia Tesaukiu kua he'e 'aabaki i te mako hakapaungo. Manga noho i tu'a ka na hinake a Mangingi ke longi e ia ia Tesaukiu ma te mataku kinai ma te singi ki Hatangoto o manga moe ai o tata'o te tina'e kua mataku kia Tesaukiu o mamae. Aano nimaa toka te tina'e ka e 'anga o huhuke te huna o ngii hakahoki. Nimaa tu'u ngua ka e sungu 'oti ka e ngii hakahoki.

3. Nimaa sungu o ma'u ka e hoki atu ki Tangakitonga ko Tesaukiu manga tu'u i te anga ghalighali o manga ina ki te mako hakapaungo. Ka noko manga baba tena makupuna. Ka na hai atu a Managingi: "Tau tama'iti'iti teena?" Ka na hai atu a Tesaukiu: "Ko toku makupuna." Ka na hai atu a Mangingi:" 'Ao ngaoi a te makupu. Tuku iho kau kite ia te makupuu." Ka na hakasongongi iho e Tesaukiu te tama'iti'iti, manga sa'u iho ai ki te kenge, ka e ngenge atu ia o longi ia Tesaukiu o kongaa na to'o: "Kimaaua, kohea

kitatou?" Manga ngae ake te tao naha kia Tesaukiu o lobo e ia ka manga hekeu'aki iho te mako hakapaungo o manga hetaa'aki. Noko manga hehoahoa'aki ongatou 'ungu. Ka e lobo 'ia a Tesaukiu o taa popoghi te uma o hakainohia ki te kenge. Ka na mau'i ai a Mangingi manga longi e ia ia Tesaukiu.

4. Ka na 'oso ake o manga pipiki mai te uma kia te ia ka e tapatapa o tenge i te anga 'angunga, ka na 'angu e te tau'a o he'angumi. Aano labu e kingatou ia Tesaukiu ki Mangabaka o taa ai e kingatou o pau o mate a Tesaukiu, ka e ngiu iho te tau'a ki Tangakitonga ko sa'a Sau kua taa o 'oti. Ka teenei te pake e tasi na ta'ia o 'oti i Mungiki nei ma Mungaba ko sa'a Sau na taa e Tengano ma Taangungu. Teenei te 'otinga o te tangatupu'a nei, ka e 'oti tona kanu 'anga.

Notes

See also R 33.

41. TE TA'IA O NGE'ONGII

1. Ko Nge'ongii te tangata o sa'a Sau ka na boo ma Ma'itaki ki na ngenge o Tu'ahenua o manga hoa baghu ai. Ka na siahai a Ma'itaki ke taa e ia, ka na hai atu a Ma'itaki: "'Ai soo atu ka ke sa'u mai ma'aku tasi ke hoa." Ka na hakataha atu a Nge'ongii ka manga pau a Ma'itaki o ta'ota'o e ia ki te hatu manga hoa baghu kinai o taa e ia o mate i te kunga. Ka na motu ai te ngangi o mabae, ka na hai atu a Tehu'aingabenga: "Tou ngangi Te'angiki'eha e ngepe seuseu mu'a nei i he me'a hea?" Ka na hai atu te kupu a Tehainga'atua: "Ka ee aa ngaa Tupuitengenga, ka manga hukahuka pe nei teenei manu, ka teenei te sa'a na mu'a mai kia te au, ka te hiti tongamai nei." Noko konei na to'o kinai a Tehainga'atua i te me'a ngaa te sa'a Sau te sa'a mu'a te ngiu kia Tehainga'atua o manga songi kinai i 'Ubea aano mungi ko ba'i sa'a o ngiu e kingatou. Ka noko mataa songi kinai a sa'a Sau. Teenei te tangatupu'a kia Nge'ongii na ta'ia o hiti ai a sa'a Sau ka he'e na'a i ba'i pengea taki hai ngongo o na baangaghi o taa 'ia. Ka manga konei na na'a e au tona tangatupu'a. Ka e 'oti.

Notes

Nge'ongii: unidentified man of the Sau clan. The Sau clan died out about generation 16 (see R 34).

42. TE TA'IA O 'OSOMEI

1. Ko 'Osomei ma tona hosa a Teikanoa noko boo kinai te tau'a a Tetaungangoto o tata'o ai a Temangoo, te pengea o Mungiki nei, ka te tangata o sa'a Tanga. Ka na boo te tau'a o sosopo kia 'Osomei ma tona hosa a Teikanoa. Ka na mata sesenge ai a Temangoo. Ka na labu e ia a 'Osomei o longi e ia o taa e te tau'a. Ka ko Temangoo noko na'a makau ia te tamana a Ngiuhenua na mumuni i te tau'a a Mungaba i Tetau'aahiti ma te haahaa tao e te tau'a a Mungaba o taungia o mate ai. Teengaa te hai 'anga noko hano ai a Temangoo o mata sesenge i te tau'a i Hutimongu o labu ai e ia ia 'Osomei o taa e te tau'a a Tetaungangoto, tana sui tau'a ia te tamana. Ka te gholoba no-ko sosopo ai te tau'a, noko heinahaki ai a Teikanoa ma te tamana. Ka ko 'Osomei noko hakatapa kia tona hosa ke tenge, ka noko tenge a Teikanoa, ka manga mata 'angu ai a 'Osomei ia tona hosa e tenge, ka manga tu'u he'e tenge, i te siahai a 'Osomei ke tenge a tona hosa a Teikanoa o ma'ungi. E konei na noho te naa'anga o te ta'ia o 'Osomei, ka e tenge a tona hosa a Teikanoa i Hutimongu e i Mungaba. Ka teenei te tangatupu'a o te tau'a nei, e 'oti.

Notes

See also R 36.

43. TE TAU'A I HENUAKAPOO

1. Ko Temangoo te tangata o sa'a Tanga, ka na hetau ma Tongoho'ou. Ka na beelunu ma te tootoo e Tongoho'ou na ngau o te 'ungu o Temangoo ki te pou o te hange. Ka na hakamaabae kinai ngua ngima o Temangoo kia Tongoho'ou, ka e a'u ai tana haka'amo ki te sa'a Kaitu'u o hakasoko kinai e ia ia Tongoho'ou. Ka na punge ai te tau'a a Mu'akitangata ma Tauasi Tupuimungi ki sa'a Iho o boo ai ki Henuakapoo. Ka na hetae atu ki te manaha e hu'ai tau'aatea o he'e hetaeaki ai te tau'a ki te hange. Ka na hai te puungenga a Temangoo ke tekateka ake i te kenge ki te hange. Ka na tekateka ake a Temangoo ki mungi i Henuakapoo o hetae ake ki te hange o manga ngepo ake kinai. Ka na tangi te tangaighali ma te hai ake a Tongoho'ou i te 'ango o te pongaa: "Hinatu o tangi atu ki na tau'a." Ma te tekateka hoki iho a Temangoo ki mu'a i Henuakapoo o 'atingongo ki te tau'a ko Tongoho'ou e moe i te 'ango o te pongaa. Ka na pau ake e te tau'a te kunga e moe ai a Tongoho'ou.

2. Ka na tupe te manaha o momoe ka e boo ake te tau'a ke he'osohi ki te moe 'anga e i te manaha ke taa. Ka na hinake a Temangoo kia Tongoho'ou ke 'oso kinai. Nimaa hetae ake a Temangoo kia Tongoho'ou o hakaiho kinai e ia te tao ma te singi o tu'u i te kenge, ka na tapatapa a Tongoho'ou o tenge ki mu'a i Henuakapoo ma te songongi a Tauasi Tupuimungi o mata pipiki e ia i te hakatapa iho 'anga a Temangoo ki te tau'a o kongaa na to'o: "Teenaa te tenge atu na." Ka na pau a Tauasi o mata e ia i te poo tea. Ka na mene a Tongoho'ou ki te 'unguhuti ka na 'angu ai a Tauasi ki te uso o te 'unguhuti o to'o e ia te niho a te tu'aatinana na tupe i tana tenge 'anga ki 'angunga i Nguaniua.

3. Ka na hetaeaki te 'angumanga ia te ia ma te mau'i ki te tahaba'e i tana niho. Ka na nguti mai te me'a i na pa'asi o Tauasi na mumuni, ka na 'oso atu kinai a Tauasi te niho a Tongonga na taa e Tongoho'ou i Nguaniua. Nimaa hetae atu a Tauasi Tupuimungi kia Tongoho'ou manga mumuni, manga hakaiho kinai e ia te niho o samu. Nimaa sopo iho a Tongoho'ou o tenge, songongi a Tauasi o mata e ia. Nimaa ngahi ki teengaa kunga, manga tenge atu a Tupuimungi, nimaa hetae atu kia Tongoho'ou manga samu ai e ia te niho. Manga kongaa na taa sehu e Tauasi ia Tongoho'ou i te 'unguhuti i te niho aano manga eba o hano o nguti kua mate. Ka na boo mai te tau'a o taa 'aabaki ai ka na singi te taa 'anga e te tau'a te moe 'anga noko i te manaha, ka e hina iho a Mu'akitangata o hakaanu o kongaa na to'o: "Tehea a Tongoho'ou?" Ka na hai ake a te tau'a: "Kua ta'ia." Ka na haka'aue a Mu'akitangata. Hai atu ma'u te pengea i tangatou tau'a: "Ko

Tongoho'ou kua songa ka ku manga hakananati a Tupuimungi o labu e ia." Ka na hu'ai maangaohie a Mu'akintangata o hai atu: "Ka tehea 'okoia ke noho i toku 'ungu ki ma ngiu ki Matangi?" Ka ko Tauasi noko hano te sui tau'a ia te tu'aatinana a Tongonga na taa e Tongoho'ou.

4. Ka te boo mai 'anga te tau'a ki sa'a Hu'aingupe noko naha ai a Tongoho'ou kia Tongonga. Ka na he'osohi te tau'a ki te moe 'anga noko i te hange i Nguaniua. Ka na sosopo iho na pengea i te hange o he'angiko ki 'angunga. Ka manga mata mai e Tongoho'ou ma Tekape. Aano nimaa sopo iho a Tongonga o tenge ki mungi, ka na hai atu a Tekape kia Tongoho'ou: "Teenaa a Ha'uhenua te tenge ngaoi." Ka na tu'u a Tongoho'ou o 'angu ake ai i te kua hai atu a Tekape: "Teengaa a Tongonga." Ka na he'angumi ake, Nimaa keu iho a Tongonga te 'angu manga ia te ia kua napi ma te tupe tana niho ki te tahaba'e o te anga ki 'angunga i Nguaniua. Manga tupe ake kia tona 'ingaamutu a Tauasi, te tangata o 'Angohi o pipiki e ia. Nimaa punge te tau'a a Mu'akitangata nei ma te naha ai a Tauasi kia Tongoho'ou o to'o e ia te niho a te tu'aatinana o taa ai e ia ia Tongoho'ou o ngiu'aki kinai e ia ia Tongonga na taa e ia i Te'atukaba o he'e kite.

5. Aano boo te tukumuna mai Nguaniua ki sa'a Iho. Ka na boo atu te tuku muna, te tau'a a sa'a Iho manga he'e manaba tangatou kangikao ia Tongonga kua taa e kingatou i Te'atukaba. Ka na ngiu mai te tuku muna o 'atingongo ai. Nimaa boo atu kinai te manga teka nei a Tongonga o manga nga'aina o matohitohi te taukuka i Te'atukaba noko ta'ia ai. Ka na to'iho ia Tongonga, kua tanu ko ba'i 'ota'ota i te 'apitanga kua tanu ma te manga hai na ngau niu o hakahingihingi ai ia Tongonga o tanu. Teenei te tangatupu'a kia Tongoho'ou na taa e Tauasi Tupuimungi o ngiu'aki kinai ia Tongonga na taa e ia o tanu baakitekite, he'e tau me'a ke tanu ai, ka e 'oti.

Notes

See also R 37.

44. TE TA'IA O HU'AITEBAKA'EHA O SINGI

1. Ko Hu'aitebaka'eha ma Taahaki, te tangata o Temanu, na heha'ao i te hahine. Aano mate taka kia Hu'aitebaka'eha o pipiki e ia o hai ai tona unguungu. Ka na hakatangi ai a Taahaki. Aano ma te hai tana maanatu ke taa e ia ia Hu'aitebaka'eha, ka na pau kinai tana tau'a. Nimaa i teengaa poo hano a Taahaki o hakamoe e ia ia Hu'aitebaka'eha kua nga'enga'e. Nimaa tatae ake kinai o hakamamanu kinai e Taahaki te nga'akau kia Hu'aitebaka'eha i te 'ango hange, tautau maase'i, ma te ungu hoki ki haho a Tahaaki o hakamamanu ake mai haho te nga'akau. Aano hakapau ake e Taahaki te 'ungu o Hu'aitebaka'eha ki te 'ango hange. Nimaa teka hakataha a Taahaki o hakaiho ake e ia mai haho te nga'akau ki te 'ungu o Hu'aitebaka'eha manga moe ma te singi o manga kini totohi e ia te ba'e tasi o te ungunga bae ngua. Ma te tapatapa a Hu'aitebaka'eha o teka ki haho ka e tu'u a Taahaki o tenge ki angatu'u. Ka kua na'a ko Taahaki te taa e ia ia Hu'aitebaka'eha o singi.

2. Ka na 'aoina a Hu'aitebaka'eha o kakabe na pengea i tongatou kakai 'anga o boo te tau'a ma te kaahinga ki te manaha o Taahaki i Temanu o sopo kinai a Hu'aitebaka'eha. Ka na tenge a Taahaki o kake ki te ongo i Temanu o manga noho ai, ka e huhu ake a Hu'aitebaka'eha i te hunge niu ma te moutuki e kingatou te manaha i ba'i me'a i Temanu ka manga ina'iho kinai a Taahaki mai te ongo. Aano sasaka iho kia Hu'aitebaka'eha ke mau'i i ni me'a mo'ona i tona manaha noko tuki ake e ia. Noko kongaa na to'o: "'Ai tataka mai Saumatangeba he ngau mouku kau tu'u ai, ka e hakahua atu mo'ou te 'one mai bangika'ango." Ka na huhu ake kinai a Hu'aitebaka'eha o kongaa na to'o: "E hai tau hai 'anga maase'i kia te au nimaa boo mai ke ngiu'aki, te sasaka nei. 'Ai hai atu ke ngiu." Ka e pau a Hu'aitebaka'eha o hakahua a Ahanga. E konei na 'oti te tangatupu'a ki te ta'ia o Hu'aitebaka'eha o singi. E 'oti.

See also R 38.

45. TE KAI HA'AO KI TONGOHINGANO

1. Ko Ngima'uhi te tangata o Temanu ka na hai tana maanatu ke a'u ma'ana he kai ha'ao ki Tongohingano ki ba'i me'a a Kangoa noko hai i tona manaha. Ka na boo mai te kai ha'ao a Ngima'uhi, te hange ngua o te kaia'a. Ka na hetae mai ki Tongohingano o to'o e kingatou ko ba'i me'a a Kangoa, na 'ota'ota ma na utunga ma na sua. Ka na to'o e Ngima'uhi ma tana lango 'anga ko ba'i me'a o ngiu ki Ngango. Ka na 'aoina a Kangoa o ina ki tona manaha kua hakamasongo e na pengea o tutahi ko ba'i me'a. Ka ko Kangoa na hu'ai hakatangi i tana hataa sua kua 'oha 'ia, ma te na'a e ia ko Ngima'uhi. Ka na hai tana maanatu ke 'angu ai ma'ana he tau'a ke taa e ia ia Ngima'uhi. Ka na to'o e Kangoa te toe o tana hataa sua o hano kia Sangatango te pengea o sa'a Puka. Ka na sopo atu ki mu'a Manga'engau, te manaha o Sangatango, ma te he'e singi, manga tu'u a Kangoa o manga 'amo ana sua o manga hakae'a ona mungi sua.

2. Ka na kite iho e Sangatango ma tangatou kuunguinga ia Kangoa manga tu'u o manga hakasaasaa iho na mungi o ana sua, ka noko hakaanu a Sangatango o hai atu: "Tehea a Kangoa?" Hai atu na pengea: "Teengaa te manga saasaa iho na mungi o ana sua." Ka na he'e singi manga tu'u ngoa o manga he'e sopo iho te tino manga hakasaasaa iho ana sua. Ka na pongoaki iho ai a Sangatango ia Kangoa ke hinake. Ka na hakatutu'u na sua a Kangoa ka e singa kia Sangatango. Ka na hetae ake a Kangoa kia Sangatango o hengeu ki te kai ha'ao a Ngima'uhi e a'u o hai i Tongohingano o hu'ai hakatangi ai a Kangoa. Ka na heusuusu'aki a Sangatango ma Kangoa ki ngaa 'angu o ta'ia a Ngima'uhi. Ka na boo a ngu pengea nei o sosopo kia Ngima'uhi i Temanu o taa e kingatou ia Ngima'uhi ma na pengea ma'u i Temanu, he'e na'a po ko ai ongatou ingoa. Ka na taa te tau'a nei, ka e hunge ma te hai songo ko ba'i me'a, ka e sui a Kangoa o to'o mai e ia ko ba'i me'a a Ngima'uhi i Temanu. Ka e to'o hakahoki mai ana sua na oha e Ngima'uhi o to'o e kingatou. Ka ko ba'i pengea o sa'a Iho na hu'ai maatataku kia Kangoa ma Sangatango kua bilaabei o pa'asi o taa e kingaaua a Ngima'uhi ma ba'i pengea o Temanu o hai songo ai ko ba'i me'a a ngatou. Teenei te tangatupu'a o Ngima'uhi ma Kangoa. E 'oti.

Notes

Ngima'uhi: Temanu lineage, generation unidentified.
Kangoa: unidentified man.
Sangatango: Puka clan, probably generation 15.

46. TE TA'IA O NGANGIIKA

1. Ko Bibao ma tona hosa a Tangahau na boo mai tanga tau'a kia Sangatango ma te taina a Ngangiika. Ka na hetae atu ki ngua manga'engau kua boo te ngaamanga a Sangatango ma Ngangiika ki 'One. Ka na 'angu atu te tau'a ki 'One, te manga baalui ngama nei. Ka na sosopo ki tai te tau'a ko Sangatango e i Mangangani ka ko Ngangiika e i Hongabai. Ka na bae ngua kinai te tau'a a teengaa tau tamana. Hakapata a Bibao Mangutupu kia Sangatango noko i tona baka'eha e i Mangangangi, ka e hano a Tangahau ki to'o na naha ia Ngangiika noko i Hongabai o taki nge'o e kingatou ia teengaa haanau i ngua aba. Nimaa tupe a ba'i pengea i Mangangani ma Hongabai o momoe ka na hebaangongo'aki te tau'a kua hakapau e kingatou ia Ngangiika ma Sangatango, ma te too te 'ua. Ka na sopo iho a Sangatango o mene ki te ngango o te hata o te baka'eha kua lia kinai te ngama o hakamangu ai.

2. Ka na pau a Sangatango o nga'enga'e, ka na a'u a Bibao o hinake ki te baka'eha ko Sangatango kua he'e kitea. Nimaa hinatu o baalingo ake ki te ngango hata, manga lalangi iho ai te me'a. Ka na hakatetenge ake kinai e Bibao tana ua manga tu'u tona mungi ki te tu'a o Sangatango manga moe. Ka na hakangongo ake kinai a Sangatango mai poo'ungi o hiti ake ngua mata ki te me'a kua pahua ki te tu'a ko Bibao te tu'u hoki nei ki 'angunga o hoki ki te ba'e'one. Ka na mahuta a Sangatango o totongo i te 'ango lunga ki bangiaghe. Ka na nganangana mai a Hongabai ko Tangahau e 'oso kia Ngangiika.

3. Nimaa he'angiko mai a Bibao ma tona ma'aa a Tepenutakuku o titingi ake e kingaaua ngu potu o te hata o te baka'eha, manga ngaabaki, ko Sangatango kua tenge o hano o kake i te hutia me'a i te 'ana i 'Unguseu e i te pa'asi matangi i te ngaataie. Ka noko ngatahinga a Sangatango i tana kake 'anga i te hutia me'a ka e ina'iho a Sangatango te pengea ma'u e kake ai. Ka na hakaanu iho kinai a Sangatango o kongaa na to'o: "Ko ai?" Ka noko he'e muna te pengea noko kake ake manga usuusu ake i te 'ungu na tapungao o Sangatango kingaa labangiti ki te hohonga o te ngenge. Ka na labangiti kingaaua ki te hohonga o noho'aki ai o manga hakangongo iho ki tai e ta'ia.

4. Ka na huhu ake a Bibao kia Sangatango kua tenge aano hai ake tana kupu o kongaa na to'o: "Hinatu Sangatango o noko ma'ungi, 'ai ko au te mau'i nei. Teenei te 'otinga o taku hai tau'a kia te koe." Ka noko hakangongo iho kinai a Sangatango ki na ngea 'anga

a Bibao kia te ia o kongaa na to'o: "'Aue Tehainga'atua." Noko hu'ai maangaohie ia Bibao e mau'i mai ia te ia, ka he'e hoki mai ma'u te tau'a kia te ia, ko ia ka noko ma'ungi. Ka na taa e te tau'a a Tangahau ia Ngangiika o manga teka, ka e boo. Ka na 'aoina te toe o sa'a Puka ma sa'a Iho o penapena e kingatou ia Ngangiika o to'o e Sangatango ma Sa'angongo o tuku ki te tai. Noko uta i te baka o to'o te peenanga o baabene i te moana ka e ngiu ake o sahe ake ki 'One. Ngiu ake ki 'angunga nei o hai tongatou mangepenga ia Ngangiika kua taa e Matangi. Konei na noho te tangatupu'a o te tau'a nei, e kanukanu e au ke noko na'a pipiki o na noho. Ka teenei tona 'otinga.

Notes

See also R 39.

47. TE TA'IA O TAMUA

1. Ko Tamua te hakahua o te sa'a Taupongi ngutua te tangata ngaoi o na noho. Noko siahai kinai a pengea o Mungiki o ngutua ma'u ki Mungaba. Noko ngongo ai a ba'i pengea o Mungaba, ka noko siahai kingatou ke boo mai o kite ai. Ka na ngaangue te hongau ke boo mai te maatanga kia Tamua, ka na tu'u munamuna ma'u ai te hahine, tona ingoa ko Pita, o kongaa na to'o: "Kau hano ma'u o kite ia Tamua!" Ka na boo mai te hongau ki Mungiki nei. Nimaa sahe mai o hiina'i ai, ka na hakaputu ki te hakatahinga a Mau'uhi ki Tenukumaanongi. Ka noko tenge ngongo ai ma'u i sa'a Iho. Ka na hakaputu mai ko ba'i usunga ki te manaha noko hakaputu kinai ka na singa'aki ma'u te usunga a sa'a Iho. Ka noko mata e te hongau te singa'aki 'anga te usunga i Tenukumaanongi. Nimaa singa te pengea hai atu te hongau: "Teengaa a Tamua?" Hai atu te pengea: "Si'ai." Nimaa boo ake a ba'i pengea o te usunga, teengaa te hakaanu noko manga hai: "Teengaa a Tamua?" Ka tengaa tona hakatau: "Si'ai." Ka ko Tamua na a'u o singa i 'Angohi o a'u i baasi'a. Nimaa hehakakite'aki ai, kake ma'u a Pita na tu'u munamuna ki te hongau ke a'u o kite ia Tamua o kake i te nga'akau o mataa kake e ia ia Tamua. Ka na hai baangongo a te unguungu o Tamua, a Te'ungungua, o kongaa na to'o: "E hu'ai tutu mata."

2. Ka te sopo mai 'anga noko he'e hakangosingosi, manga hakakengekenge, noko manga huna tautiti, ka e ha'u i te kie hanga. Teenei te peenanga o Tamua na 'atia noko sopo mai ai ki te hakatahinga i Tenukumaanongi. Ka teengaa te hakaputunga na hai ai te 'aiku kia 'Tamua e huatia', i te boo mai 'anga kinai te maatanga mai Mungaba. Ka e tu'u munamuna a Pita ke a'u te maatanga kia Tamua ma te hai ai te 'aiku kia Tamua e huatia, ka e mata kake ma'u e Pita i te sopo mai 'anga ki te hakatahinga i Tenukumaanongi.

3. Te ta'ia 'anga a Tamua na huatia, ko Tamua na hai tona hata seu ngupe i te anga i Ahanga o manga eke ai. Ma te tohu e te taba tana ngupe noko hai ai tana maunu ma te suki e ia ia Tamua, aano baangaghi ai a Tamua o kahoa o taa hakamaabae kinai te hange o manga takoto ai. Ka na hengeu kinai a sa'a Tanga kingatou ta'ia ia Tamua, ka na boo kinai te tau'a a sa'a Tanga o boo ake ki te hange manga takoto ai a Tamua. Ka na hinake te pengea he'e na'a tona ingoa o tohu ake kia Tamua manga moe ai o eke ai. Ka na 'usee a Tamua, ka e paa hakangongo ke nguti he nga'akau ia te ia. Aano hakatangi a Tamua o hakatapa o kongaa na to'o: "Bape!" Ka na hakatau iho te pengea

noko manga eke ia Tamua, e pake iho e ia a Tamua ko ia e taa e te sa'a Kaitu'u. 'Ai ko sa'a Tanga te taa e kingatou ia Tamua, ka e pake e kingatou o taa e Ghongau ia te ia, 'ai si'ai.

4. Ka te maatanga a Pita kia Tamua ka e mata kake ma'u ai, noko siahai a Tamua ke hakamasi'i ai kia Pita o kaunaki e ia a Kangobe, tona tinana, ke kakabe e ia ia Pita ki te tangipou o hai baakai ai, ka ke hinatu kinai ke ngaa bilaabei ma Pita. Ka na 'angu ake ai a tona unguungu ma te manga 'abange e ia te uka ngagho kia te tinana o 'abange kia Pita. Ka na hoki iho a Tamua ki mu'a, he'e tau 'otinga te maanatu a Tamua kia Pita, ka na manga hai 'ota'ota e ia te maatanga a Pita kia te ia. Ko Tamua te tu'u mai Temanu, te tama a Kangobe te tama'ahine a Matahia, noko hai ana hai 'anga, te hahine hatu me'a ka e tupu'aki e ia te sighe ma te okooko ki na kete manguu o manga hesui kinai a hahine i ba'i 'atu o Mungiki nei o hetae mai ki na 'aso nei.

5. Ko sa'a Iho ma sa'a Tanga na he'e hema'i'ine'aki noko manga hetaa'aki aano hakahiti e Puangongo, te pengea o sa'a Iho, a sa'a Tanga ia Tesui o pau o 'oti, 'ai ka e taki hai tuhanga ai a ba'i hano 'anga i ongatou kenge. Teenei te tangatupu'a o Tamua na huatia, ka na mate ma te maase'i i te taa 'anga e sa'a Tanga, ka e taa ma'u e kingatou ki tana kahoa 'anga o hu'ai patiba ai te hakahua o sa'a Iho o ngongo ma'ama'a ai te mate 'anga a Tamua. Ka e 'oti.

Notes

See also R 40.

48. TE TA'IA O TE'UNGUTIANGE

1. Ko Te'ungutiange na punge kinai te tau'a a Binanga ma na pengea mai na hakatu'u noko iai a Hakataungaakei, te tangata mai sa'a Tongo. Ka na hano ia o baangongo ai ia Takaba, ma te 'ika'ika ai a Takaba. Ka na hai atu a Takaba kia tona ma'aa a Hakataungaakei: "Ko Ngangimu'a e toe tasi ai te hakatu'u, ka noko tengeu'a ake au nimaa hengeu kinai ni pengea ke noka taku ngongo ai, 'ai konei o na hengeunga te manga hai nei kinai." Ka na tu'ia a Hakataungaakei o manga he'e muna, ka na hai atu a Takaba kia tona ma'aa: "O tukua konei na hengeunga te manga hai nei kia Ngangimu'a o na tupe ange e he pengea he me'a kia 'Unguahi 'ai ko au e mataku kinai." Ma te manga he'e muna a Hakataungaakei, ka na hai atu a Takaba: "Apongia 'Angikitasi, teenei hengeunga e hai e kitaaua nei. Nimaa si'ai, 'ee." E hakana'ana'a e Takaba ia Hakataungaakei ke ngo ta'ia. Ka na mataku a Hakataungaakei o manga he'e muna. 'Ai kua pau tana maanatu ke ngo bengo e ia a Binanga. Ka na hoki mai ki tangatou tau'a manga sauni.

2.Nimaa ngiu a kingatou o no'a hakahingihingi e Binango ia Te'ungutiange i te siku ngau niu hai ta'a Hakataungaakei o tuku ake kinai o tokangua hakatino o he'e na'a e tangatou tau'a 'ai ko Binanga te manga kuba e ia. Ka na tutu'u te tau'a o boo mai ki Pangeko noko manga iai a Te'ungutiange o hohonga kinai tangatou ngaungau. Ka ko Te'ungutiange ma Tongoa, te tangata o Hatangua, na boo iho ngatahi ki mu'a. Nimaa sosopo iho ki Pangeko ka e singi a Tongoa ki angatu'u ke hano ki Hatangua ka e sopo a Te'ungutiange ki te hata i Pangeko. Ka ko ngua pengea nei noko bulitu'u i te ongo i 'Utupua. Ka na taka o boo iho i te 'aso e tasi o ta'ia ngatahi.

3. Na hano a Tongoa o sopokia mai i mu'a Te'atumatangi, ka na hakangongo atu kinai a Te'ungutiange noko manga toko e ia te ngau paangaba o te hange i Pangeko. Ka na hakangongo iho a Te'ungutiange ko Binanga e kongaa na to'o ake i haho: "Kitatou sengea i baasi'a na'e taa he'angumi." Ka manga ina'iho a Te'ungutiange ki te tau'a manga he'angumi bangiaghe, i te mataangau pangaba o te hange noko toko e ia. Ka na singi haka'oti te matamungi o te tau'a, ka na hinatu a Te'ungutiange o sopo iho i te mataa hata, ka na ngabea i te pa'asi baka noko titingi ai te hata o matinga ina 'utupoto, ka na keu ake kinai te pengea noko mata mungi, ko Te'ungutiange te sopo iho nei o to'o tona tao o tenge ki 'angunga.

4. Ka na hakatapa o kongaa na to'o: "Tou angatonu Tetupu'a! Soo'aki mai teenei Ngangimu'a." Ka na takahungi te tau'a o he'angumi mai. Ka na taha a Binanga kia Te'ungutiange o he'angumi ki 'angunga. Ka na tenge a Te'ungutiange aano ngae ki bangibo. Ka na tenge ake a Binanga ko Te'ungutiange he'e kitea. Ka na takahungi a Binanga o tenge hoki iho ki mu'a, e si'ai he pengea. Nimaa ina atu ki te tahaa ba'e bangibo manga tahuna te ngaba motu. Nimaa ina'atu ko Te'ungutiange te manga hano nei. Manga hakaangatonu e Binanga ia Te'ungutiange. Ka na he'angumi. Nimaa ungu a Te'ungutiange i te bugho o hao'o manga suki e Binanga te tao ki na mungi hu'ainoko o Te'ungutiange. Manga hetapa o kongaa na to'o: "'Aiauee, Tehu'aingabenga", ka e keu hoki mai, ko Binanga te tohu atu nei i te bugho o mahiti ake. Manga suki pipiki e ia te tao ki te maanganga'e o Binanga, ka e suki mai e Hakataungaakei teengaa tao ki na pai'ongo. Ka na hai atu a te taina: "E ongeonge pengea 'okoia i tii aa?" Ka na hai atu a Hakataungaakei: "Tungaa hange atu ki ko na'e te tao ngenge sanga!" Bengo ma'u e ia ia Te'ungutiange. Ka na taa e te tau'a o mate. Ka na boo ki sa'a Iho o kangikao ia Te'ungutiange ma Tongoa na taa e kingatou.

5. Ka na hetae ki Ngekengeke o 'atingongo ko Te'ungutiange ma Tongoa kua taa e kingatou. Momoe, nimaa 'aoina ka e ngiu te taapui ki Ghongau, ka na hetae ma te boo ake o hai tangatou kapi ki te niu i Ghongau te 'aitanga o te hakatu'u hitu. Ka na pai'ia e kingatou te niu aano tino ngima hakahua, ka e tino ngima tamata'ane o hakatahi'aki o tinotengau. Nimaa 'oti tangatou taapui ka e hakahoki te tau'a o manga tata tangatou tau'a. Ka na momoe ngu poo o te tau'a ka e hakatu'u tata te hango o Binanga. Ka na hingosia ai a Binanga o iba ngaa poo ma te 'ao. Nimaa i teengaa 'aso, samu te hangoo o Binanga o manga tata, langau ai i tona hange i Ngekengeke. Aano kake i te hange o kongaa na to'o: "'Aiauee, sa'a Manu eee, noko hai kau taa'ia ke ngango." Aano hai atu tana kupu: "Manga taku ngea 'anga ki teenaa 'atua kua hai kinai te sanga nei ka ko au te kaa mate nei i te tau'a nei." Ka na tu'ia te kuunguingaa o manga heinainahaki. Ka na hai atu ma'u a Binanga: "Manga taku ngea 'anga ka koutou he'e 'ao'ao bae ngua." Ka na mate a Binanga o ngongo ai te toe o te sa'a Kaitu'u o maangangaohie ia Binanga e mate.

6. Ka na mate a Binanga, ka e sui a Hakataungaakei o tungi tau'a. Ka noko hai tona ha'u soko iba. Tona matamangu ko Te'ungutiange ma Binanga kua mamate ngatahi o tata ngatahi e ia. Ka te hai 'anga ngaoi tena hai kia Te'ungutiange te mate ka e mate

ma'u a Binanga, na maka pa'asi ngua. Ka te mate o Te'ungutiange noko noho toe ai a Taupongi ma ba'i pengea o te sa'a Kaitu'u o na'a makau ai ki te hakatu'u hitu. Na konei na noho te ta'ia o Te'ungutiange. Ka e 'oti.

Notes

See also R 41.

49. TE NGOPO 'ANGA TE KAPI I GHONGAU KIA HENUA'EHA

1. Ko te hakatu'u hitu na ta'ia a Te'ungutiange ma te hai ai tangatou kapi i Ghongau, noko tinongima hakahua ka e tinongima tamata'ane o hakatahi'aki o tinotengau. Ka na ngongo ai te toe o te sa'a Kaitu'u noko i 'Utupua, te ongo i te anga i Tepuu o nguti ai tangatou mangepenga. Ka na baakongikongi e Kautasi o kongaa na to'o: "Hekongukongu'aki iho na'e teengaa 'oti na hakatu'u taa ngaohie." Ka te ngea 'anga a Kautasi nei te kupu a Tehu'aingabenga ki te hakatu'u hitu, manga tangani 'eha ka manga taa ngaohie e te sa'a Kaitu'u i te kango o tongatou 'aitu a Tehu'aingabenga. Te 'aitu o te sa'a Kaitu'u noko hu'aki o sopo ia Kautasi, te hakahua o Hatangua. Ka na ngiu te tau'a na taa e kingatou ia Te'ungutiange o manga tata i te neepungu lango i Mungiki.

2. Aano ngutua mai ki te ongo i 'Utupua e hai tangatou hakatahinga ki Tangakitonga o manga mousoongonga ai. Ka manga hakangongo atu kinai te toe ki tengatou saumakinga manga hai mai. Aano nimaa i teengaa 'aso hai te maanatu a Kautasi ke hano o noko ngepo kinai. Ka na hano o manga hakatootoo kinai, manga sasa'o atu e hakatau mamanu tangatou tohitohi noko tuku ke hai i te baakingi (boiato) tu'utaki i te abubu. Ka na noho a Kautasi o manga ngepo kinai o manga hetetenge'aki i te tu'a o te 'aa. Ka na ina ki te nga'akau hua abubu, hingohingo i na Mangitebe. Ka na maa'ina kinai ka e na'a e Kautasi ka hinake kinai he pengea. Ma te pali e ia ke bengo kinai ma'ana tasi. Ka na ina'iho a Kautasi noko manga ngepo iho i te baangasa, ko Henua'eha e hinake, ka noko tunihenua. Ka manga mata iho e Kautasi ka manga pau o hinake ki te nga'akau abubu manga pali e ia.

3. Ka na tatae ake kinai o manga ina hakatu'u ake kinai aano soo atu kina nga'akau noko ngabu ai na ghaingi abubu o nguunguu e ia. Ka manga tutuku iho na hua o te nga'akau abubu. Ka na tu'uake a Kautasi o manga hakapea mai e ia te tao i te pusoa o manga suki pipiki e ia te tao ki te maanganga'e o Henua'eha. Manga tu'u te usee a Henua'eha ia te ia e taungia. Nimaa ina'iho ki tu'a si'ai he pengea. Manga hekeukeu'aki aano manga keu ake ki na nga'a ghangaapuli popo manga pata mai i na mata, ka na tohitohi tautau atu e ia ka e tibu na hua abubu ki te matu'a huna o to'o o hano. Ka ko Kautasi kua bengo e ia a Henua'eha ka e hetapa o kongaa na to'o: "Tehu'aingabenga!" Ka e songongi ki te tu'a baangasa o mumuni ai. Ka na hano a Henua'eha ka e tu'u a Kautasi o tenge i te anga i Labaningane o hano aano sopo ki tai o tenge ai o hano o tatae ki Tepuu o hakaneke ai. Nimaa hetae ake ki te ongo i 'Utupua te manga hengeu

nei kia te ia kua hano i te taha'ata aano te kaa poo. Ka na hai atu a Kautasi: "Ko au kua hinatu i te mouku bangibo o manga hakatootoo iho ki te kaui manga huhu i tangatou tohitohi tu'u e hai, ma te mataku au ma te iho au i te anga i Labaningane o sopo ki tai o a'u. Aano hetae mai o hakaneke ake i te anga nei." Ka na hai atu te pengea: "Ka tou tao na ee aa?" Ma te hai atu a Kautasi: "E matohi i te mouku." Ka na sa'u e te pengea noko hakaanu te lungi tao o ngiu ake tona matohi 'anga, manga pigipingi ai na toto. Ka na hai atu: "Ka na toto a konei?" Ka na hai atu kinai a Kautasi: "E bengo ai e au te hokai." Ma te noka, ka manga noho'aki.

4. Nimaa momoe ngu poo ki te pengea kua bengo e Kautasi ka e ngutua mai te tunihenua e masaki, ka he'e na'a e te hakatahinga te tunihenua o tangatou hengiu'akinga e masaki noko taungia. Ka na hua'eha tana masaki 'anga ma te 'atingongo ko ia e baangaghi i te 'ungu na taungia o he'e na'a e ia. Ka na hiina'i kinai ki te maanganga'e manga tanginga'a ai te anga tao, ma te pau e kingatou ko Henua'eha e bengo huu 'ia, ka manga he'e na'a tona pengea.

5. Ka noko ngutua mai ki te ongo i 'Utupua, ko Henua'eha e tunihenua ki te hengiu'akinga manga hai mai e te hakatu'u hitu e pau ai te hango te manga tata'aki ai. Kua pau o tata, ka na hengeu kinai kingatou aano noka. Ka manga noho'aki o manga maatataku ki te tau'a manga kakai mai i Tangakitonga. Ka na boo mai ma'u na haahine o 'atingongo ko Tangakitonga manga hunge niu i te pengea noko manga masaki kua mate. Ka e pau o mate i te hango.

6. Ka na tu'ia ai a kingatou o manga hengeu ki te hengeunga e ngutua mai i te pengea kua mate. Ka na hai atu a Kautasi: "E sao 'okoia po te hua na tupe kinai e au?" Ka na hu'ai sisia te toe ka e tu'u a Kautasi o ngibau, ka e ngangi tana kangikao. Ka na tutu'u atu te toe noko kakai i te ongo i 'Utupua o hai tangatou neepungu. Ka na hakangongo mai kinai te mangepenga noko penapena e kingatou ia Henua'eha kua bengo e Kautasi o mate. Ka teenei te pengea na ngopo ai e Kautasi te kapi i Ghongau ko Henua'eha te hakahua o sa'a Sau. Ka na taa e Kautasi i te 'angoha ki te taa ngoa e sa'a Sau te sa'a Kaitu'u, he'e maanatu kia te ia noko tu'u mai ai. Ma te sui a Kautasi o ngopo e ia te kapi i Ghongau ki te pengea o tona tau pengea i sa'a Sau. Teenei te tangatupu'a o Henua'eha na ngopo kinai te kapi i Ghongau. E 'oti.

Notes

See also R 41, R 47.

50. TE PAKE I TAMANA

1. Ko Te'ungutiange na taa e Binanga ka e noho toe ai a Taupongi. Ka na hai tangatou pungenga ma Hu'aitengaa ma Bibao ke sui kia Pungengua, te taina o Binanga. Ka na punge kinai tangatou tau'a ke pake. Ka na ngaangue te hakatahinga a Hu'aitengaa ki Tamana, ka na tenge ngongo ai ia Pungengua, ka na boo mai kinai a Bibao ma ta'ana tu'unganga mai Matangi. Ma te hai te pungenga a Hu'aitengaa o hai atu: "Te pake nei ka ngo sano'ia ia Ngiungata'a ka ke taka mumuni a ia ma ta'ana tu'unganga ka kitatou haka'angi'angi." Ma te tata'o kinai te tau'a. Ka na hakaputu mai a ba'i pengea o te tau'a ki Tamana o hitangi ia Pungengua ma tana usunga ka boo mai. Mataa hetae mai a Bibao o manga noho'aki i Henuata'aki ma tana tau'a o manga hakamaanihinihi ki Tamana e hai ke tuha ai te manga'e.

2. Ka teengaa te tunihenua noko tuha e ia te manga'e ko Hu'aitengaa ka tona haihenua ko Taupongi. Ka na boo mai te usunga mai sa'a Iho o hu'ai maatataku aano ngiu na pengea ka manga pau kongaa o boo mai. Aano ngiu ma'u na pengea, ma te 'ika'ika kinai a Pungengua o hai atu: "Teenei usunga kua boo mai o ngiu aano te ka 'oti. Boo mai ni pengea ke boo ma'atatou he kiu ghope ki te ho'anga na'e na hakatu'u tangani tau ba'e." Ka na 'oti te ngiu 'anga na pengea ka e pau a kingatou o boo mai tangatou usunga ki Tamana. Ka na hetae mai ki mu'a Tamana ma te logha e Pungengua te ha'u ki te tao o takimango ai o singa i Tamana, manga taungua hinake.

3. Singa i Tamana, ka na hetae ake ki te 'aohanga ka e 'anu ake a Pungengua o kongaa na to'o ki te sa'a Kaitu'u: "Te tai e mangino?" Ka na si'ai he pengea muna, ma te tu'u a Tekonginga o hakatau kia Pungengua o kongaa na to'o:" He'e mate'ae mangino." Ka ko Tekonginga te hahine o te ngau haahine o Hu'aitengaa. Ka noko anga kinai a Sikingimoemoe o pake ma'u e ia ia Pungengua. Ka na ngongomi te usunga a sa'a Iho o noho'aki o manga hakaanga ki na hungisanga manga hai e Hu'aitengaa ma tana kano henua manga hai. Ka na tuha te manga'e ghope a te manaha noko hakaputu kinai.

4. Nimaa 'oti tona tuha 'anga ka e ngosingosi te papa. Ka na taa te papa, ma te sopo iho a Pungengua o eba ai. Ka noko hai te papa noko mako ai a Pungengua. Ka noko hakangongo mai kinai a Bibao mai Henuata'aki noko manga i ai ma tana tau'a o hai atu: "Teengaa a Pungengua te manga mako hakatau ngangi mai." Ka ko Pungengua noko manga hakatau ngangi o kongaa na hai: "'Aaoo." He'e kongaa na hai ake 'iooo'. Ka na

tipa te pengea o taa e ia te huaa mako e kongaa na hai: "Baingau songo ki te hua songo tuki ee, songo nukenuke." Ka teengaa te pengea noko tuku ke longi e ia ia Pungengua ko Temanena, ka noko manga noho i te kainanga bangiaghe i Tamana o manga hai e Tengaghangagha te 'ungu, ka noko manga noho o anga tu'a ki te ngotomanga'e.

5. Ka noko mako hakataungangi a Pungengua o pata ia Temanena o pata ia te kingaaua ma Tengaghangagha noko manga hai 'ungu, ka noko hai ake a Temanena: "Ku pata?" Hai atu a Tengaghangagha: "Si'ai, hoki pata." Ka e manga hai 'ungu. Ka na mako a'u a Pungengua. Nimaa pata ia Temanena koi mongi te huaa mako, ka noko hakangongo ake a Temanena manga mongi o pata ia te ia. Ka na hai atu a Tengaghangagha: "Tikitiki kua pata." Ka na ngenge ake a Temanena o longi e ia ia Pungengua o hakatapa o kongaa na to'o: "Ku ma'u kohea kitatou?" Ka na ngenge mai kinai a Taupongi o suki e ia te tao noko ngango ai te haihenua o Te'atumatangi ki te tina'e o Pungengua o manga labi ngua e ia o toiho ai te ngoghungoghu o Pungengua o manga hehuhuti'aki i te aha. Ma te mau'i ai a Temanena i te tengeu'a ake a Temanena kua mate, 'ai si'ai. Ka na tapatapa a Pungengua o pangepange te ngoghungoghu kua toiho o tenge i te anga ki 'angunga o tenge i te anga i Kongomea. Ka na 'angu ai te tau'a o he'angumi. Aano bengo kinai e Tepuapau te tao o ungu i ngua ba'e o apea ai a Pungengua o nguti. Ma te taa e te tau'a ia Pungengua o pau o mate.

6. Ka e he'angiko a Baia noko hai tana hangangau tango ma Hakataungaakei ki angatu'u i Tamana. Ka noko 'angu ai a Hu'aitengaa ma na pengea o te tau'a a te sa'a Kaitu'u, ka e hakatapatapa 'angu e Hu'aitengaa ia Hakataungaakei o kongaa na to'o: "Singa." Ka na ngae lobo a Hakataungaakei, ka e tamumu te tao o Hu'aitengaa ia Baia te pengea o sa'a Iho, ka teengaa tona manaha ko Kongoata, te potu hange ki Matabaingei o taa ma'u e te tau'a a te sa'a Kaitu'u noko pake ki Tamana. Ka ko Hakataungaakei te piikinga a Hu'aitengaa i te me'a ngaa tongaa 'api, te haihaanau ngu ongaa tinana, te tama a Kaiakengua ko Hu'aitengaa ka te tama a Kaingoto'uhi ko Hakataungaakei, te tangata o sa'a Tongo.

7. Ka e tenge teengaa pengea i te usunga i te baasi'a bangibo o kite ia Ngaimono ma te taina, ngua hosa o Tongonga na taa e Ngango i Nguaniua. Hakataha ka e singi, bilaabei ma tona 'ingaamutu ma te ongi atu kinai o kongaa na to'o: "Tu'u iho i teenaa, songi ou tobigha ma te tinau, ka kau hinatu o hano 'ai ko au e mataku kia te koe." Ka na

hakataha. Nimaa hinatu a te tu'aatinana o singi ka manga sopo hoki iho o suki e ia te tao ki te tu'a o te tu'aatinana, ka e ngangaki makau kinai o kongaa na to'o: "Ko koe na moe pa'asi tasi au kia tau tama'ahine aano 'ao." Ka e tenge mai te pengea na bengo e ia ia te tu'aatinana ki Tamana ka e hano te pengea kua bengo 'ia o hano ki sa'a Iho ma tona hango. Ka na mate a te pengea nei i te bengo 'ia 'anga. Noko tokangua pengea ngiu ki sa'a Iho ma ngu hango o mamate ngatahi. Ka te usunga nei noko launatasi na ma'ungi ko Hakataungaakei na hai ai te piikinga a Hu'aitengaa o he'e ta'ia. Ka te usunga ki Tamana na ta'ia o 'oti.

8. Kongaa ngua pengea e na'a ongaa ingoa ko Baia ma Pungengua, ka ko te sa'a Kaitu'u noko siahai kingatou taa 'ia te kapi i Ghongau ke 'oti. Teengaa te hai 'anga noko aano pake ai ma'u e kingatou ia Pungengua o taa i Tamana, ka e toe ma'u kongaa angatou tau'a manga ngaangue ke noko taa i ba'i 'aso. Ka teenei te 'otinga o te tangatupu'a nei, ki te pake i Tamana. Ka e 'oti.

Notes

See also R 42.

51. TE TA'IA O PUANGONGO.

1. Ko Puangongo te pengea o sa'a Sau. Ka na ngongo ma ba'i pengea o sa'a Iho ko Taupongi manga kakai i te ongo i Ongotingo. Ka na boo mai kinai ke taa ma'angatou i te ongo. Ka na hetae mai kinai ka na kake kinai te pengea o te tau'a, tona ingoa ko Puangongo. Ka na moe'aki te moe 'anga noko i te ongo i Ongotingo, ka na hakangongo a Sungupua ki tana ngupe noko manga sungu i te hange e tangotongoto ka e makuku ake te aakenga o te ongo. Ka na lona iho e Sungupua te hatu nge'o o te ongo i te ba'e o teka iho ki te aakenga o te ongo, manga hakangongo iho ma'u a Sungupua e ngu'akina ake te pengea i te aakenga o te ongo manga momoe ai kingatou.

2. Ka na hakangongo ake te moe 'anga noko i te hange ki te teka 'anga te hatu o manamana hano ki te tungi ongo o 'a'anga o hakaanu po tia ia. Ma te hai atu a Sungupua: "Te hatu e 'aka e au ki te aakenga kua makuku ake pe te pengea." Ka na hengeu kinai te moe 'anga a Taupongi ma na pengea noko i te ongo i Ongotingo aano momoe ngiu.

3. Ka na 'aoina, nimaa boo iho ki te aakenga manga pengapenga toto ka na boo iho kinai manga toto hano i te anga ki Tangi'ua. Ka na hakaaba atu e kingatou manga kena na nga'akau ma na tangiuso bae, na me'a hingi hata, te hata noko 'amo ai ia Puangongo kua toiho te hatu o hakapengapenga te 'ungu o mate ai. Ka na he'e na'a e Taupongi ma ona pengea te pengea kua ta'ia i Ongotingo. Ka na mungi kingatou o ngongo ai 'ai ko Puangongo te kua mate i te aakenga o te ongo i Ongotingo. Ka na maangaohie ai a Taupongi o tata e ia te tau'a a tona unguungu a Sungupua kua hai i te hatu. Teenei te tangatupu'a o te ta'ia 'anga a Puangongo i te aakenga o te ongo i Ongotingo, manga na'a hesui e Ghongau nei i ba'i 'atu taangata o Mungiki nei. Ka e 'oti.

Notes

See also R 43.

52. TE TA'IA O BIBAO

1. Ko Ghongau ma Matangi noko he'e hetaa'aki. Nimaa ko Taupongi ma Bibao ma te baangaghi i te ngupe a Bibao na tohu e te taba o mate i te hata seu ngupe o Taupongi. Ka na ngongo ai a Bibao o a'u ia o hoahoa te baka taahakatopetope o Taupongi ma tona bai hakataata. Ka na hinake a Taupongi mai tai, noko hano te haingaa bugho, o ngongo ai o hu'ai hakatangi i tona baka ma tona bai taataa kua pe'epe'e e Bibao. Ka na hai te maanatu a Taupongi ke taa ma'ana ia Bibao. Ka na baangongo ai e Taupongi na pengea o punge tangatou tau'a kia Bibao ma te tu'aatinana a Tangabae, te pengea o sa'a Tongo, ka tona manaha ko 'Angohi e i na pa'asi o Ngongona.

2. Teengaa te manaha noko kakai ai a Bibao ma Tangabae, ka e mata mai kinai te tau'a a Taupongi kua punge, ka manga ngaangue a Bibao ke taa na hakasapa noko hai atu a Tangabae ke taa e ia. Nimaa i teengaa 'aso tupe na hakasapa o Bibao ka e tutu'u mai kinai te tau'a a Taupongi. Ka ko Temanena noko mataihange e ia te tau'a noko manga i 'Angohi noko taa ai na hakasapa o Bibao. Ka na tu'u te hakahii a te tau'a.

3. Nimaa ngenge atu a Tangabae ki tona tao manga tu'u ki te pou i ngoto o te hange, manga tu'u mai a Temanena o unu e ia te tao o suki e ia ki te hatahata o Tangabae, ka e 'oso a Taupongi kia Bibao o longi e ia o hakaiho e ia te baukianga ki te 'ungu o Bibao, hakahoki kina hakasapa noko a'ahu ai te taa 'anga. Ka e sopokia, ka e longi mai e Temanena ia Tangabae o taa e kingaaua ma Tangu'ao, te tu'aatinana o Taupongi, te tangata mai sa'a Hu'aingupe. Ka noko 'aabaki tau'a kia tona 'ingaamutu i te tau'a kia Bibao ma te tu'aatinana a Tangabae.

4. Ka teenei te tau'a na hakatu'u ai te sa'a Kaitu'u o hetaa'aki aano i ba'i 'atu tangata hetae mai ki na 'aso kua singi atu ki tu'a ia te kimatou. Ka e sopo mai te mission o songi ai a kimatou kia God ma tona hosa a Lord Jesus, ka e 'oti mai kia te kimatou. Ka te hai 'anga nei na konei na hakatu'u o manga hano i te pengea sia taa pengea i te sa'a Kaitu'u. Ka e 'oti.

Notes

See also R 44.

53. TE TA'IA O TEMANENA

1. Ko Temanena te pengea o Hatangua, ka noko taa pengea aano masaki, noko kahoa. Ma te hai ai tana maanatu ko ia ka mate ka ona makau ia te 'api o Tepuapau ka ngo ngongo o noko hakaitoto'a ia te ia. Ka na hai tana kupu o kongaa na to'o: "Ke hano ke taa ma'angatou ia te au ke ngo ta'ia ai!" Ka na hano kinai o manga kakai i Matangi. Ka na maa'ongi a te 'api o Tepuapau o taa e kingatou o mate. Ka na boo ki te ongo i te potu mungi i Ngotomatangi o manga neepungu ai. Ka na huhu iho kinai a Bibao Mangutupu ka e hunge iho e ia na niu i Mataki'ubea. Ka noko hai ake a Tepuapau i te pengea manga hunge iho e ia te hakamangu o Mu'akitangata ki tai aano ma te maha'a te pungu. Ka na hai atu a Bibao Mangutupu: "Hakamatu'a tena ngutu o ngiu mai ka te hakahiti e ia te tau pengea o toku tupuna." Ka na maa'ongi te maanatu a Temanena. Nimaa taa e te 'api o Tepuapau o taa e kingatou, ma te ta'ia ai a kingatou o 'oti. Teenei te 'otinga, ka e 'oti.

Notes

See also NR 44.

54. TE TA'IA O TAUPONGI

1. Ko Taupongi na taa e ia ia Bibao o si'ai he pengea ngiu'aki e ia i Matangi. Ka na ngongo ai a Ngaimono, te pengea hano a Mu'akitangata o ina kinai i te Hakatu'uingoto ma te hakataaunga e ia i te me'a ngaa te tama taupo'ou a te hahine o malubu. Ka na hakataaunga ai te hosa pusi o Mu'akitangata. Ka na sesee i Mungaba o manga sehu noa i te mouku o Mungaba aano mate tuu'ungu kia Mu'akitangata ke 'aabaki kia te ia ka ke ngo a'u ia o noko 'ato tona takotonga. Ka na too mai te ma'ungi o Ngaimono o sopo ki mu'a, ma te maa'ongi o siahai ke hai tana tapanga na hai i tana sesee 'anga. Ka na a'u ia o usu'aki e ia a Matangi o punge tangatou tau'a kia Taupongi. Ka na ngongo ma'u a Taupongi ko ia e punge mai kinai te tau'a a Matangi, ka na tongitongi aki kia tana haanau haahine o kongaa na to'o: "'Oo tukua ngaa te tau'a manga ngutua mai kia te au mai Matangi ke ngo sosopo ki teenei, ngo hakakite mai e he pengea ia Teaheika kau ngo ina kinai." Ka na na'a e Tehou, te haitaina, te ngea 'anga a Taupongi.

2. Ka na noho'aki te kuunguinga a Taupongi ma tana haanau i Hangekumi. Ka na too te 'ua ma te kaunaki iho e Taupongi te pengea o koto te ngau huti ki te tunguaa 'ua i te potu mungi i Hangekumi o tuku iho kinai e Taupongi ia tona hosa a Teikangongo o songosongo iho e ia ki te 'ua ka e hai iho kinai tana kupu o kongaa na to'o: "To'o te pengea sanga na hai ki te hakatu'u, munange ka ngo takahia ai to'o te pengea 'ango u'a 'ai manga hai ke aano na'a ki mungi ia te koe." Ka manga songosongo e ia ia tona hosa ki te tunguaa 'ua. Ka manga nguti kinai te hakahii a Matangi.

3. Ka na tohu iho a Taupongi i te hange o tenge ki mungi ke tenge i te anga ki 'angunga. Ka na maanatu a Tehau ki te ngea 'anga a te tamana o sasanga e ia ia Teaheika. Ka na ina'atu a Tehau kia Teaheika e tenge sesenge i te 'angopae. Ka na hai atu a Tehau: "Tamau tenaa Teaheika te tenge hakasiisii bangiaghe." Ka na keu iho a Taupongi ko Teaheika te tenge mai nei ka na ina hakapipiki atu a Taupongi kia Teaheika ka e takahungi o tenge, ka na bengo e Teaheika. Ka na 'angu e te tau'a ia Taupongi o taa e kingatou o mate. Ka na ngiu te tau'a o tata e kingatou ia Taupongi i Matangi, ka e hakaputu te toe o Ghongau o tanu e kingatou ia Taupongi i Hangekumi. Teenei te tangatupu'a o te ta'ia o Taupongi. Ka e 'oti.

Notes

See also R 45.

55. TE TA'IA O TEKAKA

1. Ko Tekaka te pengea o te potu hange i Baikumu ka na hano o hakasongongi ki te ghobu noko i te lubu i Boghapo o tuku hakahoki ki te bai ka e hano. Te ngaataki o te ghobu, na ngau kaunge manga hai o ghabughabu o hai te kau luba o ngii ai o baabene hakahoki ki te bai o manga noho ai. Ko ai e sehu i mouku po i tai o siabinu, a'u ia o huhuti ake o binu ai. Nimaa mau tuku hakahoki ki te bai. Ka na hano a Tekaka o huhuti ake o binu ai, nimaa mau huhuke e ia o hakasongongi kinai o haamene hakahoki e ia i te lubu te ghobu kua hakasongongi kinai a Tekaka ka e hano.

2. Ka na hano a Kautasi te hakahua o Hatangua te kamonga, noko hakatu'u i te anga i Tapuna o kamo hano aano hetae ki te anga i Boghapo, kua mate kanga i te mouku i te siabinu, ka e maanatu ki te ghobu manga i te lubu i Boghapo. Ka na hano o hetae atu ki te lubu o huhuti ake e ia te ghobu i te bai o binu ai, ka na pingo ta'e. Nimaa huhuke atu e Kautasi te ghobu e maa'ongi te ta'e te manga i te ghobu. Ka kua binu ai a Kautasi i te ghobu, 'ai te ta'e.

3. Ka na hu'ai hakatangi ai a Kautasi i te ta'e kua binu e ia. Ka na hu'ai huu e ia o si'ai he pengea na'a e ia. Ka manga ngepo ai a Kautasi ki ba'i pengea po ko ai ka ngo ngea i te me'a maase'i kua hai 'ia kia te ia. Aano nimaa ko Tekaka ma te hakasiasia e ia o kongaa na to'o: "Ko ai ngaa na binu e ia toku ta'e i te lubu i Boghapo?" Ka na hakangongo ai a Kautasi, 'ai teengaa te pengea na binu e ia tona ta'e ko Tekaka. Ka na na'a ai te makau a Kautasi kia Tekaka. Nimaa i teengaa 'aso sasa'o a Kautasi kia Tekaka e hano i te mouku te kamonga. Ka na tata'o a Kautasi o manga ngepo kinai aano kite e Tekaka te taunga ki te nga'akau. Ka na kake ai a Tekaka a manga mumuni a Kautasi o pali e ia ia Tekaka kua kake. Ka na kamo iho e ia te peka noko kake ai o bisa iho e ia o tupe iho ki ngango, ka e hoki iho a Tekaka. Nimaa hai ke tu'u ki te tungi ka manga ngenge iho a Kautasi o manga tuki e ia na ngima ki te tino o te nga'akau, ka e hai atu: "Ko koe na binu e au tou ta'e i te lubu i Boghapo." Ka na taa e Kautasi ia Tekaka o mate. Teenei te 'otinga o te tangatupu'a nei. E 'oti.

56. TE TA'IA O 'OMOEMAKO

1. Ko 'Omoemako ma Naangia ngua pengea o Matangi. Na ngiu'aki kinai e Ghongau te ta'ia o Taupongi. Ka ko 'Omoemako noko hano i te ngiu 'anga te tau'a ki Hangekumi na taa ai e kingatou ia Taupongi o 'atingongo: "Ko au te tongo kimatou i Hangekumi ka e tongu oku mata." Ka na punge te tau'a ki Matangi ma te naha kinai a Kautasi, te tangata o Hatangua. Ka na tutu'u te tau'a o boo aano tatae ki tu'a Tonga ka e poo. Ma te momoe te tau'a i na kunga noko pongia kinai. Ka na ngenge tau'a ake te pengea i te ongo i Te'aoa o kongaa na to'o: "Tauoooohoo. Ko kimatou kua ngongo." Ka na hengeu iho kinai te tau'a i te mouku o hai ake a kingatou: "Mano kua kite 'ia." Ka na hai atu a Kautasi: "Manga te na'ana'a 'anga o te maasina too. Ka kitatou momoe ke ngo bengo ma'ataatou tasi i na hekau taha'ata." Ka na momoe te tau'a.

2. Nimaa taha mai te 'ao, ma te 'a'anga kingatou o boo iho ki mu'a i te tongaa ba'e. Nimaa sosopo iho ki angatu'u i mu'a Baihenua te 'aa e hakatipangi ona ua ka manga teka kinai te 'uu bae ke samu ai. Ka na hai atu a Kautasi kia Muia: "Noho iho o bengo ma'au te pengea e hai ke samu tana 'aa nei." Ka na mumuni a Muia o pali e ia te 'aa, ka e boo a Kautasi ma na pengea kia 'Omoemako manga i Tokai. Ka ko Kautasi noko he'e mumuni, manga tu'u i te mu'a manaha o manga ina'ake ki mungi i Tokai. Ka na kite iho 'ia a Kautasi manga tu'u ake i mu'a Tokai. Ka na hai ake te pengea: "Ko Kaipua mai Hatangenga manga tu'u mai i angatu'u." Ka na hai atu a 'Omoemako: "Ka he'e maataki atu na'e te taha'ata i tii aa?" Ka e tenge atu o mene i te mata mouku ke tenge. Ka manga lunga ake ma'u e Kautasi te labughe noko mene ai a 'Omoemako o 'angu e ia o 'oso atu ki te 'uu tao o'ona ka e longi e Kautasi ia 'Omoemako o hungi o eke ai. Ka e hai atu a Kautasi: "Hai atu au te peka o te mu'atotonu e kamo!" Ka te hai 'anga noko ngea kinai a Kautasi i tangaa mamako hetau 'anga ma 'Omoemako i te papa. Ma te ngea hakahingo a 'Omoemako kia te ia o hakangahi i te peka. Noko hai atu: "Te peka o te mu'atotonu he'e kamo!" Ka na hai atu a Kautasi: "Ta'a kamo!" Hai atu a 'Omoemako: "Si'ai!" Teengaa te hai 'anga noko 'oso ai a Kautasi kia 'Omoemako ka e ngea kinai.

3. Ka na longi e Kautasi ma te hai atu a 'Omoemako: "'Ai te ta'ia o Te'angikipau e pau o noho kia te au?" Ma te titingi atu e Kautasi te ngutu i te baukianga, ka te batebate a 'Omoemako i te me'a ngaa ko Kautasi noko ngongo i te pungea o Taupongi ke ta'ia. Ka na sui tau'a ai ma te batebate e 'Omoemako ki na pengea o Taupongi. Ka na sopo mai a Ngaumoana ma te hai atu a 'Omoemako: "Hai te nga!" Manga hakaiho e ia te

nga'akau ki te 'ungu o 'Omoemako he'e ngea. Sopo mai a Sa'otini o hakaiho e ia te nga'akau kia 'Omoemako ka e ngangaki kinai tana makau o kongaa na to'o: "Tongu ou mata i Hangekumi." Te kupu a 'Omoemako te ngangaki e Sa'otini. Ka e taa e kingatou ia 'Omoemako o mate.

4. Ka ko Muia na noho ki te 'aa o ngepo kinai, ka e sosopo mai a Teponongi ma te taina a Naangia. 'Ai ngangua pengea e pali e Muia tangaa 'aa. Ka na hakatu'u o samu tangaa 'aa, noko samu hakamaui teengaa ka e samu hakasema teengaa. Noko hakatu'u i te kunga e tasi o taki samu boo ki ngu ona potu. Ka na nguti mai te hakahii ki Tokai. Manga bilaabei a teengaa haanau ki te 'uu tao 'asoa tongu o hai mai teengaa: "Ke ngua o'oku." Hai mai teengaa: "Si'ai, ke ngua o'oku." Ka manga tu'u ake a Muia o hakaiho atu e ia te tao o manga tamumu i te tanginga o Naangia, ka manga tu'ia a Teponongi ma te taina o taki he'angiko 'ai ko Naangia kua taungia. Ka na hinatu a Muia o sa'u ake te lungi o tona tao, manga takoto o manga ina kinai. Ka e 'oti te taa 'anga e kingatou ia 'Omoemako. Ka e ngiu mai ko Muia manga tu'u i mu'a Tonga, ka noko boo mai a Kautaso ma tana tau'a o hakaanu kia Muia po tehea te pengea noko hakapata ia ki tana 'aa. Ka na hai atu a Muia: "E tokangua ka kua bengo kinai e au te tao o tu'u i teengaa, ka kua he'angiko ka he'e na'a e au po e tu'u mongimongi po si'ai."

5. Ka na hesikotaki e te tau'a te tao o Muia o manga hiina'i kinai. Aano sopo mai a Kautasi o hakapongo mai ai o kongaa na to'o: "'Ai hakatengekia mai te tao o te tama kau ina kinai." Ka na 'abatu 'ia te tao kia Kautasi o ina kinai. Ma te hai atu a Kautasi: "Tehea 'okoia te tao e hakalangalanga ka te manga ngebengebe 'ungi nei tona matohi 'anga?" Ka na kuba e Kautasi te hangoo o kongaa na to'o: "'Ai ponotia te hahine tau Matangi i te haka'aitu tasi."

6. Ka na hakangongo iho kinai a Naangia ma te ngangingangi iho e ia ia Kautasi o kongaa na to'o ai: "'Aiauee, 'ai a'u o kai ange tou kaatungi nei." Ka na ngiu mai te tau'a ke tata tangatou tau'a i ngoto nei. Ka na sosopo mai ko Teponongi manga tu'u i te ongo i Te'aoa, ka kua unu tona toki o pipiki ka manga laungaghi tana kaubanga. Ka na tupe iho e ia ki te tau'a o kongaa na to'o: "Teenaa tautou toki." Ka na haa'a'ao mai kinai te tau'a, ka na samu iho tona tao manga huu i na mainge i ona taha o suki e ia kia Sangatango. Ka na hetapa o kongaa na to'o: "Tetupu'a!", ka e hakataha o manga tika te tao i te hatahata. Nimaa he'angumi atu te tau'a kingatou taa 'ia, kua tenge o hano. Nimaa sasanga e kingatou kua pau o mumuni. Ka teenei te tangatupu'a o te tau'a nei,

manga kanukanu ke noko na'a hesui ki ba'i atu tangata. Ka e 'oti.

7. Ka ko Teponongi na hano o manga sasanga ia te taina. Ka na hinatu o ngae ake ki te kaatungi ko Naangia te manga tu'u nei ki te siango i te kaatungi. Ma te hai atu a Teponongi: "Ko koe ea?" Ka na hai atu a te taina: "Ko au kua taungia." Ka na hai atu a Teponongi: "Tou kunga hea?" Hai atu: "Toku tanginga." Ka na ina'atu kinai, manga lalangi te anga o te hangoo pe te hoto'uhi mai ngoto i te tanginga. Ka na hai atu a Teponongi: "'Ai, ko koe mu'a kua mate ka noko he'e muna mai ka kau hakamate kia Bakaitekangi kua hinange o hano." Ka e baanguti ake te baukianga i te ngutu o 'ona o matohitohi na niho.

Notes

See also R 46.

57. TE TA'IA O KAUTASI

1. Ko Kautasi na ngopo e ia te kapi i Ghongau kia Henua'eha, te pengea o sa'a Sau. Tona tau pengea i te me'a ngaa ko Teata te tinana o Kautasi, te hahine mai sa'a Sau, te tama'ahine a Teutao, te tangata o sa'a Sau. Ka na hakatangi ai a Tuiakihenua kia Kautasi o pau e ia ke ngo taa ma'ana ia Kautasi. Ka na taapui te ngeemungi a Kautasi o manga sauni. Aano nimaa 'ungi te ngeemungi a Kautasi pipiki o samu ka e pau mai e Tuiakihenua ke taa e ia a Kautasi ki tana ngeemungi e pipiki o manga samu. Ka na ngongo ai a Kautasi ma te hai kinai tana kupu o kongaa na to'o: "To'oku makaua 'ai teengaa te pengea kau ngo mate ai ko Kaikohu?"

2. Ka na ngongo ai a Tuiakihenua o hu'ai hakatangi. Ka na hai atu ki tangatou tau'a: "Noko na'a mai o tukuanga ko kitatou ka ngo hetae ki te angatonu o ngo tuku mai kimaa ngo hetau." Ka na na'a e te tau'a. Ka na tutu'u mai te tau'a kia Kautasi o hetae mai ki Hatangenga manga saumaki i te ngeemungi a Kautasi, manga samu ai o hakapata kinai. Aano nimaa tupe te manaha o momoe ka e hinake a Tuiakihenua o totongo ake kia Kautasi manga moe i te kaainga o te nganguenga. Nimaa 'oso atu ki te kaainga si'ai he pengea. Nimaa hetapa ake a Tuiakihenua ia Tehainga'atua, ka manga noho o haahaa atu ki te 'ungunga, manga noho te ngaungau ngeemungi i te ba'e tasi o te 'ungunga. Nimaa 'oso atu ki te ba'e ngua o te 'ungunga, manga iai te ngaungau ngeemungi. Tokangua alunga ka e tokangua kete lala i ngu potu o te 'ungunga. Ma te pau iho e Tuiakihenua ko Kautasi e pau o he'e kitea i te kaainga.

3. Ma te hakangongo atu te pengea manga hakamaanaba mai i te 'ango o te ponga (pungui), ka na totongo atu a Tuiakihenua o ina'atu kinai, ko Kautasi. Ka na hakaiho kinai e ia te baukianga. Ma te tapatapa a Kautasi, ka na ngenge atu a Tuiakihenua o longi e ia ia Kautasi. Ka na tongo e ia ia Tuiakihenua o tohu ki haho o to'o e ia o tenge ki te hai'umu o huhuke ai e ia o mau'i ai ka e tenge hoki ake ki hange. Nimaa apo ke tohu ki te hange ka e pingi mai ma'u a Tuiakihenua o longi ma'u e ia ia Kautasi. To'o e ia ma'u o tenge hoki ki mungi o huhuke ma'u e ia i te hai'umu o mau'i ai ka e tenge hoki ma'u ki hange. Ka na a'u a te unguungu o Kautasi o haahaa mai e ia te kaainga o Kautasi, manga 'oso ki te baukianga. Manga sa'u ake e Pangea o to'o e ia o hai ke tohu iho ki haho, ko tona matu'a te tatae ake nei, manga 'abatu kinai e ia te baukianga. Manga mahoa kinai te 'ungu o Kautasi ka e poo ake kinai. Nimaa hai ke takahungi kinai a Kautasi ke nga'ango atu kia Tuiakihenua ma te baukianga ki ngaa hetaa'aki manga

hanguhangu pongaa isu ma'u a Tuiakihenua ke 'oso hoki mai kia te ia. Manga hakaiho hakatangaba ake e Kautasi te baukianga ki tu'a ia te ia kia Tuiakihenua manga hai ma'u ke longi ia te ia.

4. Manga pisi i te maanganga'e o Tuiakihenua o maha'a ma te hai ake a Tuiakihenua ki tana tau'a: "Boo mai o 'ei ake ma'autou tautou unge ko au te mate nei." Ka na muimui ake te tau'a o taa e kingatou ia Kautasi o mate. Ka manga teka a Tuiakihenua kua nguti i te taa 'anga e te tau'a ia Kautasi kua baanguti e ia te baukianga i te 'ungu o'ona o maha'a. Ka na 'oti te taa 'anga e te tau'a ia Kautasi.

5. Ka e 'anga a Tuiakihenua o hai te kongoa o ngii ai te 'ungu kua taa ha'a ngua e Kautasi, ka e hai songo e ia a Hatangenga i te hunge ma te pani. Ka e hai tuhanga i na 'ota'ota ma ba'i me'a o te manaha o 'oti, ka e kaukau e ia a Te'atumatangi ma te ngangoisi i Hatangua o singi ka e boo ma tangatou tau'a o neepungu. Boo ki te potu ki ngango e i ai ongatou manaha o tata ai e kingatou ia Kautasi kua taa e kingatou. Ka te mungi o te ta'ia o Kautasi na kangohia ai a Mungiki i te kaukau 'anga e Tuiakihenua a Te'atumatangi o kake ai te hangai (sa'osanga) o masongo ai i te mamate ai a ba'i pengea, a tangata ma haahine ma tamangiki. Ka noko hetauaki ai a ba'i pengea o haingata'a te maa'ungi ai te 'apitanga o Mungiki. Manga pau o mamate boo. Nimaa hesui a ba'i pengea o takutu'u ki Te'atumatangi, manga to'a te hangai o manga mamate haka'oti'oti te toe o Mungiki, he'e 'oti te sa'osanga na te mamate ai te 'apitanga o Mungiki. Ka na tanga ngongo e na taaunga ko Kautasi manga heto'o'aki e ia a Te'atumatangi o manga hetengetengehaki i poo'ungi o manga songi kia Tehainga'atua ke noko mamate a Mungiki. Ka na sa'u 'ia a Te'atumatangi kia Mau'uhi ma te sui a Mau'uhi o hai tana maanatu o hakato'otu'a e ia a Tehu'aingabenga ki Te'atumatangi poi te sa'amaatu'a. Ma te tunihenua a Tehu'aingabenga ki Te'atumatangi. Ma te hano ai a Tehu'aingabenga kia Tehainga'atua. Nimaa sosopo ake te lango 'anga a Tehu'aingabenga, ka na tu'u a Kautasi ke tenge ma'u. Ma te hai atu a 'Atahenua, ka tona tunga'ane ko Kautasi: "'Ai noho mai Temanga'engongo, 'ai te 'aitu o'ou kua tunihenua ki Te'atumatangi." Ka na hakangongo atu a Kautasi kia tona tuhahine kua ngea mai ma te noho.

6. Ka e hetae atu a Tehu'aingabenga kia te tupuna a Tehainga'atua o taku kinai i te ma'ungi. Ka na hainga'a kinai e ia te haka'inati ma'ungi kia tona makupuna o ongataki kinai te toenga o Mungiki kua masongo i te mamate i te hangai na taku e Kautasi kia

Tehainga'atua i tana ta'ia 'anga o mamate ai te 'apitanga o Mungiki nei. Ka e ongakaahaki te toenga o Mungiki kia Mau'uhi i tana takunga na hai o hakata'otu'a e ia ia Tehu'aingabenga ki Te'atumatangi. Ka teenei te tupu'aki 'anga o te hai 'anga nei te na hai e Mau'uhi o ma'ungi kinai a Mungiki nei i ngaa'aso te hakata'otu'a 'anga e ia a Tehu'aingabenga pe te sa'amaatu'a. Ka ko Mau'uhi te tangata o 'Angohi, te hosa o Tupuimungi noko 'atu kinai te 'atu hano o 'Angohi. Ka teenei te 'otinga o te tangatupu'a nei.

Notes

See also R 48.

58. TE TA'IA O TUIAKIHENUA

1. Ko Tuiakihenua na taa e ia ia Kautasi o si'ai he pengea ke ngiu'aki e ia o 'eha ona ghapu. Ka na bilaabei a Teikangongo ma tona ta'okete a Muia ki Tongaba o manga hengeu. Ka na hai atu a Teikangongo: "Ko Kaipua noko hakasua e ia te ta'ia o te sa'a Kaitu'u nei. Ka na ta'ia ma te munange au ka maanatu e he pengea i te sa'a Kaitu'u nei aano 'ai te pau nei o pa'asi tasi." Ka na hakaanu atu a Muia kia Teikangongo o kongaa na to'o: "Ka e hakahengeu kinai koe Haka'ongahenua i tii aa?" Ka na hai atu a Teikangongo : "Ka eeaa 'okoia ka ke maanatu e he pengea? Na'e ko Kaipua noko tiha'ia ma te hakasua e ia to'otatou ta'ia." Ka na hai atu a Muia: "Ka ko koe mu'anga e aa?" Ka na hai atu a Teikangongo: "Manga ngaoi." Ma te hai atu a Teikangongo kia tona ta'okete: "Hinatu ngaa o baangongo atu nga ni pengea ke ngo boo mai ke punge ma'atatou he tau'a."

2. Ka na hano a Muia o baangongo na pengea o hakaputu o boo mai kia Teikangongo o hengeu aano kingatou, pau ka e punge tangatou tau'a kia Tuiakihenua. Noko tu'u kinai te punge a Teikangongo o hohonga kinai tana malikope. Ka e to'o naha kinai a Muia ma ba'i pengea noko tutu'u i te sa'a Kaitu'u ki te tau'a a Teikangongo ma Muia noko punge kia Tuiakihenua. Ka noko boo kinai te mata o na'a e kingatou teengaa te manaha e kakai ai a Tuiakihenua ko Maatongu, te manaha i sa'a Iho. Ka na ngiu mai te mata o 'atingongo ai kia Teikangongo. Ka na hakaputu te tau'a o heusuusu'aki ke tutu'u tangatou tau'a. Ka na boo a Teikangongo ma tana tau'a o hetae ki Teghaighai e i tu'a Maatongu i te ahiahi o momoe ai i te poo. Aano nimaa taha te 'ao ka e 'a'anga te tau'a o tuha ke taki hai mataasika. Nimaa boo iho ki mu'a i te mahoata ma te hai to'o Teikangongo ma Muia mataasika o boo iho i te taumungi i Maatongu.

3. Ka na tongo iho a Teikangongo ma Muia ma te hai atu a Muia kia Teikangongo: "Te mata o te 'ao manga te pengea ngoa kua mu'a." Ka nana'a e Teikangongo ko tona ta'okete e hakaangaanga ia te ia. Ka na hakataha a Teikangongo ka e hai atu kia Muia: "'Ai a'u ngaa o hai ange." Ka na hinatu a Muia ke mu'a ma te 'abange e Teikangongo te tao mataasika o'ona kia Muia ka e hai atu: "'Ai to'ake ngaa i te tokotoko o Te Tupuu." Ka na 'oso atu a Muia ki te tao noko hainga'a kinai e te taina o to'o e ia o boo iho ki Maatongu. Ka na hetae iho kingaaua ki te manaha o manga ngepo kinai ma te 'a'anga te moe 'anga noko i te hange o hongahonga miti iho i te hange. Ka na 'ati ngongo iho a te unguungu o Tuiakihenua i tana miti o kongaa na to'o: "Ko au e moe o kite i te tau'a e

sosopo ki teenei o maka pa'asi ngua."

4. Ka na tohu iho a Teikangongo i te hange o tu'u tana ngenge o kongaa na to'o:'"Oooohooo! Sosopo mai, na'e ka maka pa'asi ngua." Manga tu'u te hakahii a te tau'a a Teikangongo ki te manaha. Ka ko Tuiakihenua manga 'anga mai i te mahoata o manga ngiaki kupenga. Ma te sopokia ka na sosopo iho a Teikangongo ma Muia ko Tuiakihenua te tapatapa nei o tenge ke tohu i te tanga bangiaghe o te hange. Ka na tenge sesenge a Muia i te tanga bangibo ka e 'angu mai tu'a a Teikangongo ia Tuiakihenua.

5. Ka na bengo e ia ia Teikangongo noko i te manaha o tungeki ki te tau'a ka e mungi atu ia Tuiakihenua. Ka na sopo iho a Muia i te anga ghalighali bangibo ko Tuiakihenua te sopo iho nei i te tanga bangiaghe. Ka na hakangahi hoki ake a Muia i te hange. Nimaa sopo 'angi'angi a Tuiakihenua i te kainanga Matangi, manga e'a iho a Muia o hakaiho atu e ia te tao kia Tuiakihenua manga tamumu i te tanginga o Tuiakihenua, ka e angai e Teikangongo i teengaa tao o tu'u i na mungihu'ainoko o Tuiakihenua o nguti ki te kainanga honga, ku manga heangai e ngua pengea mai Hatangua i ngu o ngaa tao.

6. Nimaa muimui atu kinai te tau'a kia Tuiakihenua kua nguti, manga tapatapa hoki a Tuiakihenua o manga tohu i na 'ahinga o te tau'a o tenge ki angatu'u. Nimaa hepootaki kinai a ngua Kaitu'u, manga tika a Tuiakihenua ki angatu'u ka e hemahoa'aki ongaa maanganga'e, ka e pau o tenge ki angatu'u. Ka na tenge atu a Tuiakihenua o sasa'o kia Hu'aitebaka'eha e tenge mai ma tana 'uu. Ka na hepootaki ma te hai atu a Hu'aitebaka'eha: "Kohea te hakahii e sopo mai i ko?" Ka na hai atu a Tuiakihenua: "Manga mangamu i koo." Ka na hai atu ma'u a Hu'aitebaka'eha: "Ko koe e mangu?" Hai atu a Tuiakihenua:'"Oo!" Ka na hai atu a Hu'aitebaka'eha: '"Ai a'u ngaa kitaa he'angiko." Nimaa hinatu a Tuiakihenua o mu'a ma te ina'atu kinai a Hu'aitebaka'eha manga noho mai te anga hango i te tu'a. Ka na hakaanu atu a Hu'aitebaka'eha kia Tuiakihenua o kongaa na to'o: "Ka te maka a teenaa?" Ma te hai atu: "Te hango teenei tasi, ma teenei, ma teenei." Ka na hai atu a Hu'aitebaka'eha: '"Ai ko koe mu'a kua mate ka he'e tuku atu ma'a teenaa kaui i tea?"

7. Ka noko hai atu a Tuiakihenua: "Ko ai mu'a Taupongi ke hakahunguhungu maangie ki te ebe." 'Ai, ko Sikingimoemoe te manga ngea ia Tuiakihenua i te ungu ai 'anga o tenge i te tau'a. Ka te unguhia 'anga a Tuiakihenua, te ngiu'aki a Tehainga'atua i te

kaukau 'anga e Tuiakihenua te ngangoisi i Hatangua ma Te'atumatangi. Nimaa heangai e Muia ma Teikangongo i ngua tao, ma te hakatapa ai a Tehainga'atua kia tona tuhahine o kongaa na to'o i te 'au tao 'ia 'anga a Tuiakihenua: "Tehea te ta'ahine ki te susu na ao e ia ngu o ta takapau?" Ma te manga ungu ai a Sikingimoemoe o samu e ia o tenge i te tau'a. Ka na taa e te tau'a ia Teikangongo na bengo tungeki e Teikangongo ki tana tau'a ka e ngiu mai ki ngoto o he'e tata manga noho'aki o manga hakangongongongo kia Tuiakihenua kua 'au tao e kingatou o tenge ma na hango.

8. Ka na bo mai a Teikangongo ma tana tau'a o manga kuba e kingatou ia Tuiakihenua na 'autao e kingatou o tenge. Nimaa i teengaa 'aso sasa'o a Sangatango ki te hanonga haahine boo ki ngango. Ka na hakaanuanu kinai o kongaa na to'o: "E iai 'okoia he ngongo i te henua ke noko na'a ngongo ai po si'ai?" Ka na hakatau 'ika'ika kinai te hahine i te lango 'anga o hai atu kia Sangatango: "Po he ngongo aa ma'u ka manga ko teenei hatu'ungu na boo tautou tau'a o 'autao o tenge te kua taka ma 'atua?" Ka na haka'aue a Sangatango o kongaa na to'o: "'Aue Tehainga'atua, te anga e tasi ka e maasoko mu'a atu ai teenaa." Ka e ngibau a Sangatango o hakatee hano e ia kia Teikangongo ia Tuiakihenua kua mate pe te 'ungua. Ka na hetae kia Teikangongo a Sangatango o hohonga e ia te tu'a ('atingongo) a Teikangongo: "Ko Tuiakihenua kua mate i na hango a tatou." Ka na sisia a Teikangongo ma tana tau'a. Tu'u a Teikangongo o ngibau o singi ka e tutu'u ma tana tau'a o ngangi tana neepungu o kangikao e Teikangongo ia Tuiakihenua o singi ka e hai te manga'e o tuha ke hai ai. He'e mungi tau'a ma'a Teikangongo ia Tuiakihenua kua mate, ka te ungu 'anga a Sikingimoemoe ia Tuiakihenua o manga pau o kakai te 'atua ia Tuiakihenua. Aano tutahi o maaua i maangama nei i te pakupaku. Aano hakatengekia na 'ate ki taha ka manga ma'ungi. Noko titiko a Tuiakihenua aano manga sosopo na 'ate e hakatengekia o tanu ka manga ma'ungi ka na takoto aano tutahi o manga sangiki i taha na ibi i tana takoto 'anga, ka manga te taukuka te noko manga sinusinu. Ka te tino na tutahi o maatanga maase'i. Ka na maseu te kakai 'anga noko eke ongo i te ongo i Hakangongo-ki-Ahanga na soinga ma na kenginga aka, ka manga noho'aki a Temae ma Basahenua, ngu taina o Tuiakihenua.

9. Ka na hakaanu kinai a Tuiakihenua o kongaa na to'o: "Ko te ongo nei kua maseu na utunga?" Ma te hai atu a ngu ona haitaina: "'Oo!" Ka noko hai atu ma'u a Tuiakihenua: "Ka koungua ee aa?" Ma te hai atu a ngu ona haitaina: "Ko kimaaua manga hiina'i kia te koe." Ka na hai atu a Tuiakihenua: "Koungua boo atu o lingo ma'aungua tasi ngesu aka.

'Ai nimaa boo koungua o ngiu mai kua tu'u te takotonga?" 'Ai ko Sikingimoemoe te manga ngea, ka na boo a Basahenua ma Temae te utunga ma'u. Ma te pau a Sikingimoemoe o huhu ai ia Tuiakihenua o hai songo e ia ko ba'i me'a aano nimaa pau o maase'i ka e sue iho e ia a Tuiakihenua ki te tungi o te ongo o mate. Ka na hakaputu ngiu mai te maseu 'anga te utunga a ba'i pengea o te ongo, ko Tuiakihenua kua mate o manga teka i te tungi o te ongo. Manga hai ai te mangepenga o sa'a Sau ma sa'a Iho.

10. Ka na tuha te manga'e a Teikangongo o hai ai tangatou papa noko taa e Teikangongo o taa ai e ia te 'ungu e kongaa na hai ona kupu: "Nono masaohaki eeee ka nge'o ai eee ngaunguoooeo ai a te sepu e kango ai a naungu aoooiae ma se pue tau maeeeeia mase pue tau mai ko te hakaunguhia, unguhia, mase aba tapuuu." Noko hakasisiku e Teikangongo te 'ungu ki te unguhia 'anga a Tuiakihenua. Ka teenei te 'otinga o te tangatupu'a manga kanukanu e au ke noko na'a pipiki ai te sui tau'a a Teikangongo ma Muia ia Kautasi na taa e Tuiakihenua o noho toe ai a te sa'a Kaitu'u noko i Mungiki nei. E 'oti.

Notes

See also R 49.

59. KAKAU HETU'UTI'AKI

1. Ko Tuiakihenua na punge kinai te tau'a a Teikangongo ma tona ta'okete a Muia, ka na ngongo ai a Ngaimono ma tona hosa a Bibao ma te hai te hakatahinga i Matangi o hakaputu kinai. Ma te usu kinai a Tuiakihenua. Nimaa taa te papa, ka na eba ai te 'apitanga ma te sopo iho ma'u a Tuiakihenua o eba, ka noko tu'u ngoto ia Bibao ma te tamana a Ngaimono. Ka noko iai te 'ungu: A tengekia te anga ina o tenge, tau te ngotu te huka o te peeau toa nea, ka taniao pua moa ie, tani tuku eeea ei ao te hahine, tani songoe.

2. Teenei te 'ungu na kakau hetu'uti'aki ai e Ngaimono ma Bibao ia Tuiakihenua. Na eba i te 'ungu nimaa hetae ki te kupu e kakau, nimaa kakau atu a Tuiakihenua, ko Bibao e kakau mai. Nimaa keu iho ke kakau atu ki teengaa pa'asi, ko Ngaimono te kakau mai nei. Manga hakahuihui ngua ngima o Tuiakihenua, ka e na'a e ia ko ia ka ta'ia. 'Ai e maa'ongi e punge kinai te tau'a ka na hai atu a Tuiakihenua kia ngu ona haitaina: "Teenei te ti'aki hakangua e Matangi ia te kitatou." Hai atu a ngu ona taina: "Ka e ngea ai koe tu'u ihea? " Ma te hai atu: "'Ai ngo si'ai ma'u te tuiaki anga?" E 'oti.

60. TE TA'IA O TEPUAPAU TOHI'EHA

1. Ko Tepuapau na bilaabei a Muia ma Nausu, te pengea o sa'a Iho, o punge tangatou tau'a kia Bibao Mangutupu ka e naha a Muia kia Tepuapau. Ka na pau e kingatou tona 'aso o bilaabei o tutu'u ai tangatou tau'a. Ka na ngongo ai a Mauahe, te hakahua o Nukuitu'a, o 'angu ai. Ka na labu e ia ki Tangitangigheu e i te anga i Niua. Ka na hetae atu a Mauahe o hai atu tana kupu kia Nausu: "Ko kitatou te pau nei o taatasi a Taupongi kia Ngiungata'a tasi, 'ai na 'aso nimaa singi ngo he'e hena'a'aki ai te hepengea'aki?" Ka na hakangongo atu kinai a Nausu, ma te tu'u o hano.

2. Nimaa sa'aki te tau'a o tata'o ia Nausu, ka e sopo a Mauahe ki mu'a o hoki i te angatu'u ki Tetaungangoto. Ka na noka te tau'a na boo kia Bibao noko hakatungi e Nausu, ka e hakatahi'aki o boo ngatahi ki te naha a Muia ia Tepuapau. Ka na hetae te tau'a ki Kangimanu, ko Tepuapau manga babae tana tango ke abu, ma te hai atu a Muia ke mu'a kinai a Nausu. Ma te hakasangeba kinai a Nausu, ko ia he'e 'aonga kia Tepuapau. Ka na labi e Muia te 'aa o 'ui ai e ia te tokangua kau 'aa, ka e mene a Muia ki te uso o te tango. Ka na hinatu a Nausu ma'u o 'ui e ia te tokangua kau 'aa ma te hakalui teengaa te tokangima, ka e mene tata'o ia Muia ki te uso o te tango o hetongohi kia Tepuapau manga babae a'u i tona tango hai ke abu. Aano nimaa hetae kinai manga tu'u a Muia o suki e ia te tao kia Tepuapau, ka e ngenge ake ma'u a Nausu o angai e ia o suki ma'u e ia te tao kia Tepuapau.

3. Ka na 'ika'ika a Muia o beibei e ia ia Nausu o kongaa na to'o: "Engo!" Ka na pa'a ai a Nausu o manga tu'u ka e tu'u ma'u a Muia, ka e tenge a Tepuapau. Nimaa 'ango'ango ke hetae ki te 'aa ma te tenge atu a Muia kia Tepuapau. Nimaa hetae atu ki te 'aa ka e ngenge a Tepuapau o ngakau i te 'aa, ka na ngenge ma'u a Muia o ngakau ma'u i te 'aa ka na hetae atu kia Tepuapau te lau nei i te nga'akau noko sumu o hakatutu'u kinai na 'uu 'aa o te tango, ma te longi e Muia ia Tepuapau o taa e tangatou tau'a o mate, ka e ngiu mai ki Ghongau ma sa'a lho. Ka e to'o e Matangi ia Tepuapau o tanu, ka e hai ai tongatou mangepenga, ma te na'a makakau ai ki Ghongau ma sa'a Iho i te ta'ia o Tepuapau na ta'ia o noho toe ai a Matangi. Ka te tau'a nei te tau'a a Nausu kia Bibao Mangutupu ka na hakanoka e Mauahe i te me'a ngaa ngu ona ma'aa ngatahi ko Nausu ma Bibao te noko hai ke hetaa'aki. Teenei te tangatupu'a o Tepuapau na taa e Muia i Kangimanu. Ka e 'oti.

Notes

See also R 49.

61. TE TA'IA O MUIA O KANGA

1. Te tau'a a Matangi na boo mai kia Muia, ka te tau'a a Bibao na ta'ia ki te hatu paba i Mataki'ubea. Ka na boo mai ma te kite ia Muia manga moe i te 'ao'atea i Tapakohe. Ka na hinake te pengea i te tau'a o hakaiho e ia te nga'akau kia Muia. Nimaaa 'usee a Muia ka e tapatapa o 'anga manga tu'ia te pengea noko hakaeke taa kia Muia o teka ki haho i te mataku kia Muia. Ka e tohu a Muia ki haho o tenge ki mungi. Ma te sosopo kinai te tau'a o 'angu e kingatou ka na mene a Muia ki te usi ghabangaghi, ka na boo ake te tau'a o ngigho e kingatou. Ka e hakatetenge'aki ongatou tao kia Muia manga hakahangahangai e Muia ki na tino ghabangaghi. Nimaa nunu tohitohi ake kinai e te tau'a ongatou tao kia Muia, ka e hakaangatonu ake manga 'aka'aka e Muia te usi ghabangaghi ki te tau'a o manga matua te tau'a ka e sopo iho a Muia o tenge ki teengaa usi ghabangaghi. Manga kongaa na hai ma'u pe teengaa usi ghabangaghi o manga hai hano i na usi ghabangaghi aano pau o tenge o hano i te mouku.

2. Ka na ngongo ai a Teikangongo ia Muia e sopokia ma te kakabe tana tau'a o hakamaangoo mai kinai. Nimaa hetae mai ki Tapakohe ko Muia kua songa o tenge, ka e he'angiko te tau'a a Matangi. Ka na hinake a Teikangongo ma tana tau'a o hakaaba mai e kingatou te anga o Muia manga toto hano i tona maka kua hai e te tau'a a Matangi aano labu atu e Teikangongo ia Muia manga tu'u ki te apatoa i Saeba. Ka na hinatu a Teikangongo o 'oso atu kia Muia manga tu'u ki te nga'akau. Nimaa takahungi mai e ia ia Muia manga tanginga'a te kangaahau kua ali e te tau'a a Matangi. Ka na tatau e Teikangongo te 'atua o Tehu'aingabenga o kongaa na to'o: '"Ai anga iho Tehu'aingabenga ki te 'atua o tou noko, ke uta kitou kainanga nei." Ka na kakabe e Teikangongo ia Muia o ngiu ki Tongaba o ngaangue o hai te hengiu'akinga a Teikangongo o uta kinai e Muia ia Tehu'aingabenga. Ka te baka'atua a Muia nei noko 'ama o manga hungu pa'asi tasi i te 'esi'esi teengaa manihinihi i te taa'ia 'anga, noko mangeo te kangaahau e hai ai te maka o he'e hungu ngenga i te mamae. Noko konei na noho te baka'atua a Muia.

3. Ka na hai te hengiu'akinga a Teikangongo. Nimaa 'oti te usu te kanongoto a Teikangongo o tuku ai te baka'atua a Muia ka e tuku muna e Teikangongo ke hakaiho te ta'ia o Muia. Noko tukumuna e Teikangongo kia Bibao te hakahua o Matangi. Ka na mangao mai kinai a Bibao ke hakaiho. Ka na hetuku'aki e kingatou te 'aso ke boo ai te hakaihonga ki Matangi. Nimaa hetae te 'aso noko hetuku'aki e Teikangongo ma Bibao

ngaangue a Ghongau nei o boo tangatou hakaihonga ki Mataki'ubea. Ka na hakaputu a Matangi o hetangi mai i te hakaihonga aano nimaa sosopo iho ki mu'a Mataki'ubea e mata mu'a e Muia te hakaihonga, e 'amo e ia te tanu. Ka na sisinga ake te bakaihonga. Nimaa hetae ake ki na 'aohanga i Mataki'ubea ma te tu'u a Bibao o ohoo e ia te hakaihonga o singi ka e taighia a Muia kia Bibao o ungu ba'e i ngaa pengea ma'u. 'Oti, ka e hakatoka ngua bakango'au o ngua ongatou pa'asi, ka e huhuke te matu'a huna o Muia o taku e ia te hakaihonga. Ka manga baangenge ngango i te maka e i te kangaahau. Ka noko ina'iho a Bibao kia Muia manga baangenge ngango i te taa kua mangeo i te manihinihi o mataku kinai o manga ina hakatu'u.

4. Aano manga singa pa'asi ngua te tangi. Noko na'a e Bibao te hakakunenga a Muia kia te ia te hakaihonga e hai. Ka e na'a ma'u e Bibao ko ia e saunoa ai a Teikangongo ke ngo ta'ia. Teengaa te hai 'anga noko tangi ai a Bibao. Ka na 'oti te hakaihonga o maseu ka e huhu a Bibao ki Matangi na taa babange e kingatou ia Muia o amo e ia kia Muia o kongaa na to'o: "Koutou boo atu o 'ei ma'autou tatou unge e a'u o hoki i Matangi nei tana hakakunenga. 'Ai koutou mu'a ngaa, tana hakakunenga kia te au?" Ka noko maa'ongi te hakakunenga a Muia kia Bibao te hakaihonga noko boo ki Matangi. Ka ko Teikangongo na 'ika'ika i te taa hakakanga 'anga e te tau'a a Bibao ia Muia. Teenei te tangatupu'a ki te ta'ia o Muia o kanga, ma te hakaihonga na boo ki Matangi o tangi ai a Bibao i te na'a e ia te hai 'anga kia te ia te hai e Muia. Ka teenei tona 'otinga. E 'oti.

Notes

See also R 50.

62. TE TA'IA O TONGONGA

1. Ko Tongonga noko i Ghongau na punge kinai te tau'a a Bibao noko i Matangi. Ka na he'e sauni i te 'atingongo te pungenga o te tau'a ko Tongonga kua he'e sehu i te masaki na ba'e. Ma te tata'o kinai a Bibao o he'e kuba e ia a Tongonga. Ka na tutu'u mai kinai a Bibao ma tana tau'a o hetae mai ki Ghongau ko Tongonga manga iai. Ka na noho a Bibao i te taha o te takotonga o Tehoakimatu'a. Ka na mahetua a Bibao ma te hakahengongoi ai a Tongonga o kongaa na to'o: "Ko ai 'okoia te manga mahetua pe 'Uku'uku?" Ka na hakahii mai kinai a Bibao ma te tapatapa a Tongonga o tenge ki 'angunga ma te hai atu a Bibao: "Kitaaua tau'a boo ake o 'ei ma'autou tautou unge noko hai ake koutou e kalubaina na ba'e o he'e sehu." 'Ai kua mata sesenge na pengea o labu e kingatou o hinake a Bibao o taa e kingatou ia Tongonga o mate, ka e hoki a Bibao ki Matangi. E konei na noho te ta'ia o Tongonga o noho toe ai a Ghongau nei o na'a makau ai a Saukona kia Bibao ma Matangi. Aano taa ai e ia a Bibao o sui tau'a kinai. E 'oti.

Notes

See also R 52.

63. TE TA'IA O TESUI MA TEIKANGAU

1. Ko Teikangau ma Tesui ngua tangata o sa'a Tanga, na punge kinai te tau'a a Bibao ma tona hosa a Tangahau. Ka na boo mai a kingaaua o pake e Bibao a Tesui, ka e a'u a Tangahau kia Teikangau. Noko pake o boo mai te tanu a Tangahau ma te tamana a Bibao. Ko Bibao noko a'u kia Tesui o pake e ia i Hanakaba, ka e a'u a Tangahau kia Teikangau o pake e ia i Suubongo. Ka na hetae a Bibao kia Tesui o hepongo'aki. Noko hai ai te kupu pongo a Tesui kia Bibao o kongaa na to'o: "Ka ko koe nimaa hehea i te kango o tou 'aitu sapai, te bangongii o tou 'ahii ko au. Nimaa hehea koe i te haamikamika 'ua o pengea, te bangongii o tou 'ahii ko au."

2. Ka na 'angoha a Bibao ki te kupu pongo a Tesui kia te ia ke tuku e ia ke ma'ungi. Ka na suki ake e Tepenutakuku te tao kia Tesui o taa e tangatou tau'a o mate. Ka e hetae a Tangahau kia Teikangau noko i Suubongo i te ahiahi. Ka na ngosingosi te tanu a Tangahau kia Teikangau noko hakatungi i te sua noko ingoa Tepotumasahu-o-Tehahine'angiki, te 'atua hahine, ma te ghapaghapa noko ingoa Temoengahonga, te nohonga o Sikingimoemoe, te 'atua hahine ma'u, te tuhahine o Tehainga'atua, ma te kupenga hakangoangoa ke noho pe te tu'u.

3. Ka na hai atu te pengea i te tau'a: "Kitai sano mu'a." Ka na hai atu a Tangahau: "Kohea ma'u na gholoba ke hai matangaa ai i te poo nei?" Ka na hinake a Tangahau ma tana tanu kia Teikangau manga i te hange o tuku atu tana tanu ka e hai kingaa hesongi. Nimaa hango atu kinai a Tangahau kia Teikangau kingaa hesongi, ka manga eke atu a Tangahau o longi e ia ia Teikangau o boo ake te tau'a o taa e kingatou ma'u. Ka te bangongii o tou 'ahii tona ngaataki te uka noko ta'anga ngii ai na peenanga o ngaa 'aso, ka te 'ahii' tona ngaataki te peenanga o te pengea mate o tanu ki te kenge o taghubi. Ka te hehea tona ngaataki te maikia po te kangohia. Ka te ngaataki o te kupu pongo nei e kongaa o na noho nimaa ta'ia a Bibao ma te ngiu'aki e Tesui o taa he pengea. Ka 'te mikamika 'ua' tona ngaataki te hakatangi ki ngaa pengea aano taa e ona makau. Konei na ngaataki o te kupu pongo a Tesui kia Bibao. Ka teenei te tau'a e 'oti ai a sa'a Tanga noko kakai e kingatou a Tangu'ao. Ka e hai tuhanga ai a te sa'a Kaitu'u o sui kingatou o kakai hesui e kingatou. Aano hetae mai ki na 'atu tangata nei, o hai manaha e kingatou ma te sanga ai i ba'i 'aso. E konei na hetae taku naa'anga i te pake noko i Suubongo, te tau'a a Bibao na ta'ia ki te hatu paba ma tona hosa a Tangahau na ta'ia ma'u. Ka e 'oti.

Notes

See also R 56.

64. TE TA'IA O BIBAO

1. Ko Bibao Mangutupu na taa e ia ia Tonganga. Ka na na'a makau ai a Saukona te hosa o Tongonga kia Bibao. Aano bilaabei a Saukona ma Muia ma Nausu o punge kinai tangatou tau'a. Ka na pau e kingatou tona 'aso o tutu'u ai tangatou tau'a o boo ki Matangi. Nimaa hetae ki Mataki'ubea ko Bibao manga moe i te hange. Ka na hinake a Muia o suki kinai e ia te tao ka e boo ake a Saukona ma Nausu o hakaeke taa ma'u kia Bibao o taa e kingatou. Ka te lobo taa 'anga e Muia ia Bibao noko bengo e ia o oke totohi e ia te tao o hakaiho tona potu kia Bibao. Teengaa te bengo taha'aki 'anga e Muia te pengea i tona tao na hakahitu ai ki Matangi, ko Bibao na ta'ia ki te hatu paba, ka e 'oti tana hai tau'a ki Matangi o aano hetae ki te mate o Muia ki moana. E 'oti te tangatupu'a ki te ta'ia o Bibao.

Notes

See also R 53.

65. TE TA'IA O TEOSI O KANGA

1. Ko Teosi te hakahua o 'Angohi ka na bilaabei a Nausu ma Tinongei o punge kinai tangatou tau'a. Ka na a'u a Tinongei o pake e ia. Noko a'u kina tona nga'a ki Tenukumoukai o angahanonga mai kinai i te kaingangaba, na utunga ngangasaki kia Tehainga'atua ma tona tuhahine a Sikingimoemoe. Ka na hetae mai a Tinongei kia Teosi o hai nga'a kinai te kaingangaba o tuha e Teosi o kai. Nimaa singi tona kaainga ka e momoe a Tenukumoukai. Nimaa 'aoina o manga hiina'i i te manaha ka na tohu iho a Teosi o manga kangaghi i te ngotomanga'e i Tenukumoukai. Hina iho ma'u a Tinongei o manga tu'u ki tanga hengeu ma Teosi manga kangaghi. Ka manga hekeukeu'aki a Tinongei, ka na sopo ake a Nausu o moumai kinai ka manga ngenge atu a Tinongei o pingi ia Teosi manga kangaghi o longi e ia o hakatapa kia Nausu. Ka na sopo mai a Nausu o hakaiho e ia te nga'akau ki te manihinihi o Teosi. Ma te tuku e Tahakingangi na 'atua o nganangana boo mai ki te tau'a e taa, ka na hakatapa te pengea i te tau'a o kongaa na to'o: "Te hakamaangao!" Ka na tu'ia te tau'a o mau'i ia Teosi ka e he'angiko.

2. Ka na hakatapa mai a Nausu ki na pengea noko mungi mai o kongaa na to'o: "Taku 'uu e noho!" Nimaa tenge hoki atu te pengea ko Teosi te 'anga mai nei o ngingingi te toto i te kangaahau ka e 'oso ki te 'uu. Ka na tenge hoki atu te pengea o hai atu: "Ko au e hinatu ko Teosi te 'anga mai nei o ngingingi te toto i te manihinihi, ka e 'oso ki te 'uu." Ka na pau te tau'a o he'angiko ka e pau a Teosi o ma'ungi. Ka te hai 'anga noko hai e Tahakingangi o maatataku ai te tau'a o he'angiko te tangamaangie a Tahakingangi kia Teosi i te tupu'aki 'anga e Teosi te putu o Tahakingangi o ingoa Teputukingangi o manga hesui kinai a Mungiki nei.

3. Teenei te hai 'anga na ma'ungi kinai a Teosi i tana ta'ia 'anga. Ka na tangangongo na tuku e Tehu'aingabenga ia ngu ana tama'ahine o boo mai o noho'aki kia Teosi i tana ta'ia 'anga o hakamaangosi e kingau ia Teosi o hinangango'eha o hengau. Aano ma te ma'ungi o manga sanga ma te hongau ki Mungaba o manga tau'aso ai ma te sehu ai. Ka na mounge'o ai a Teosi pe te pengea mai Mungaba i te hakapata 'anga kinai a ngu tama'aitu o ngenge ai i ba'i 'aso, aano ma te mounge'o ai a Teosi. Ka na ma'ungi a Teosi i te taa hakakanga 'anga e Nausu ma Tinongei o na'a makau ai a Teosi kia Nausu ma Tinongei ke ngo taa ma'ana ia Nausu. Ka na mate ki moana a Nausu, ma te taa e Teosi ia Tinongei o ngiu'aki kinai tana ta'ia 'anga o kanga. Ka teengaa te hai 'anga na hai e Teosi te hakaito'a ia Nausu i te mate 'anga ki moana o tata e ia i te 'ungu: "Kua

tangi mai, tangi mai Tohenua." Ka na hakasisiku e ia te siku o te 'ungu o kongaa na hai: "Kange usu too ma ke songo te kua Namenga aooo." Ka na 'ika'ika ai a Teikangongo kia Teosi o tuku e ia o ta'ia i te tata 'anga e ia a Nausu na mate kinai a tona hosa a 'Angikitaangia. Ma te tuku ai e Teikangongo ia Teosi ma'a Songomateika o a'u ia o taa ia Teosi i te na'a makau ia Nausu. Ka e 'oti.

Notes

See also R 60.

66. TE TA'IA O TINONGEI

1. Ko Tinongei na taa e kingaaua ma Nausu ia Teosi o kanga. Ka na siahai a Teosi ke taa ai ma'ana ia Nausu. Ka na mate a Nausu ki moana ma te sui a Teosi o na'a makau ai kia Tinongei ke taa ma'ana ma te haingata'a. Ka na suni ai a Teosi kia Teputo, te tangata o Bosuka, ma te hai atu a Teputo kia Teosi noko suni kia te ia ke ngo taa ma'angaaua ia Tinongei. Ka na punge ta tau'a a Teosi ma Teputo kia Tinongei o pau e kingaaua ke pake e Teputo ia Tinongei. Nimaa i teengaa 'aso hano a Teputo te nga'a kia Tinongei ke pake e ia. Ka na hetae ki Henuata'aki o bilaabei ma Tinongei o 'abange kinai te kai ngangaba noko anga haanonga ai a Teputo o tuha e Tinongei i na pengea noko i te manaha o kai e kingatou o singi tona kainga, ka e lalangi te poo, ka na ngaangue a Tinongei o hano te nganga 'anga ki te mouku. Ka na 'anga a Teputo o hai tana tangosanga kia Tehainga'atua o aano nimaa hakasiku kia te tamana ka e tuku tana tangosanga. Ka manga noho ma te manga hahangu te u'a, ka e ngutinguti a Tinongei manga tenge ake mai angatu'u. Nimaa hetae ake ka e mau te 'ua ma te tiketike a Tinongei o noho i tona baghu. Ka na hakaanu iho kinai a Teputo o kongaa na to'o mai hange kia Tinongei: "Kua tu'uta 'okoia te 'ao po si'ai?" Ka na hakatau ake kinai a Tinongei o kongaa na to'o: "Teenaa te maasina te kua sopo, mano kua tuu'uta te 'ao."

2. Ka ko Teputo manga moe o ina'atu ki te baasi'a manga poo'ungi mai. Aano maangama hoki, ka na na'a e Teputo te tau'a a Teosi kua hetae mai ki te manaha. Ka na ngea iho a Teputo mai hange kia Tinongei o kongaa na to'o: "Ke noko hakaaba mu'a ngaa ni momo tangi na'e kua he'e nga'ua te momoe." Ka na hakatau ake kinai a Tinongei mai haho. Ka na to'o e Teputo te popono hata o tohu iho kia Tinongei manga noho ake i te potu ha'itotoka bangibo o te hange o hinatu kinai. Ka na hakatapa atu a Tinongei o kongaa na to'o: "Oku tao na." Ka na baanguti e Teputo te pa'asi baka i te usengu ('uu tao) o Tinongei o tuki e ia ka e ngenge atu a Teputo o longi e ia ia Tinongei o hakatapa o kongaa na to'o: "Ku maoo'u kohea kitatou?" Ka na sopo mai a Teosi o tenge mai kia Tinongei e longi e Teputo. Nimaa sakasaka atu na ngima o Tinongei, songosongo mungi a Teosi i te mataku kia Tinongei. Ka na hai atu a Teputo: "Taa mai mu'a na'e kua longi e au o ma'u." Ka na ngenge atu a Teosi o hakaiho kinai e ia te nga'akau kia Tinongei, ka e nganga kinai tana makau o kongaa na to'o: "'Au mai oku niho. Ko au noko he'e siataa i to'ou nei hange, ka ko au noko manga sui taa ki poo'ungi (Nausu)."

3. Teengaa te pengea noko hai a Teosi ke taa e ia ko Nausu, ma te noho ki moana o mate kinai. Ka na sui o sa'u tana tau'a kia Tinongei o ngiu'aki kinai te taa 'anga e Nausu ma Tinongei ia te ia o kanga. Teengaa te hai 'anga noko ngea ai a Teosi i tana makau noko nganga kia Tinongei i te taa 'anga e ia. Ka ko Tinongei na ta'ia ma te tauha'i ai a Nguatupu'a, noko maha'a te kunga i te 'ungu o te hatu noko i Ngabenga o manga tihatiha. Ma te na'a e sa'a Tanga ko Nguatupu'a e tauha'i ia Tinongei. Ka na boo te nganguenga hano a Teikangongo ki Ngabenga ma te tau'aitu hano kinai a Teosi.

4. Ka na hetae ki Ngabenga ma te bonga sehu ai a Namenge i na taha o ngua hatu 'ungi noko i Ngabenga, ka noko manga hesingisingihaki a Naumenge i te sako boighai noko mangu ki te hatu noko tino kinai a Nguatupu'a. Ka na hakatapa ake kinai a Teosi o kongaa na to'o: "Tohi'ia Tepau te me'a e hakamangu tau ngasuenga." Ka na singi ai a Namenge he'e totohi e ia. Ka na ngea ake ma'u kinai a Teosi i tana ngea 'anga noko mataa hai. Ma te 'ika'ika a Namenge o totohi tau'a e ia te sako boighai noko manga poghi ai te hatu kua maha'a o manga tihatiha. Ka na pa'a a Teosi o manga noho he'e ngea, kana 'oti na hungisanga o te nganguenga hano ka e ngiu mai ki te manga'e o Tehainga'atua.

6. Hai ai tangatou kainga, ka na binu ai te polo a Teosi aano nimaa masa, ka noko hohoa te polo a Teosi o momomomo. Ka noko sa'u ake ai e Teosi te ilo polo o kai, ka e hai tana kupu o kongaa na to'o: "Ke ngungu ta'aku ma'ona penu, na'e i te tunga." Noko sui a Teosi o ngangaki te tuki 'anga e Tinongei na niho o matohitohi. Ka teenei te 'otinga o te tangatupu'a nei ki te ta'ia o Tinongei, na taa e Teosi ma Teputo i Henuata'aki. Ka e 'oti.

Notes

See also R 54.

67. TE TA'IA O TAKABA MAI BOSUKA

1. Ko Takaba te tangata o Bosuka, ka na taa e Muia ma tona 'ingaamutu a Tinongei ma te taina a Tenge'opeka ma Songomateika i Honga'ubea, te manaha ongatou i Matangi. Ka noko boo tangatou tau'a kingatou ta'ia ia Naiso, ka na susungi atu e Teikangongo ma te takahungi e Muia kia Takaba o taa e kingatou. Teenei te tau'a taha'aki a Muia ki Matangi. Teenei te pengea e bengo taha'aki e Muia i tona tao na hakahitu ai ki Matangi ka e hano o mate ki te moana ka e 'oti ai tana taa tau'a ki Matangi. Teenei tona 'otinga.

Notes

See also NR 59.

68. TE TA'IA O BAIABE

1. Ko Baiabe, te tangata o sa'a Tongo ka noko kango tau'a o he'e ta'ia. Ka na punge kinai te tau'a a Teikangongo ma Muia ma tongaa 'ingaamutu a Tinongei o naha ngua ia Baiabe ma tona hosa a Ngasia. Ka na bae ngua te tau'a o taki boo kia teengaa tau tamana. Noko boo a Tinongei ma te taina a Tenge'opeka kia Ngasia noko manga kakai i Tangakitai ka e noho'aki a Teikangongo ma Muia kia Baiabe noko i Ngikobaka. Ka na boo ake a Muia ma Teikangongo kia Baiabe, ka noko hai te hai 'anga a te unguungu o Baiabe te sosopo na tau'a kia tona matu'a ka e longi e ia na tau'a ka e tenge a Baiabe o ma'ungi, ka na hai atu a Teikangongo kia Muia: "Hinatu koe ki te angatonu ka kau hakabaaanga 'ia te kainanga o Sikingomoemoe na'e ko au e mataku ki tona toonginga e hai ngoa."

2. Ka na hinake a Muia kia Baiabe noko manga moe ka e tohu ake a Teikangongo o pata ia te hahine. Ka na hakaiho e Muia te toki 'ungi ki te manihinihi o Baiabe, ka na tu'ia ai a te hahine mai poo'ungi o 'anga mai te pengea manga noho o pata ia te ia, ka na hai te maanatu a te unguungu o Baiabe teengaa te pengea e 'oso kia tona matu'a. Ka na ngenge atu ia o longi ia Teikangongo manga noho o pata ia te ia. Ka na hakangongo atu a Teikangongo ko Baiabe kua mate, ka na hakapunga e ia ia te hahine noko manga tau ia te ia o mau'i.

3. Ka na ngenge atu a te hahine o 'oso atu kia Muia ko tona matu'a kua pau o mate. Ka na mangepe a te hahine, ka e mau'i a Teikangongo ma Muia ia Baiabe kua taa e kingatou o manga teka. Ka e boo ke sasanga ia Tinongei ma te taina na boo kia Ngasia i Tangakitai. Ka te ngaangue 'anga ke bae ngua te tau'a noko hai atu a Muia kia ngu ona 'ingaamutu a Tinongei ma Tenge'opeka: "Koungua boo atu, nimaa pipiki e koungua te angatonu, koungua mumuni atu o hitangi mai ia te kimaaua. Nimaa ngo ngea a Tupuimungi ngo noka tau ngua sosopo iho o ngo ngea au, koungua sosopo iho!"

4. Ka na 'oti te taa 'anga e Teikangongo ma Muia ia Baiabe, ka e boo ki te ngaa naha na boo kinai a Tinongei ma Tenge'opeka. Nimaa hetae ki mu'a Tangakitai sisinga ki mungi. Nimaa 'ango'ango ake ki te hange, ka e ngenge hinake a Teikangongo o kongaa na to'o: "Kohea koungua tangani ngutu?" Ka manga he'e mumuna a teengaa haanau. Nimaa hetae ake ki te hange a Teikangongo o tohu ake ki hange, manga memene ongaa ba'e i te toto o Ngasia, ka na mangaohie a Teikangongo o kongaa na to'o:

"Kohea koungua songi i ou ngua noko?" Ka manga he'e mumuna a Tinongei ma te taina. Ka na hetae ake a Muia ki te ngotomanga'e i Tangakitai, ma te sosopo iho a Tinongei ma Tenge'opeka kia tongaa tu'aatinana kua ngea i te manaha o hengeu kingatou ki tangatou tau'a e taa i te poo, ka e hu'ai sisia ia Baiabe ma tona hosa kua taa ngatahi e kingatou o neepungu ngiu mai ki ongatou manaha o tata ai tangatou tau'a.

5. Ka te boo 'anga a Tinongei ma Tenge'opeka kia Ngasia na hetae atu ki Tangakitai e hai ai te 'umu ki te kamonga a Ngasia, ka na hakapata kinai. Aano huke te 'umu noko ta'o ai na peka o hai ai tangatou kainga. Nimaa 'oti ka e to'o e Ngasia te 'umu o hakaeke ake ki te potu hata, ka e kongaa na to'o: "Ngu peka ke ngo to'o ma'a tamau." Ka e tohu ki te hange o moe. Ka na nga'enga'e ma te boo ake kinai a Tinongei ma te taina. Nimaa tohu ake a Tinongei ki te hange, ko Ngasia manga moe, ka na 'oso a Tinongei ki te baiene manga i te u'a o tau ai o baa'anga e ia ia Ngasia o hakaiho e ia te baukianga ki te 'ungu o taa e kingaaua. Nimaa mate ka e boo o mumuni. Ka na to'o e Tenge'opeka te 'umu peka o hano o mumuni hakapingi kia Tinongei. Ka noko kai te peka a Tenge'opeka o 'oti. Ka manga noho a Tinongei. Kai o 'oti ka e manga noho'aki. Aano kai mai ma'u te peka a Tenge'opeka. Ka na 'ika'ika kinai a Tinongei o hai atu kinai tana kupu o kongaa na to'o: "Nganga te ta'anga sia kakai songo. He'e hai po ka 'ao po si'ai, manga kumu te kai ngoa."

6. Ko Tinongei noko he'e tengeu'a ke kai i te me'a ngaa ko ia te hakahua, ka e tukukese i tana tau'a e taa, ka manga kumu a te taina te manga kai i te 'umu peka. Teengaa te hai 'anga noko maase'i kia Tinongei i te me'a ngaa e he'e na'a e kingaaua a te sa'a Kaitu'u e hakatungi e tongaa tu'aatinana a Teikangongo noko taa tangatou tau'a. Noko na'ana'a kinai a Muia ia ngu ona 'ingaamutu i te kitai na hakamouto'o e Teikangongo o taa e te sa'a Kaitu'u ia Tinongei ma te taina a Tenge'opeka. Ka na taa a Baiabe, ka e hai tuhanga a Teikangongo i na kunga noko iai o noho a Tongaba ma Ngikitanga ma Meani ma Baumenga, ma Teutua ma te anga i Manakau o sopo ki 'One ngatahi ma te 'atu Baitanga. Konei na tuhanga a Teikangongo na hai i tana tau'a ia Baiabe Hunauka. Na taa e ia o manga hesui kinai tona hanohano i te boo 'anga ki bangibo. Ka e 'oti.

Notes

See also R 58.

69. MUIA

1. Teenei te tangatupu'a kite hongau a Muia na boo ki Mungaba o hano a Muia o sehu i Mungaba. Nimaa hetae tona katoha ngaangue ke hoki mai ki Mungiki nei. Nimaa boo mai, he'e ngaoi te moana o tahea ngoa ai te baka o Muia aano pongia ma te kite e Matangi. Ma te hano a Tu'utaha o baapae e ia ki te hatu manga ka noko sae'ake mai kinai ki te baapae, ngenge iho a Tu'utaha o kongaa na to'o: "Tau mai!" Ma te kengi ake te baka o Muia ki te pengea kua ngenge iho. Ma te kite iho e Muia te kunga 'aatea te hai ke sahe ai tona baka. Ma te hai ake a Muia: "'Ai kohea 'okoia te akau ngongoa nei?"

2. Ka manga ngipingipi a moana o tango te baka o nguti i poo'ungi. Ma te too a Muia ki taha i tona baka ma te koti e te mangoo te ba'e o Muia. Ka e mamate te kano baka o Muia o 'oti. Ka e kakau ake a Muia ki 'angunga ki te 'ungu'ungu o siisii ake i te ba'e e tasi. Ma te taghaghi e Tu'utaha te ngama ki te taukuka o Muia o taa e kingatou. Ka ko Muia noko taa huu, si'ai he pengea ke na'a e ia.

3. Ka noko taa e Matangi o to'o ake e kingatou o manga hakamangoo i Nasiku o matahenua. Ka noko hengeu a Ghongau nei ki te hetaeaki mai 'anga te hongau ki Mungiki nei ka e pongia. Ka manga henge'i ai na pengea o Matangi. Ka na tenge ngongo mai a kingatou ia Teikangongo i tangatou tango noko abu, ma te hano kinai a Teikangongo. Nimaa boo ki te kunga noko iai te tango o manga hai ai te utunga. Ka noko abu tango aano a kingatou, a'u a Teikangongo ma tana lango 'anga ka e makanga mai te me'a matohi i te baangasa o te tango e abu.

4. Aano makanga mai ma'u te me'a i te kunga noko mataa makanga mai ai te me'a i te baangasa. Ma te hai atu a Teikangongo: "Te kunga nei e makanga ngoa." Ma te hai atu a tona unguungu: "Ka kua hakahengongoi ngoa ai ko koe 'ai he'e na'a e koe ka konei na kunga kua he'e maahonga kinai te ngongo o tou ta'okete?" Ma te tu'u a Teikangongo o mene atu i te baangasa ki te kunga kua makanga ngoa, te manga tau nei na hui ibi i te 'ango 'ana, na ibi o Muia. Ma te ngengema'ungi a Teikangongo o sopo hoki mai ki te utunga manga hai o to'o tana 'uu o hano. Teengaa tana pau 'anga o hano o hoki mai ki Ghongau nei, i te me'a ngaa te mate o Muia noko he'e na'a ka te ta'io pau a Teikangongo o na'a ngaoi e ia 'ai na taa huu e Matangi. Ma te hoki mai a Teikangongo he'e hoki ki te hakatahinga o te tango noko abu 'aabaki ai i te kua pau ia o na'a mongimongi te mate o tona ta'okete na hai te ngongo kua mate ki te moana. Ka ko Muia

na taa huu e Matangi i te me'a ngaa noko hu'ai taa ngoa ki Matangi. Ma te sui a Matangi o pake ki te tungi o te hatumanga e i te matahenua o taa kinai e kingatou. Ka teengaa te pengea noko taa e ia ia Muia ko Tu'utaha, te tangata mai Bosuka, te hosa o Takaba na taa e Muia. E 'oti.

Notes

See also R 59.

70. TE TA'IA O TEOSI

1. Ko Teosi na hakaito'a i te mate 'anga a Nausu ki moana o mate kinai a 'Angikitaangia, te hosa o Teikangongo. Ka na hakatangi ai a Teikangongo ma te tuku e ia a Teosi ma'a Songomateika ke a'u o taa ma'ana. Ka na punge mai kinai te tau'a a Songomateika ma Siingenge ma Teikangau o boo mai kinai. Nimaa hetae mai ki Tetaubangibo, kaunaki e te tau'a te pengea o hina iho kia Sangatango, te tangata o sa'a Puka o baangongo i tangatou tau'a e boo kia Teosi. Ka na boo mai o hetae mai ki tu'a Tenukumoukai, hetae mai ma'u a Sangatango noko baangongo e te tau'a o hengeu aano nimaa singi ka e tu'u a Sangatango o hina iho ki mu'a. Ka na hai ake te kupu a te tau'a: "Ke tata'o ai na'e kitai hano a Sangatango o baa'anga e ia." Ka na 'angu iho ai te tau'a.

2. Nimaa sosopo iho ki Tenukumoukai ko Sangatango te tu'u hoki ake nei i te potu mungi o te hange o hoki ake ki te tau'a, te boo iho nei ma te hai atu a Sangatango: "Koutou boo atu kinai 'ai teenei a Te'angikipau te manga moe nei." Ka e singi hoki a Sangatango ki 'angunga, ka e boo iho te tau'a. Ko Siingenge, te pengea o sa'a Sau, noko hai atu: "Taa 'ana ko kitatou e to'o nga'akau ngongoa kitatou ngatahi. Nimaa to'o nga'akau pupuku, kitatou ngatahi. Ka te pengea ka hano i te pa'asi i bangiaghe, ta'aku." E na'ana'a a Siingenge i tana piikinga ia Tangu'ao, te hosa o Teosi noko moe i Nguaniua kitai taa e he pengea i te tau'a. Ka na hetae iho kingatou ko Teosi manga moe i te hange ma te taa e kingatou o mate. Ka e pe'epe'e e kingatou te baka o Teosi noko tau hange. Ka e taungua a Teikangau i te me'a e kongaa na hai ona kupu: "Niu ngenge i tou baka eee." Ka e hoahoa e kingatou te baka o Teosi. Nimaa 'ao ka e ngiu te tau'a ki Ngango o neepungu boo. Ka noko hiina'i iho kinai a Teikangongo ma tana haanau i Pa'angatengaki, ka e singi'aki te tau'a e mu'a a Siingenge e seu na ba'e.

3. Aano sopo iho a Songomateika e seu na ba'e ma'u. E mata mu'a e te pengea seu, ka e mata mungi e te pengea seu ma'u. Ka noko puutai kinai a Taukiu o kata ka e kongaa na to'o: "'Ai ina atu ki ngua 'atua e hakahua e kingaua te henua nei." E konei na noho te tangatupu'a ki te ta'ia o Teosi te hakahua o 'Angohi, ka na hakasoko e Teikangongo kia Songomateika ma Siingenge o taa e kingaaua ka noko he'e siahai kinai a Saungongo ki te hakasoko 'anga e te tamana ia Teosi o ta'ia. E 'oti.

Notes

See also R 60.

71. TE TA'IA O SONGOMATEIKA

1. Ka na 'angoha a Saungongo i te ta'ia o Teosi. Ka na a'u a Tangahau o 'atingongo kia Teikangongo ko Songomateika manga umi mai te kainga 'umu ki Tongaba. Ka na hongahonga e Teikangongo kia tona hosa a Saungongo ma te hu'ai hakatangi ai. Ma te siahai ke taa e ia ia Songomateika. Ka na kakabe e Saungongo te toe o 'Angohi o boo tangatou tau'a kia Songomateika. Ka noko hano a Saungongo ke pake e ia. Nimaa hetae atu e ngaangue a Songomateika ke hano ki tai. Ka na hai atu a Saungongo: "Ko koe tu'aatina e hai ke hano ki tai?" Ma te hai atu: "'Oo". Ka na hai atu a Saungongo: "Na 'aso nei manga utu 'ao ki tai." Ka na hai atu a Songomateika: "'Oo e maa'ongi", ka e tuku hakahoki tona kupenga ki te tu'aa hange ka e noka tana hai 'anga ke hano ki tai.

2. Nimaa lalangi mai te poo ka e momoe te manaha. Nimaa tu'unguaa poo ka e tohu iho a Saungongo ki haho, tangatou tau'a kua tatae atu ki te manaha o manga tu'u ai i te taha hange. Ka na tohu hoki ake a Saungongo ki te 'ango hange o eke i te tubi o Songomateika. Ka na tu'u tana 'usee ia te ia e ta'ia. Ka na hakatapa kia Saungongo o kongaa na to'o: "Bape! Ma'ataaua he maka." Ka ko Saungongo noko he'e muna. Ko ia na he'e hakatau kia Songomateika i te hakatapa 'anga kia te ia. Ka na boo ake te tau'a o taa e kingatou ia Songomateika o mate. Teenei te tangatupu'a ki te taa 'anga e Saungongo ia te tu'aatinana a Songomateika, ka e to'o ai e kingaaua a Tongomainge. Ka teenei te 'otinga o te tangatupu'a ki te ta'ia o Songomateika na taa e tona 'ingaamutu a Saungongo, te tama a Kaaika, te hahine mai sa'a Iho o tau pengea kinai a Saungongo. Ka e 'oti.

Notes

See also R 61.

72. TE TA'IA O SONGOMATEIKA

1. Ko Songomateika na mataku kinai a Tangahau i te me'a ngaa tana toe i te taa 'anga e ia ia Baiango. Ka na hano a Tangahau te nga'a kia Teikangongo ki Pa'angatengaki, ka na hengeu a Teikangongo ma Tangahau ma te 'atingongo kia Teikangongo o hai atu: "Ko Tekapegho manga umi mai tana kainga 'umu ki teenei." Ka na tu'ia ai a Teikangongo ma te hano o 'atingongo ai kia tona hosa a Saungongo. Ka na hakatangi ai a Saungongo ma te hano ia o kakabe te toe o 'Angohi o boo tangatou tau'a kia Songomateika.

2. Ka na mu'a a Saungongo ke pake e ia, ka na hetae atu kinai o 'abange kinai te kai ngangaba noko to'o ai te anga hanonga o Saungongo. Ka na tuha e Songomateika ki ba'i pengea. Nimaa 'oti i te kai, ka e tu'u a Songomateika o ngaangue ke hano ki tai, ka na hakaanu atu kinai a Saungongo o kongaa na to'o: "Ko koe, tu'aatina, e hai ke hano ki tai?" Ma te hai atu a Songomateika: "'Oo." Ka na hai atu a Saungongo: "Na maasina konei manga hakautu 'ao." Ma te hai atu ma'u a Songomateika: "'Ai mano e maa'ongi." Ka e tupe tona kupenga ki te tu'ahange ka e noka te hai 'anga ke hano ki tai a Songomateika, ka na moe i te poo.

3. Aano nimaa sopo te maasina o ma'u 'angunga ka e ina'atu a Saungongo ki te baasi'a manga sa'u hakatau ai te tau'a ki teengaa tahaba'e, te tau'a kua hetae mai ki te manaha (Matabaingei). Ka na 'anga a Saungongo o totongo atu o eke ia te tu'aatinana a Songomateika. Ka na hakatapa a Songomateika kia Saungongo o kongaa na to'o: "Bape! Ma'ataaua he maka!" Manga he'e muna a Saungongo, manga baanguti e ia te baukianga i te 'ungu o Songomateika o taa e kingatou ma tana tau'a ia te tu'aatinana.

4. Manga konei na noho te tangatupu'a o te taa 'anga e Saungongo ia Songomateika, i te ngoi 'anga a Tangahau o 'ati tana ngongo he'e maa'ongi ia Songomateika manga umi tena kainga 'umu ki Tongaba o ngaataki te tau'a kia Teikangongo. Ma te hakatangi ai a Saungongo o hano ia o taa e ia ia te tu'aatinana a Songomateika. 'Ai he'e te ngongo maa'ongi. E konei na noho te tangatupu'a nei. Ka e 'oti.

Notes

See also R 61.

73. TE TAAHIA O 'ANGOHI

1. Ko 'Angohi te hanohano o Taungangisi, te hosa o Taupongi, te hanohano ma'u o Kaitu'u. Ka na kongu ai e Uao ma Teu'a, te haihaanau, ngua hosa o Mau'uhi, ia Teikangongo. Noko baangaghi ia tongaa tuhahine noko pipiki e Teikangongo. Ka na hetau ma te hano ai te songatanga a te hahine o a'u ki 'Angohi, ka na a'u ai a Teikangongo o sasa'o mai kinai manga heto'o'aki e ia na ngango ki te baka o 'Angohi noko toso. Ma te hetau ai a Teikangongo ma tona unguungu, e he'e na'a tona ingoa. Ka na bisa e Teikangongo ia tona unguungu ka na hakatangi ai a Uao ma te taina a Teu'a o soi ia tonga tuhahine o longi e Uao ia Teikangongo o kongu e Teu'a. Ka na he'angiko ka manga noho a Teikangongo aano pongoaki i ona pengea o boo mai o hingi e kingatou te hata o 'amo ai e kingatou ia te ia o to'o ki Tongaba. Nimaa hetae ki mu'a Pa'angatengaki, kaunaki e Teikangongo o hungi te hata. Tu'u a Teikangongo ki taha i te hata o singa ki mungi i tona manaha o manga sehu ai. Aano nimaa hoki iho ki angatu'u noho hoki ki te hata o 'amo hakahoki e na pengea noko 'amo e kingatou o boo ki Tongaba o tuku ai ia Teikangongo.

2. Ka na saunoa ai a Teikangongo i tona tau pengea i 'Angohi o he'e siahai kinai. Ko ia na he'e baabaa ai ki na tau'a. Nimaa i teengaa 'aso hano a 'Angongua o sasa'o ki te manga'e e tuha i Takitonu. Nimaa hai tona papa ma te mako ai a 'Angongua ka na tipa ai a Suia te tangata o 'Angohi. Ma te sui tu'u kinai a 'Angongua ka na hakatangi ai a Suia kia 'Angongua. Nimaa 'oti te papa boo iho a Suia ma tona unguungu ki angatu'u i Takitonu ke ngiu mai ki 'Angohi ka e hano a 'Angongua i te anga singa i Mangapoua. Nimaa sopo iho ki angatu'u ko Suia manga ngosingosi tana kabenga i mu'a Takitonu, ma te hano a 'Angongua i te potu bangibo. Ka na hai atu a Suia: "Te hano nei te pengea kua hakamatu'a o sui tu'u kia te au i te papa i mungi." Hai atu ma'u a Suia: "Kau hana'ia!" Ka e 'oso ki tana 'uu o unu ai te ngasau o hakakaso o hakaiho atu e ia kia 'Angongua e hano. Ka na hakatapa atu a te unguungu o Suia o kongaa na to'o: "Ko koe Mausonga!" Manga tu'ia a 'Angongua o ngenge ki te tahaba'e, manga singi te ngasau o makongukongu ki te angatu'u. Nimaa keu atu kinai a 'Angongua kia Suia manga mea mai kinai ngua mata, ka e 'amo tana kete 'uhingaba o hano.

3. Ma te to'o e 'Angongua te ngasau o mangepe hano kia te tamana manga i Tongaba. Nimaa hetae atu kinai hai atu a Teikangongo kia tona hosa: "Ko koe 'okoia ee aa?" Ma te hai atu a'Angongua: "Ko au kua hana e Suia o singi." Ma te hai atu a Teikangongo:

"Poo ea?" Hai atu a 'Angongua: "Kua tuha te manga'e i Takitonu o hai ai te papa, ka kua sui tu'u ai au kia Suia ma te hakatangi ai o hana e ia ia te au o singi." Ka na tangi a Teikangongo ia tona hosa e hana'ia o singi, ka na hai atu te kupu a Saungongo kia te tamana: "Konei na huhu a 'Angohi ki teenei. Na kongu e kingatou ia te koe ka te hana nei ia Mausonga o singi. Tehea te gholoba taa e kingatou ia te kitatou?" Ka na hai atu a Teikangongo kia tona hosa a Saungongo: "Ka manga hai ngaa pe koutou e 'eha ka 'ao'ao ki tena kaui po si'ai?" Ma te hai atu a Saungongo: "Ko kimatou manga hiina'i kia te koe." Ka na hai atu a Teikangongo kia tona hosa: "'Ai hitangi mai ngaa." Ka na ngaangue a Teikangongo o utu o hai tana hakatahinga o tenge ngongo ai i Mungiki kaatoa nei, ka e tenge ngongo i 'Angohi o 'oti, si'ai he pengea toe, ke hakamahonga ki tona tau pengea ka ke taa e ia. Ka na boo mai kinai ko ba'i pengea o 'Angohi. Nimaa boo ake a Kaika ma Taubenua ngua unguungu o Teikangongo ma tona hosa a Saungongo o manga hai utunga i tu'a Tongaba, ma te hinake a Suia o manga mounoho ake kinai.

4. Ka na boo iho a Kaika ma tona hunga a Taubenua o 'atingongo ai i te hakatahinga o manga hengeu hakatetenge kinai a haahine. Ka na hakangongo kinai a te unguungu o Suia ma te hongahonga e ia kia tona matu'a. Ka na tohu iho a Suia i te hange kaunga ma tana 'uu o hakaiho e ia te ngasau ki te ngangi. Ka e hai tana kupu: "Kai konge! Kai konge!" Ka na matua te hakatahinga ki te pa'asi i te maatataku ki te ngasau kua hana e Suia ki te ngangi. Ka manga noho a Teikangongo i te kainanga o te tunihenua i Tongaba. Ka na taku a Teikangongo kia Suia o kongaa na to'o: "'Ai ke noko singi atu ia te koe 'Angikitasi. 'Ai kongaa na hai o te hakatahinga te ebe mai te 'umu?" Ka na 'oti te hakatangi 'anga a Suia o hana ai e ia te ngasau ki te ngangi. 'Ai manga beengaba na makau a Teikangongo ki 'Angohi. Nimaa maseu te hakatahinga o taki boo ko ba'i pengea ki ongatou kakai 'anga, ka na hoki a Tangahau ki Matangi o hai tana kupu o kongaa na to'o: "Ko 'Angohi ka ngango." Hai atu na pengea: "I tii aa?" Hai atu a Tanga-hau: "'Ai teengaa te pengea manga taku ko Tupuimungi?" Ka na maseu te hakatahinga i Tongaba ka e punge te tau'a a Saungongo ma tona ta'okete a 'Angongua o 'angu i te usunga a 'Angohi noko ngiu ki ongatou kunga o tau'a ngua ki 'Angohi, ka e boo te pake kia Tangu'ao manga kakai i Kaahika e i te pa'asi Matangi i Ghongau.

5. Noko boo mai te tau'a i mouku, noko hakatungi e 'Angongua ka e a'u ma'u a Saungongo launatasi i angatu'u o manga a'u haka'angi'angi. Ka teengaa te naha o Saungongo i tangatou tau'a ko Suia. Ka noko 'eha pengea noko kite ai a Saungongo i te

angatu'u o manga hakaanu kinai po e kite i he pengea ka manga tasi angatou ngongo noko 'ati manga ko Suia te kite ai a kingatou i te angatu'u o Tetaungangoto. Ka na a'u a Saungongo aano nimaa sopo mai ki mu'a Songokena ko tona hosa a Peia te manga tangi nei. Ka na hakaanu a Saungongo kia tona hosa a Peia po ko ai e bisa ia te ia. Ma te hai atu a Peia: "Ko au e kongu e Suia." Ka na hai atu a Saungongo: "Ka tehea?" Ma te hai atu a Peia: "Teengaa te hano." Ka na tenge mu'aa ba'e atu a Saungongo ko Suia manga ngosingosi tona ha'u i mu'a Tapakohe ki te 'ata o'ona ki te nga'aa. Ngatali ona tu'a nimaa keu atu a Suia manga nunu kinai e Saungongo te 'uu tao ka e longi e ia o hungi o baasanguti e ia te baukianga i tona 'uu 'io mungi o hakaiho ki te 'ungu. Noko mataa tuki e Saungongo te 'uu a Suia i te me'a ngaa na hana ai e Suia ia 'Angongua o singi ka e hana ma'u ai e Suia te ngasau ki te ngangi i te hakatahinga i Tongaba o hoki iho o makongukongu ki te ngotomanga'e i Tongaba. Teengaa te hai 'anga noko na'a ai te makau a Saungongo o mataa tuki ai e ia te 'uu a Suia, ka e mungi o taa e ia o mate.

6. Ka na taa e ia ia Suia o mate ka e tenge ki te naha noko boo kia Tangu'ao i te 'atu Ghongau. Ka na hetae atu a Saungongo te koi mata nei te pake kia Tangu'ao noko manga tu'u i te kainanga i Kaahika o manga ngii tona ngongonga noko manga ngii 'aki. Ka na nganangana boo mai na pengea o manga ngengenge ko Suia kua taa e Saungongo. Ka na sopo iho a Kangoa o sa'u ake e ia te kangangapa o manga baahanguhangu sehu e ia i te ngotomanga'e i Kaahika o manga baaloghalogha e ia na pengea noko ngegenge boo mai. Ka na mau'i a Saungongo ia Suia noko taa e ia ka e tenge mai o singa i Kaahika. Nimaa sopo ake a Saungongo ki te takotonga o Tehoakimatu'a ma te kite iho e Kangoa ia Saungongo. Ma te mou ake kinai a Saungongo ke longi e Kangoa ia Tangu'ao, ka na mau'i a Kangoa i te kangangapa noko manga baaghobu ai ki te kenge, ka e ngenge atu ia o longi ia Tangu'ao, ka e sopo ake a Saungongo o hakaiho te baukianga ki te 'ungu o Tangu'ao o taa ma'u e ia o mate. Ka e sopo ake te pengea mai na sa'a o bengo mai e ia te tao kia Tangu'ao ma Kangoa noko helongi'aki po ko ai ka tu'u ai ma te singi. Ka noko tangangongo i te tao noko kini e Ngaakei o ungu i na ba'e o ngua pengea noko helongi'aki. Ka te taa 'ia anga a 'Angohi noko tokahitu. E konei na noho te tangatupu'a ki te taa 'ia 'anga a 'Angohi na saunoa ai a Teikangongo o taa e tana haanau i te kongu 'anga e te 'api o Uao ia te ia ma te hana 'anga e Suia ia 'Angongua o singi. Ka e 'oti.

Notes

See also R 62.

74. TE TA'IA O NAMENGE

1. Ko Namenge te hosa o Tangu'ao, te tangata o 'Angohi, ka na taa e Saungongo ia Tangu'ao ma te tenge a tona hosa a Namenge. Ka na siahai a Te'ungutiange ke taa haka'oti e ia, ka na haingata'a a Namenge. Ka na bilaabei ma Te'ungutiange, ka na hakakunekune kia Namenge ke taa e ia. Ma te hetau a Te'ungutiange ma Namenge, ka na tau ngaoi a Namenge kia Te'ungutiange ma te taa e ia o mate a Namenge

2. Ka e pau te hanohano o 'Angohi noko hakatu'u mai e Taungangisi o masongo o hiti, he'e tau baaghabu i Mungiki nei, ka manga hanohano soko ai a te hano 'anga o Manu o hetae mai ki na 'aso nei. Ka te manaha nei ko 'Angohi na taa e Saungongo o masongo i te hu'ai sepu ma ta kongu 'anga e Uao noko ingoa Tetaboke ma te taina a Teu'a ia Teikangongo. Aano hana ma'u e Suia ia 'Angongua o singi. Nimaa hakaputu ki Tongaba i te hakatahinga a Teikangongo 'ika'ika ma'u ai a Suia o hana ai e ia te ngasau ki te ngangi o toiho o poi tu'u ia Teikangongo, ma te taa hakamasongo ai e Saungongo a 'Angohi o hiti. E 'oti.

Notes

See also NR 62.

75. TE TA'IA O KUI

1. Ko Kui te pengea o Hatangua, ka na hano a Teikangongo ki Matangi ma te hano a Kui o hakausu ki te 'api o Tepuapau kingatou taa 'ia ia Teikangongo. Ka na ngongo ai a Teikangongo ma te kaunaki e Teikangongo ia tona hosa a Saungongo ke hano o taa ma'ana ia Kui. Ka na kakabe te tau'a a Saungongo o boo kinai. Nimaa hetae atu te tau'a a Saungongo ki Hongatoa i te ahiahi lalangi te poo ka e sopo a Kui o moe i te hata ka na pali ake e Saungongo ma tana tau'a mai haho. Ka noko hetangi ake ai te tau'a ke nimaa sopo iho kingatou taa 'ia ka noko moe iho a Kui mai te hata. Nimaa 'anga o sopo iho ke ngibai, tu'u a Saungongo ke hinatu kinai ma te matinga te pa'asi baka noko titingi ai te hata e sopo hoki ki te hata. Ka na hai atu a Saungongo ki tana tau'a: "Kitatou momoe o hetangi i te 'ao na'e te angatonu o Tehainga'atua te mala kamo ka ngo mata peka i te mahoata. Ka na pau te tau'a o momoe.

2. Nimaa mahuke mai te 'ao sopo iho a Kui mai te hata o hano ki te ghaghimanga noko hai ai tona matanga peka o kake ai. Ka na sopo iho kinai a Saungongo o tenge atu kinai o manga hungi hakahoki iho e ia ki ngango o longi. Ka na sosopo te tau'a o taa e kingatou ia Kui o mate, ka e tuki e te tau'a te manaha o singi, ka e neepungu ngiu i te potu bangibo. Ka e na hetae ki Tongaba ko Teikangongo kua ngongo ia Kui kua taa e tona hosa o hu'ai maangaohie ai. Ka e hakangosingosi a Saungongo ma tana tau'a o tata e kingatou ia Kui kua taa e kingatou i te neepungu ma te tau papa. Ko ba'i mousoongonga noko hai e te tau'a a Saungongo i te taa 'anga e kingatou ia Kui. E konei na noho taku naa'anga i te ta'ia o Kui. Teenei te pengea noko hiti ai a Hatangua. Ka na taa e Saungongo i te hano 'anga a Teikangongo ki Matangi i te kongu 'anga e 'Angohi ma te hakausu a Kui ki Matangi kingatou taa 'ia ma te susungi e Naiso o he'e taa. Noko 'atingongo te pengea kia Naiso o kongaa na to'o: "Ko Kui e a'u o hakausu ke taa ma'a Matangi nei ia Teikangongo e a'u te songatanga." Ka na hai atu a Naiso: "Ke ngua ki te hai 'anga a Takungu ('Angohi) kua hai?" Songo atu ngaa ki te ngutu o Kui na hai aano mate kinai a Ngiungata'a ka te hakatu'u hoki nei ma'u. Ka e hai atu: "Noka tana tau'a e a'u o hakausu nei ka ke hoki teenei hakahua kua hakamaatiba mai e 'Angohi na'e he'e ngaoi te taa ma'u e Matangi nei." Ma te he'e ta'ia a Teikangongo aano ma te hoki mai ki ngoto nei. Teenei tona 'otinga.

Notes

See also R 63.

76. TE TA'IA O HA'UTAHI MA TONGUAHE

1. Te tau'a a Saungongo ma Taukiu ma Kangoa noko boo kia Ha'utahi ma Tonguahe. Ka noko mataa hano a Kangoa o haka'ingonga e ia te soi noko ngaangue i Ngongomangu ke to'o ki tai. Ma te a'u a Kangoa o 'atingongo ai kia Saungongo, ka na hano kia Taukiu o hengeu kinai. Ma te heusuusu'aki ke boo kinai te tau'a. Ka na momoe. Nimaa a'u te 'ao ma te boo te tau'a tokatongu a Saungongo, Taukiu, ma Kangoa.

2. Nimaa hetae ki te angatu'u o Tetaungangoto, hengeu o noho a Taukiu i Nukusautia o pali e ia ia Tonguahe, ka e singi a Saungongo ma Kangoa ki Ngongomangu o pali e kingaaua ia Ha'utahi. Ka na hetae ake te soi ki Ngongomangu ma Nukusautia. Ka na tuku e Saungongo a Ngongomangu o mataa kai, ka e hetae atu a Kolikoli ki Nukusautia. Nimaa sopo iho a Tonguahe kia tona unguungu o 'abange kinai e ia te tunubolu mangibu ka e huhuke e Tonguahe te kete soi o manga kai ma te kiki ai i te tunu bolu mangibu, ka e sopo kinai a Taukiu. Ka na ina'atu a Kolikoli o kite atu e ia ia Taukiu e sopo mai. Ma te hai atu kia tona matu'a: "Ko Tausia." Ka na to'o te 'uu tao a Tonguahe o tenge.

3. Ma te hai ake a Taukiu: "Ka hai te me'a he'e ngaoi. Te boo mai ke hengeu ki autou ngongo manga hai, te manga mu'a te he'e he'angiko." Nimaa mi'i hano a Tonguahe manga labu atu e Taukiu o taa e ia ia Tonguahe o mate, ka e hano kia Saungongo ma Kangoa kua boo kia Ha'utahi manga i Ngongomangu. Kua sosopo kingaaua o 'angu ia Ha'utahi o labu e Saungongo ki te manaha e ingoa Makangau o longi e ia. Ka na tenge atu a Kangoa o hakaiho e ia te nga'akau ki te 'ungu o Ha'utahi. Ka na singi ki te ngima o Saungongo. Ka na hetae mai a Taukiu, kua taa e kingaua ia Ha'utahi, ka kua singi te nga'akau a Kangoa ki te ngima o Saungongo ma te huhu a Taukiu kia Kangoa. Ka na hai atu a Saungongo: "Noka na'e te naapa'a." Ma te a'u a Taukiu o ina ki te maka kua hai kia Saungongo. Ka na tatau e Taukiu te baka'atua. Noko kongaa na to'o: "'Ai angai iho Tehu'aingabenga ki te 'aitu o Tou Noko, ke ngo uta e tou kainanga nei, ke hakangoohia ai tona sanga taamaki e hai nei."

4. Ka na 'oti te taa e Saungongo ma Kangoa ia Ha'utahi, ka manga tutu'u i Ngongomangu, ka na a'u a Tu'umatangi o poghi e ia a Hatumaihea, ka e iho ki angatu'u o singa ake i Hatangua. Ka na hiina'i atu kinai a Saungongo ma Taukiu. Ma te he'e ngea

kinai a Saungongo i te hai hakangau a Saungongo i te kongu 'anga e ia ia Tu'umatangi i te ngaghi ia tona unguungu a Sikopua noko tui e Tu'umatangi. Ka na sasa'o atu kinai a Saungongo manga bilaabei ki te ha'itotoka i Manga'epua, ma te hetau a Tu'umatangi ma Saungongo. Ka na hu'ai hakatangi a Saungongo ma te baanguti e ia te baukianga i te tu'a o Tu'umatangi.

5. Teengaa te hai 'anga noko he'e ngea ai a Saungongo ki te poghinga a Tu'umatangi i Hatumaihea, ka e singa ma'u i Hatangua o taangango ma'u mo'ona. Ka na 'ika'ika ai a Taukiu o lango o kongaa na to'o: "Na kunga e boo mai o hakahiti ai te manaha o teenei ta'u maatu'a, ke noko ingoa kia Bape, ke noko sa'ohie ngatahi ai, ka te a'u na a te matu'a o poghi mai a bangiaghe, ka te singa ake na ma'u i bangibo na maano ma'u mo'ona, ka e saunonoa 'anga ake teenei ilo, hakatu'u mai i angatu'u o sopo ki tai, mo'oku." Noko taangango e ia a Ngongomangu ma Nuku'angoha ma ona ma'anga, ma ona abaaba, ma tona anga ki tai, i te ngeemungi ma te ghaimenga o sopo ki tona tuku tai, ko Taukiu. Nimaa na'a e Tongahange ma te a'u ia o hai na kunga nei o noho ai mo'ona i te me'a ngaa te taina hakahua o Taukiu o manga hesui kinai te hanohano nei o hetae mai kia Kemuel Panio ma tona hosa a Takiika, tongatou kenge hakahua. Teengaa tasi tuhanga o Taukiu ko Tehatumanga i te tau'a nei ma'u o a'u a te taina a Ma'itaki o hai ma'u e ia, kua hesui kinai na manaha 'aatea, ka na tuhanga o Taukiu i te hakahiti 'anga e Taukiu ma Saungongo a 'Angohi, ka e to'o e kingaaua ongatou kenge noko kakai ai i Mungiki nei. Konei ngua pengea na to'o na kenge o 'Angohi ngatahi ko Saungongo ma Taukiu o taha ai ki 'Angohi.

6. Ko 'Angohi na taa hakamasongo e Saungongo i angatou hai 'anga songo ki Tongaba, tunginga ki te kongua o Teikangongo ma te ngasau na hana e Suia ki te ngangi i Tongaba o toiho o makongukongu ki te ngotomanga'e. Maatataku kinai a Teikangongo ma tena haanau, hana ma'u e Suia ia 'Angongua o singi. Konei na makau a Saungongo ki 'Angohi na pau ia o taa hakahiti ai o 'oti i tana umauma 'anga. Hai tona tuhanga i te hakanohongaa ongatou i 'Angohi ma Taumako ma Kongobainiu ma Hakangongoniu ma Kaangua, ma Tenukumaanongi, ma Taakungu, ma Nangaikaba, ma Nukusautia, ma Ngotohenua. Te 'atu manaha nei, ma ona ngau ma'anga ma tona mouku i te abaaba ma te ngeemungi ma te ghaimenga, manga hesui kinai kimatou i te mouhange o ba'i me'a o sopo ki tai.

7. Ko Tu'umatangi ma Saungongo na maase'i i te ngaghi ia Sikopua, te unguungu o

Saungongo. Ka na hano te nga'a kia Tangahau, ki Matangi, ma te a'u te pengea o 'atingongo kia Saungongo ko Tu'umatangi kua 'angu ia Sikopua ki Matangi o bilaabei o manga kakai i Manga'epua, ka na hano kinai a Saungongo. Nimaa hetae atu kite ia Sikopua ma te sopo kinai a Saungongo ka na hetau ma Tu'umatangi. Ma te kongu e Saungongo ia Tu'umatangi ka na ina a Saungongo kia te kingaaua ngua hakahua o Ghongau ka e hai ia te kingaaua o noho maa'ongi pe ngua tamangiki i te ngaghi ia Sikopua. Ka kua bisa ma'u e ia ia Sikopua o manga tangi o hakapingi ma'u kia Tu'umatangi kua kongu e ia. Ka na hinatu a Saungongo o hai tonga tanga ma Sikopua o bae ngua tonga tanga noko manga hetoo'aki e tona unguungu a Sikopua, ka e hai atu kinai tana ngea 'anga: "Ko koe na hai to'o taa manaha o hu'ai maase'i kia te au. Aano taa ai e au teenei sa'amatu'a (sa'a Tongo) noko hai tama takanga. Ka te hai nei ma'u e koe ia te kimaaua o masee'i. Ka kitaaua e 'oti, ka e tata'o atu ia Baiabe koungua pau o taka." Ka na hu'ai he'e maka a Sikopua i te he'e sia 'ui ia Saungongo, ka kua pau o mau'i ai. Ka e hoki a Saungongo o hano. Teenei tona 'otinga.

Notes

See also R 64.

77. TE TA'IA O TUKUNGEI

1. Ko Tukungei te pengea o sa'a Puka, ka na hano ia o kaia'a te baatunge a Baiango o he'e na'a 'ia. Ka na hano kinai te kaahinga a Saungongo e takoto i Tongaba i ana hai 'anga maase'i noko hai ngoa kia Saungongo o hakatangi ai a Saungongo kia Baiango. Ka na hano a Saungongo o singa tana kaahinga i Matabaingei. Ka na ina'iho kinai a Baiango ma te hina iho o mene ki te takotonga o Tu'utihenua, ma te manga huhu ake kinai a Saungongo mai mu'a o hai ake kinai tana kupu: "E hakamatu'a o huhu ange kia te au nimaa a'u kau hakaanu kinai, baalogho e ia i ti au ki te nohonga o Taupongi, 'aasaki tona sa'amatu'a maa'ongi."

2. Ka na sopo iho a Baiango o tenge i te baasi'a. Nimaa 'angu atu ai a Saungongo, singa i Tekuaneuta. Ka na sisinga tata'o ake ai a Saungongo ma tana lango 'anga, tenge i te anga ki 'angunga. Nimaa mungi ake ai, mene ma'u o hano i te mouku ka na hu'ai hakatangi ai a Saungongo. Ka na kaunaki e ia tana lango 'anga ke abu tona umanga. Ma te abu e te kaahinga te umanga o Baiango, ka na tu'u mai a Tukungei o kengi e ia te umanga ka e hai tana kupu: "Konei ngaa aku ngesu 'uhi", ka manga kengi. Ka manga sopo iho a Baiango ma te tao, ka na hakatapa'aki te kaahinga kia Saungongo ia Baiango e sopo iho. Ka na keu iho a Saungongo noko manga tu'u ko Baiango te suki nei e ia te tao ki te hakasapa o Tukungei o totohi o baanguti tona potu i te tu'a o Tukungei, ka e hai atu: "Teenei tou ta'e Teu'uhi!" Ka e mene hoki i te mouku. Ka na 'angu atu ai a Saungongo ma tana lango 'anga, kua pau o tenge o hano. Ka na ngiu mai te kaahinga a Saungongo ko Tukungei kua bengo e Baiango ma te hai atu a Teikangongo kia tona hosa a Saungongo: "'Ai ina'iho te haingata'a. Te tao kia te koe ka ku manga singi ki teenei matu'a." Ka na hakatangi ai a Saungongo kia Baiango ma te tuku e ia a Baiango ma'a Tangahau o taa ia Baiango. Ka ko Tukungei na mate. E 'oti.

78. TE TA'IA O SA'ATONGO

1. Ko Saungongo na hai tona unguungu ia Sikopua, te hahine o Matangi, te tama'ahine a Tangahau ma Kamungoba. Ka na hai te ta'akinga a Saungongo ma Sikopua, ka na hai tangaa hemasi'inga ma Sa'atongo. Ka na hano te haingaa bugho a Saungongo ki tai ma te hano ma'u a Sikopua kia Sa'atongo noko i Saumakangingi o bilaabei o manga hesisi'i'aki. Ka na ngiu ake te haingaa bugho a Saungongo noko boo ki tai. Nimaa hetae ake a Saungongo ki Tongaba ko Sikopua he'e kitea ai ka na hakaanu ai a Saungongo o hai atu: "'Ai tehea tasi manga hai hekau launatasi ai koe i te ihonga na?" Ma te hai atu a Taubenua: " Kua hano ki tona tongitongi manga hai." Ka na 'ika'ika a Saungongo o to'o tana baukianga o hano kinai.

2. Nimaa singa ake i Saumakangingi ko Sikopua te manga hai nei e ia te 'ungu o Sa'atongo, ka na sopo ake a Saungongo ma te hai ake a te unguungu o Sa'atongo noko manga noho ake i tona hange haa'enge o manga ina ake kia tona matu'a ma Sikopua manga hai 'ungu. Ka na hakatapa ake a te hahine o kongaa na to'o: "Taa iho koutou ia Baapee!"

3. Ka na keu ake a Sa'atongo, manga hakaiho e ia te baukianga ki te 'ungu o Sa'atongo o maino ki te kenge kua mate. Baanguti ma'u e Saungongo te baukianga i te tu'a o Sikopua, ka e kakabe e ia ia tona unguungu o boo mai ki Tongaba, ka manga teka a Sa'atongo i Saumakangingi. Ka ko Saungongo ma Sa'atongo noko hai tanga takanga ma te ngongo ai a Tangahau o mataku mai kia ngua pengea noko manga taka o lango. Ka na hakasoko e ia kia tana tama'ahine a Sikopua o kongaa na to'o a Tangahau kia tana tama'ahine a Sikopua: "Ngo hinatu o hakabae ngua te takanga a Saungongo ma Sa'atongo e hai mai i te potu mai bangibo na'e ko au e mataku atu kinai. Hinatu o noho i he pengea ka e noko he'aahua'aki ai ki nga ngo bae ngua ai." Ka na a'u a Sikopua o hakamaa'ongi e ia, noho ia Saungongo ka e hai tona matu'a too ia Sa'atongo o manga he'aahua'aki ai. Aano taa kinai e Saungongo ia Sa'atongo.

4. Teengaa te hai 'anga noko hakamamanu e Tangahau kia Saungongo ma Sa'atongo te kua hai e Saungongo, te taa e ia ia Sa'atongo kia Sikopua. Teenei te tangatupu'a kia Saungongo ma Sa'atongo na hetaa'aki kia Sikopua te kanukanu nei e au ke noko na'a hesui ki ba'i 'aso, i te he'e ngaoi te nimo na tangatupu'a o na tau'a a Saungongo i Mungiki nei ki na sa'a noko iai i ngaa 'aso. Teenei te pengea e hakahiti ai e Saungongo

a Sa'atongo te ta'ua nei. Ka e 'oti.

Notes

Saungongo: Tongaba lineage, generation 17.

Sikopua: Mataki'ubea lineage, generation 17.

Sa'atongo: unidentified man.

79. TE PAKE I TEKENGEMEA

1. Ko Biako te pengea o sa'a Tongo ka na na'a makau kinai a Baiango i te kaia'a ngoa kinai. Ka na hinake a Baiango mai tai manga sehu i te angatu'u o sa'a Iho. Ka na siahai a Baiango ke taa ma'ana ka na hai atu a Baiango kia te taina a Sepunge: "'Ai kakabe ake teenei punua tama ke kai i te ngagha e to'o ke ta'o." Ka na singa'aki e teengaa haanau ia Biako ki te hutinga taha'ungi e hakapongo kinai e Baiango. Ka na boo ake ki Matabaingei o manga hetangi i te 'umu ki te hutinga, ka na hai atu a Baiango kia Sepunge: "Ngo kakabe atu ia Biako o pake atu ke boo o kengi ma'au ngua he aka i Tekengemea, ka kau mungi atu ia te koe ke taa huu ma'ataaua i te mouku."

2. Ka na huke te 'umu kaui o to'ake kia Baiango o penapena o singi ka e 'abange kia Biako te 'umu kaui o tuha e Biako o kai e te kuunguinga noko i Matabaingei, ka e tuku te hakataunga a Biako ke ngo to'o mai po tehea te manaha noko hano ai. Nimaa 'oti te kai ka e hai atu a Sepunge kia Biako ke boo o sasanga he kunga ke kengi ai ma'angaaeaua he aka. Ka na too kinai a Biako ka na boo a kingaaua i te mouku.

3. Aano hetae ki Tekengemea o manga kengi aka ai. Aano hakangongo mai kingaaua ko Baiango e ngenge o kongaa na to'o: "Sepunge?" Ka na hakatau a Sepunge ka manga tu'ia a Biako o manga langalanga kia Sepunge, ka manga ngenge atu a Sepunge o tau i te 'ungu o baabene e ia ia Biako i te ngua o ta'ota'o kinai. Ka na tenge atu a Baiango o taa e kingaaua ma te taina ia Biako o taghubi e kingaaua i te ngua aka, ka e baanimo e kingaaua o he'e na'a po ko Biako na kohea na mate.

4. Ka na noho aano te huunanga a Baiango ma te taina a Sepunge ia Biako, nimaa mea'a o kingi ngaoi na ibi o Biako, boo o sa'u ake ia Biako o songo o hakasee tao ai ma na 'uu o manga si'ai he pengea na'a e ia ko Biako na ta'ia. E konei na noho te tangatupu'a o Biako na taa huu 'ia. Ka e 'oti.

80. TE TA'IA O NGAUNGENGE

1. Ko Ngaungenge te tangata o sa'a Tanga, ka na siahai a sa'a Iho kingatou taa 'ia. Ka na punge mai kinai tangatou tau'a o manga mata mai kinai i te noko kakai i Punaghai. Tona manaha ka na pau e kingatou tona 'aso tutu'u mai kinai. Ka na boo mai te tau'a a Ngango, nimaa hetae mai kinai, ka na noho'aki te tau'a i te mouku ka e boo iho te mata ki Punaghai o noho'aki i te ha'itotoka o manga ngepo ake kia Ngaungenge manga i Punaghai. Ka noko hai tangaa hai 'anga te manga hakae'a iho ongaa mata o hiina'i ake ki mungi kia Ngaungenge manga noho iho i te 'ango hange i Punaghai, samu ngiu ki te taha ba'e o te anga singa. Ka na hiinai'i ake aano he'e pau e kiangaaua ia Ngaungenge. Ka na kite iho e Ngaungenge ia te kingaaua, ma te 'oso atu ki tana 'uu o sa'u mai o unu ai te ngasau o hakakaso o manga ina'iho ki ngu pengea kua hakasaasaa ngoa iho. Ka na sopo iho teengaa o ngenge ki teengaa taha ba'e i te anga ki anga, ka e ngenge iho ma'u teengaa ke mene tata'o ai. Manga hana iho e Ngaungenge te ngasau o tu'u ai, ka na bilaabei a ngua pengea noko boo mai te mata, kua hana'ia teengaa o ngiu ki tangatou tau'a ke hengeu ki te pengea kua taungia. Ka na hai ake kongaa pengea ke ngiu i te kua hana'ia teengaa i tangatou tau'a.

2. Ka na hai ake kongaa: "Ke boo o sosopo kinai ke muimui kinai ke taa, na'e te kua hana ta'ana ia te kitatou." Ka na hengu'i kinai. Nimaa boo atu ko Ngaungenge manga i te hange, ka na tu'u kinai tangatou hakahii o he'angiko ake kinai i te manga i te hange, ka na tapatapa a Ngaungenge o hakasa'osa'o ki te tau'a e sosopo. Ka na babe mai kinai teengaa pengea i te tau'a o 'oso mai kinai. Manga keu iho a Ngaungenge o pungo e ia te u'a o mate o mau'i ai. ' Oso mai ma'u teengaa pengea, pungo ma'u e Ngaungenge te u'a o tokangua a'ana e taa i te tau'a ma ta'ana kua hana, teengaa te tokatongu a'ana, ka e muimui te toe o te tau'a o taa e kingatou.

3. Ka kua tokatongu a'ana e taa i te tau'a ka e mate. Teenei te tau'a a sa'a Iho noko mataa taa ki sa'a Tanga, ko Ngaungenge te tangata hu'ai to'a. Taa e te tau'a o mate o manga teka i Punaghai, ka e 'amo ngua a'ana kua taa i te tau'a mai Ngango o boo ka e hakaputu a sa'a Tanga o tanu e kingatou ia Ngaungenge i Punaghai. Ka e ngiu te tau'a kua taa e kingatou ki sa'a Iho o he'e tata ngaoi te taa 'anga e kingatou ia Ngaungenge i te hana 'anga e ia teengaa pengea i te tau'a o hoki o mate. Ma te tokangua kua taa e ia mau'i te tau'a. Konei na hai 'anga noko hai i te ta'ia o Ngaungenge ka tona takotonga e ingoa Hatubebenga, noko hu'ai tapu to'a. Noko to'o ake kinai te 'one a sa'a Tanga, ka

noko iai te mi'i simata. Ka na hai e Nguatupu'a o ngasongo o hai ai tona tino o manga teka i te takotonga Hatubebenga o manga noho ai. Ka na hesui kinai a sa'a Tanga i ba'i 'atu tangata.

4. Aano nimaa ko Baakese ma Nangaki ma te hakamatakutaku e Saungongo e takoto i Tongaba o to'o e kingaaua ki Ngabenga. Ka na mamaha o malabi ai te pongaponga noko tape ai o to'o e kingaaua o toiho i mu'a Anganoa, te takotonga o Nikamatu'a. Ka na hakatangi'aki a Bakese ma Nongaki kia Saungongo ma te kuba kinai e kingaaua ia Saungongo. Ka e singa'aki e kingaaua i te takotonga o Nikamatu'a o tuku ai o manga noho ai ki ba'i 'atu tangata o Mungiki nei. Aano nimaa i te ghapu 1938 a'u a Moa ma te ngongo o God. Ka na maangangao kinai ko ba'i hakahua o Mungiki. Ka na sa'aki te 'apitanga o ti'aki 'atua ma te tuki e Moa ko ba'i tapu o tuki ma'u e ia te simata 'ungi nei. Teenei te tangatupua kia Ngaungenge na taa e sa'a Iho. E 'oti.

Notes

See also R 25.

81. TE TA'IA O TEAOIKA

1. Ko Teaoika na hakatangi kinai a Baiango, te tangata o sa'a Iho, ka ko Teaoika te tangata o sa'a Tanga. Ka na hai tau'a hakangua mai kinai a Baiango o tenge hakangua. Ka na ngiu mai ma'u kinai te tau'a a Baiango. Teengaa te hakatongu mai kinai. Ka na kaunaki e Baiango te pengea ke hano o hongahonga kia Saungongo ia te kingatou e ngiu mai ma'u kia Teaoika ka mano ka tenge ma'u. Ka na tata'o ai a Saungongo o mata sesenge i na tu'a manaha. Ka na sopo atu a Saungongo ki tu'a Punaghai ka e nguti ake te hakahii ki te manaha ka na hakangongo iho a Saungongo ko Teaoika e konga na to'o ake kia tona hosa: "Nohongaa Baapee!" Ka na songongi a Saungongo ki te baangasa o te umanga o mumuni ai.

2. Ka e ngutinguti tenge ake te pengea. Nimaa sopo ake ko Teaoika ka na ngenge ake a Saungongo o nunu e ia te 'uu tao kia Teaoika, ka e longi e ia o hungi o hakaiho e ia te baukianga ki te 'ungu o Teaoika. Ka na sopo ake a Baiango ko Teaoika kua taa e Saungongo. Ka na tatae ake a Baiango o taa e kingaaua ma Saungongo ia Teaoika o mate. Ka na sosopo iho a Saungongo ma te tu'aatinana a Baiango ki Punaghai manga iai te tau'a, ka kua he'angiko a Bakese ma Nongaki, ngua naha a Utakiu ma Sa'angongo. Ka na 'ika'ika a Baiango ki tangatou tau'a, ka e susungi e ia o he'e hai songo na me'a o te 'atu Punaghai. Manga hai atu a Baiango: "Na kunga mo'o Saungongo." Ka na ngiu te tau'a ka e hai te tuhanga o Saungongo i te 'atu Mata'ubea. Ka na 'atingongo a Pongi noko taaunga, teenaa ma'u te 'aso noko tuku ai e Baiango tona manaha i Ngekengeke mo'o Saungongo i te tangamangie kia Saungongo i te labu 'anga e Saungongo ia Teaoika. Ma te haka'atu'atu a Baiango kia Saungongo kua 'aabaki kia te ia o longi e ia ia Teaoika na tenge ngoa i angatou tau'a. Teengaa te hai 'anga noko maangaohie ai a Baiango kia Saungongo o tuku kinai e ia a Ngekengeke. Teenei te 'otinga o te tangatupu'a ki te taa 'anga e Saungongo ia Teaoika noko tenge ngoa i na tau'a a sa'a Iho.

Notes

See also R 69.

82. TE TA'IA O TEMUKA

1. Ko Temuka te tangata o sa'a Tanga, te hosa o Bakese, ka na siahai a Taukiu e takoto i Patonu ke taa ma'ana. Ka na hano a Taukiu tana tau'a launatasi o manga ngepo kia Temuka, ka na hina iho a Temuka o manga kangaghi i tona 'unguhuti i mu'a Tepoohitu o manga tibu boighai taaunu, na me'a ngengeu, o manga kai sehu ma te tuu'ungu sehu i tona 'ungu huti. Noko kongaa na to'o: " 'Ai ngahitaki ange Hakanohohenua na huti nei ke noko mangu kia te koe." Ka na sopo iho a Taukiu o tenge atu kia Temuka. Manga tu'ia o hakahoooo, ka na suki kinai e Taukiu te tao, ka e 'ango ngenge atu ia o longi. Nimaa hai a Ma'itaki ke hakaiho kinai e ia te nga'akau kia Temuka, ka na hakapunga e Taukiu, ka e susungi e ia ke noka te taa 'aabaki na'e ka nga'ua ia Semuka, te kainanga o Nguatupu'a. Ka na taa launatasi e Taukiu o mate. Ka na hoki mai a Taukiu ka manga teka a Temuka i mu'a Tepoohitu. Ka na booiho a Bakese ma tona unguungu o penapena ia tangaa tama o manga hakapata kinai i te angatu'u.

2. Ka ko Bakese noko manga teka ki te peenanga o tona hosa, ka manga ngenge o kongaa na to'o: "A'u he pengea o taa i ti au nei, ke pange ai na ba'e o toku hosa." Ka na hinatu kinai a Saungongo ke ina kinai, ko Bakese manga kopi tona tao o manga ngenge ke a'u he pengea o taa ia te ia, ka ke bengo e ia. Ka na hetae atu kinai a Saungongo o kite e ia tona tao manga siko. Ka na 'oso iho a Saungongo ki tona tao manga kopi ka e ngenge. Ka na tu'ia a Bakese i tona tao kua 'oso kinai a Saungongo ka noko tengeu'a ake a Bakese ko ia ka taa haka'oti e Saungongo.

3. Ka na hai atu a Saungongo: "'Ai tu'ake o hano o hakangingo atu ki he kunga, na'e kitai hoki mai teengaa masaki a'a kua taa e ia ia tou hosa o haka'oti e ia ia te koe." Ka noko amo ake e Bakese na ba'e o Saungongo ka e ongi ake kinai. Ka noko tangitangisaki a Bakese ia Nguatupu'a ia tona hosa e ta'ia ka manga tatangi na lingobai tea o ngongomi ki te peenanga o Temuka. Ka noko anga kinai a Ngutupu'a ma tona tunga'ane. E konei na noho te tangatupu'a nei. Ka e 'oti.

Notes

See also NR 69.

83. TE TAA 'IA 'ANGA TE NGA'A KI BAITANGA

1. Te 'api o Sanga'eha na mate a tongatou tamana a Saungongo o hai ai tongatou mangepenga. Ka na to'o mai 'ia te ngongo mai Matangi ko Hakasoaika e ngongo ko Saungongo kua mate, ma te hai tana hakahengeunga o kongaa na to'o: "Ko au te ngongo ko Saungongo e masaki mai, ngiu noa ai au. Aano nimaa hitu ai aku noa, ngutua mai ko Saungongo kua mate." Ka na to'o mai 'ia te ngongo nei. Ka na hakangongo a Sanga'eha ma ona haitaina ki te hengeunga nei, ma te hakahoki tongatou mangepenga ia tongatou tamana. Ka na bilaabei ki Ghongau o tupe ai te taukuka o Tu'umatangi, noko taa e Takiika, ka e haka'anga e Teikanoa o manga mousoongonga ai te 'apitanga o Muigiki nei. Ka na ngutua mai ko Hakasoaika noko taka mai i Mungaba ku sahe mai. Ka na a'u a Hakasoaika o ngongo ai ma te hinake ia o pani e ia a Mataki'ubea, te manaha o Teikanoa.

2. Ka na ngongo ai a Teikanoa o tenge kinai, ma te 'angu ai a te tamana a Tangahau o susungi e ia o kongaa na to'o kia tona hosa a Teikanoa: "'Ai a'u o hoki ange ki te haka'eha e hai nga'a e te noho 'anga kia te koe. Ka tuku atu na hai 'anga a teengaa ngutu. Na'e te pengea hakatauseke." Ka na hoki mai a Teikanoa o he'e singa ki te hakatahinga i Ghongau manga singi ki Mata'ubea. Manga iai a Takiika ka na hakaanu kinai a tona ma'aa a Takiika o kongaa na to'o: "Ko koe nga Sau'eha noko hano ki te hai 'anga noko ngutua mai ia tou ta'okete, kua kohea o na takahanga kua hai?" Ka na hakatau a Teikanoa kia tona ma'aa o hai atu: "Ka ee aa ngaa Hu'aitebai ka ko au kua hano kau sangangongo i toku manaha kua pani mai e teengaa ngutu mongea, ma te 'angu ange teenei tau'a (Tangahau) o ngea. Ma te pahua mai ki te hekau manga beghe ai ma tou ta'okete, aano ma te hoki mai ke sasanga he pengea ke 'aka ia te au ki he ta'e." Ka na ngaataki ma'u e Takiika te hakasoko te kongaa na ngea kinai a tona ma'aa, ka na he'e ngea kinai a Takiika.

3. Nimaa 'oti tanga hengeunga ka e hoki a Takiika ki Ghongau noko iai te hakatahinga. Ka na bilaabei ma tona ta'okete a Sanga'eha ma te taina a Te'ungutiange o hongahonga kinai e ia te ngea 'anga a Teikanoa kua hai kia te ia. Ka na tu'ia ai a Sanga'eha o haka'aue o kongaa na to'o: "'Aue Tehainga'atua, te hakasoko teenei." Ka na hengeu kinai a Sanga'eha ma ngu ona haitaina o pau ko kingatou e siahai ki te hakasoko a Teikanoa ki tongatou 'api ia Hakasoaika. Nimaa 'oti na gholoba na hai ai te hakasoko a Teikanoa nei, ka e hakahengeu a Sanga'eha kia ngu ona haitaina a Takiika

ma Te'ungutiange ke punge ma'angatou he tau'a ki Matangi.

4. Ka na hakaputu a te 'api o Sanga'eha ma ba'i pengea o Ghongau kaatoa o punge tangatou tau'a. Noko tupu te punge a Sanga'eha kia Hakasoaika o tao naha kinai a Taaikangongo ka e naha a Takiika kia Nasiu, ka e naha a Te'ungutiange kia Bibao. Ka e hai te piikinga a Takiika ia Teikanoa ke noka te ta'ia, ka na hakabangebange'aki ai a te 'api aano ma te hai atu a Sanga'eha kia te taina a Takiika: "Teenei hai a'unoa 'anga e hai ke hai nei, e taa ngatahi te 'api o Hakasoaika, ke hai. Nimaa toe he pengea ke noka. 'Ai teengaa te toe ke hai ko Teikanoa?" Ka na punou aano a Takiika ma te hai atu: "'Ai hakanaha atu ngaa teenei hatu'ungu." Ka na hakanaha ia Teikanoa, kia Tekiu Muia ma Utakiu Tangingongo.

5. Nimaa sauni tangatou tau'a ke ngo tutu'u ke boo ki Matangi, manga tu'ia a Sanga'eha ma tana tau'a ia Hakasoaika e a'u te noonoo huti kia Te'ungutiange ke tanu. Ka e anga haanonga mai i na utunga o boo mai te nga'a ki Baitanga. Ka na pongoaki a Te'ungutiange i tona 'api ma na pengea ma'u o boo mai ki Baitanga ke kai te nga'a. Ka na 'oti te kai e kingatou te anga hanonga a Hakasoaika, ka e bilaabei te 'api o Sanga'eha ma na pengea noko punge tangatou tau'a o hengeu aano pau tangatou pungenga ke taa te nga'a. Ka na bae ngua te tau'a o kakabe e Takiika te nga tu'unganga o boo ki Matangi ke sasanga ia Teikanoa ma Nasiu kingatou taa 'ia, ka e noho'aki te toe o tangatou tau'a ma Sanga'eha ma Te'ungutiange ma ba'i pengea kingatou taa 'ia ia Hakasoaika, ma Bibao ma Ngongotu. Ka na hakapata te tau'a ki te moe 'anga noko i Baitanga.

6. Ko Sanga'eha kia Hakasoaika, ka ko Te'ungutiange kia Bibao. Ka na tupe te moe 'anga o momoe. Ka na totongo atu a Te'ungutiange kia Bibao e moe kinai a te taina a Tangaibasa. Ka na 'oso atu a Te'ungutiange ki te 'ungu o te taina o tataki mai e ia ke mama'o ia Bibao e hai ke taa e ia i te kitai singi te nga'akau kia Tangaibasa. Nimaa mau'i a Te'ungutiange ia te taina o pata ia te ia, manga lunulunu atu a Tangaibasa ki te hatahata o Bibao. Ka na samu e Te'ungutiange ia te taina o tupe ki haho, ka e hakaiho e ia te nga'akau ki te 'ungu o Bibao o taa e ia i te 'ango hange. Teengaa te pengea e mata 'oso ki to'ona naha ia Bibao ko Te'ungutiange.

7. Ka na tohu a Ngongotu o tenge ki angatu'u ka e tu'ake a Sanga'eha o manga ngiu e ia te ua o suki e ia tona mungi ki te 'ango u'a o Hakasoaika o tu'u ai o e'a i te

penapenau'a, ka e ngenge mai a Taikangongo o taghaghi e ia te tao ki te hatu manaba o Hakasoaika ka e nganga makau kinai o kongaa na to'o: "Ko koe na hitu au noa ia toku tamana." Konei ngua pengea noko taa e kingaaua ia Hakasoaika ko Sanga'eha ma te taina a Taaikangongo. Ka ko Ngongotu na tenge ki angatu'u. Na momoe a Taukiu ma tona hosa a Sau'eha i 'Ubea 'angunga aano tu'ungua poo ka manga he'e ngongona iho a Baitanga, ka na hu'ai ngea iho a Taukiu o kongaa na to'o: "'Aa te 'ao." Ka na nganangana iho a Baitanga, te tau'a e he'osohi, ka na hakangongo ake kinai a Sau'eha ma te 'anga o tenge ake kinai. Nimaa singa ake i Baitanga te pengea e tenge iho i te anga singa. Ka na kite iho e ia ia Sau'eha e tenge ake mai angatu'u ma te ngae ki te tahaba'e. Ka na hinake aano a Sau'eha hetae ake kinai. Ka na baalingo atu kinai a Sau'eha manga tu'u. Ma te hai atu a Sau'eha: "Ko ai?" Manga tu'u he'e muna. Ka na hai atu a a Sau'eha: "Ko ai na'e te poo?" Ka e hakaiho kinai e ia te nga'akau o taa ma'u e ia o manga teka kua mate ka e singa.

8. Ka manga taa tohingua e Sau'eha te hatu manaba o Ngongotu'u o manga maino ki 'ango o manga upi na mata ki ngua ba'e, ka na mau'i a Sau'eha ia Ngongotu'u o manga teka i te anga singa i Baitanga. Ka e tenge ake ki mungi te tau'a manga hakapuupuu'aki ia Ngongotu'u kua tenge o hano, ma te hai atu a Sau'eha: "Kua 'aka e au ki te ngutu anga i mu'a o manga teka ai ka e singa mai au." Ka ko Sau'eha noko hakaanu o kongaa na to'o: "Tehea a Telanga?" Ka na hai atu te pengea i te tau'a: "Teengaa te manga mangepe mai i te kunga kua ta'ia ai a tona matu'a."

9. Ka na hinatu a Sau'eha o 'oso atu kia Telanga o baakongikongi e ia o kongaa na to'o: "Noka tau tangi, ka e hai atu kitaa boo ki bangitakungu." Ka na maangao kinai a Telanga ka e tata'o ai o boo ma Sau'eha, ka e tu'anaki iho kia Hakasoaika kua ta'ia o mate o manga teka. Ka e pau o taka a Telanga ma Sau'eha, ka he'e mangepe ia tona matu'a a Hakasoaika kua taa e Sanga'eha o manga teka i Baitanga. Ka na 'aoina o hakaputu mai na haahine mai Matangi o penapena ia Hakasoaika ma Bibao. Aano nimaa 'oti ka e boo iho kia Ngongotu'u manga teka i te anga singa i Baitanga, kua 'oti na 'ota'ota kia Hakasoaika ma Bibao.

10. Ka na hakatangi a Kingima'a te hiimatu'a o Ma'itaki noko i Sa'apai o paa e ia ia Ngongotu'u manga teka ka e hai atu kinai tana kupu o kongaa na to'o: "'Aiauee noko boo lualua mai mu'a ke aa?" Ka na tutu'u te ta'u haahine o haka'amo kia Hakasoaika ma Bibao ma Ngongotu'u. Nimaa nekeneke e te 'aamonga te tokatongu o taki 'amo e

kingatou ke to'o ki Matangi ka e haka'eu a Sanga'eha ma te taina a Te'ungutiange o kangikao. Boo ki Ghongau aano nimaa logho te 'aamonga o hungihungi na peenanga ka e okioki, hakapata kinai te tau'a. Aano nimaa tutu'u ngiu te 'aamonga o sausau na peenanga o 'amo hakahoki o boo, hakatu'u hakahoki te neepungu a te tau'a o kangikao boo ki Ghongau. Ka na hetae ki Tetaungangoto, ka na hai atu a Sanga'eha: "Tehea nei ki Tetaungangoto ka te boo 'anga ki Matangi he'e ngongona?" Ka na tu'ia te 'aamonga o he'aiaue'aki. Tangatou maanatu kongaa na pengea kua ta'ia te taa 'ia anga i Baitanga, 'ai noko boo ma'u te tau'a ki Matangi. Ka na sosopo mai te tau'a ki Nanuku ka e haka'euu mai a Takiika mai te angatu'u o Tengua.

11. Nimaa ngongoto te tau'a mai Baitanga o hakangongo atu kia Takiika e haka'euu mai, ka e ngangi mai te kangikao a Takiika mai te angatu'u o Tengua. Ka na hai atu a Sanga'eha: "Ta'ia Tangahau!" 'Ai e maa'ongi kua ta'ia a Tangahau. Na boo te tu'unganga a Takiika ki Matangi, hakaamoe e Takiika ia Nasiu i Tepoongima, ka e hakamoe e Tekiu ma Utakiu ia Teikanoa i Baihenua o taki hakapata'aki kinai kingatou. Ka na moe a Nasiu noko pali e Takiika, ka e hinake a Tekiu kia Teikanoa noko moe i Baihenua, kua he'e kitea. Ka na sasanga e Tekiu ma Utakiu i te hange aano sopo a Tekiu ki te hata he'e i ai ma'u. Ka na tohu iho a Tangahau ki haho o manga songongi ki te 'ango o manga noho ai. Ka na sopo iho a Tekiu mai te hata o hai atu kia Utakiu: "Kitaaua Sau'eha ki teenei na'e te utu o te poo." Ka na hinatu a Utakiu o hakaiho e ia te nga'akau ki te 'ungu o Tangahau ka na hakangongo atu a Nasiu noko moe i Tepoongima kia te tamana e ta'ia mai, ma te totongo i te hange ki te 'ungu hanga ka e sesenge e Takiika i te tanga. Nimaa tohu iho a Nasiu i te baaenga o huhungu iho e ia te kahu noko manga pupungu ai o tohu iho, manga nganghi.

12. Nimaa keu ake a Nasiu manga hakaiho e Takiika te nga'akau tu'uti ki te 'ungu o Nasiu, ka e ngangaki kinai tana makau o kongaa na to'o: "Sopo te 'ui mouku." E ngangaki tana kamo a'u 'anga i te mouku o aano sopo ki te anga i Namungaba o iho ai ki mu'a. Nimaa sopo iho ki Tepoongima ko Nasiu ma tona unguungu manga hetau, ko Nasiu manga ngea iho mai te hata. Ka na ina ake a tona tuhahine, ko Takiika e sopo iho i te anga ki 'angunga o hina iho. Ka na he'e ngea a te hahine, ka manga huhu iho a Nasiu mai te hata. Ka na hai ake a tona unguungu: "Nia te kohu kinai tou ngutu, ka e hina iho o hakaanu ki teenei nga'ati'ungu e sopo iho." Ka na hai iho a Nasiu: "Hakaanu atu kinai koe." Ka ko Takiika e tu'u i te biongo o te hai'umu, ka na hakangongo ake a Takiika ki te kupu a Nasiu. Ka na 'ui e Takiika te 'ahii peka manga laungaghi e ia o mau'i

ai i te biongo o te hai'umu, ka e huhuti tona kamo o singi ki angatu'u.

13. Nimaa sopo iho ki te mu'a manaha ko Takiika na hu'ai 'ika'ika kia Nasiu kua kaunaki e ia ia tona tuhahine ke hakaanu kia te ia. Ka na huhuke te suumunga o tona kamo o hakatu'u tona siku kamo ka e tohi ngua tana kamo o bengobengo ngu ona potu ki te mouku, ka e to'o tana siku kamo o hoki ki Ghongau ma tana makau kia Nasiu. Aano hoki o ngangaki, ka na hepootaki te tau'a na bae ngua ki Ghongau o tata ai ia Tangahau ma tana haanau kua taa e kingatou. Ka na mangepe ai a Tetabake ia te tamana ma ona tunga'ane kua taa e tona matu'a a Takiika ma tangatou tau'a. Ka noko hai te tongitongi o Tetabake te hina iho o manga tangi hakatoo ia te ia i mu'a Mata'ubea i ba'i 'aso. Ka na boo mai te tau'a ke boo ki Tetaubangibo te manga teka nei ma'u i te angatu'u. Ka na singi'aki te tau'a ma te sopo mai a Te'ungutiange ko Tetabake manga teka sa'asa'a i mu'a Mata'ubea o mangepe. Ka na 'angoha kinai ma te hai atu a Te'ungutiange kia Tetabake: "Te sanga kua hai kia te tamau ma ou tunga'ane, ka kua hai ai tou tongitongi te mangepe hakatoo ai ia te koe i te angatu'u nei o nga'ua ai koe. Ka e singa atu ki mungi o noko mangepe atu ai na'e te tau'a nei hai kau ngo ebe 'ia." Teenei te baakongikongi a Te'ungutiange noko hai kia Tetabake. Ka na na'a e ia te ngea 'anga a Te'ungutiange kia te ia nei, ma te 'oti tana hai 'anga noko hai ngoa te mangepe hakatoo i angatu'u ka e singa o hai tona mangepenga i Mata'ubea. Teengaa tasi hai 'anga ma'u noko hai, ko Utakiu te tangata mai sa'a Iho noko tuku e te tau'a o tau pa'asi i tangatou tau'a.

14. Ka na a'u a tana tama'ahine a Sopotaha o he'e tata'o kinai ki te tau pa'asi 'anga a te tamana i te tau'a a Ghongau nei o kongaa na to'o: "Hai ngoa ia te koe Taupongi te kua aohie koe ki te sanga o teenei tungaa tua ka e tuku atu na hungisanga o tangatou tau'a kingatou hai soko 'ia." Ka na hakatau a Utakiu kia tana tama'ahine o hai atu: "Ee aa mu'a ngaa Hangepoo'ungi, he'e po te pengea tangani sanga?" E konei na to'o a Utakiu i te kua taa e ia ia Tangahau noko hakahua i Matangi, ke ngo tungi ai to'o na ta'ia i na 'aso mungi. Ka ko Sopotaha te unguungu o Sanga'eha noko hai tana tau'a ka noko hongahonga ma'u e ia kia tona unguungu o na'a e ia ko Hakasoaika ma tana lango 'anga e hai ke ta'ia.

15. Noko hano a Sanga'eha o taka mai aano nimaa singa hoki ake i Mata'ubea, ko tona hosa a Utahenua manga ngenge i tona ngenge i te hata baghu. Ka na hinatu o sosongi ai o manga tangi. Ka na ina'atu kinai a Sopotaha o hai atu kia tona matu'a: "Ko koe ee

aa manga a'u o mangepe ai ki te tangata." Ka na hakatau atu a Sanga'eha kia tona unguungu o hai atu kinai: "Ko au manga a'u o ina ki taku punua tobigha nei o manga tangi i te nga'a e boo mai ki Baitanga hai ke ha'ao e Te'ungutiange ongatou tao."

16. Ka na hakaohooho a Sopotaha ma te hai atu a Sanga'eha: "Ko kimatou ma te tamau." Ka na na'a e ia ma te he'e kitea ana ngea ma'u kia tona matu'a ka e hoki a Sanga'eha ki tangatou tau'a o taa e kingatou ia Hakasoaika ma te taina ma Ngongotu'u i Baitanga. Ka te tau'a nei noko tuku e Taukiu i te boo mai 'anga te 'api o Hakasoaika o baahu'u na kunga o Taukiu noko hakatu'u mai i 'Ubea 'angunga o hetae mai ki te 'atu Takitonu noko boo ake o kuba e kingatou ia Taukiu ki te Ma'ungitehenua o Te'atumatangi noko i Patonu, ka e to'o te hakasani (nguapolo helogha'aki). Ka na to'o e kingatou ko ba'i me'a a Taukiu tunginga ki tana suinamo o hai ngango isi ai a Hasoaika i te Ma'ungitehenua o Ngotomatangi ma te saunoa ai a Taukiu i te 'api nei o taa 'ia.

17. Ka na boo mai te 'api o Sanga'eha o tata tangatou tau'a i Ghongau. Nimaa singi ka e boo i te potu ki ngango. Nimaa hetae ki Manga'engau e hakaputu mai kinai na unguungu o te tau'a ka na boo ake a Sanga'eha ma ona haitaina o 'ati tongatou tu'u o tuku 'angongoha kia tongatou hosa a Utahenua i te me'a ngaa teengaa tongatou hosa e tasi e hai ko Utahenua. Teengaa te hai 'anga e nguti ai tongatou mangepenga kia tongatou hosa e tasi ka ngo ngiu'aki 'ia kinai tangatou tau'a kua taa ia Tangahau ma tana haanau. Teenei te launatasi na hai o ina kinai a Saungongo ko Utahenua. 'Io mate a Saungongo ka e hai unguungu a Takiika ma ona haitaina o hai ongatou hosa o hakatu'u ai tongatou hange ngima i Tengutuangabangika'ango.

18. Ka teengaa te pengea e mataa hai tona hosa ko Sanga'eha ka te tau'a na taa e te 'api o Sanga'eha nei na aano ma te hakaiho e Teikanoa ki te 'api o Sanga'eha o bilaabei kingatou o hetanu'aki. Noko hai ai te takunga a Teikanoa i tangatou hakaihonga o kongaa na to'o: "Ka te hakapipiki o'ou Ngatongamatu'a ma te hange o'ou ki teenei hukahuka ngape kua to'o ki te 'aso huhuke o te baakingi (boiato), ghabughabu te 'ahii, ghabughabu te 'ahii." Tona ngaataki, te penapena te pengea o tuku, penapena te pengea o 'eha peenanga ghabughabu e Matangi o tanu e kingatou. Teenei te ngaataki a Teikanoa noko hai i tana takunga i te Hakaihonga noko a'u ai ki Ghongau nei. Ka noko sui a Takiika o ngiu'aki e ia i ta'ana takunga o konga na to'o: "Ka na haka'anga Nikamatu'a a'ataatou nonoho e hai e iai te koe Nikamatu'a ma te hange o'ou te hai hakaungunga i teenei hakatu'unga 'ungu te hai hakapipiki." Te ngaataki a Takiika i tana

kupu takunga nei, e i Matangi te hakatu'u hai anga o hesui kinai ki te haka'eha'eha o hai hakaungaunga i ba'i hai 'anga ke sepu ai, mungi a Ghongau nei o ngiu'aki ke hua'eha o hesui ma'u kinai i te taa pengea ma te hai ko ba'i me'a ke hua'eha. Teenei te 'otinga o te tangatupu'a nei. Ka e 'oti.

Notes

See also R 70.

84. TE TA'IA O UTAKIU

1. Ko Utakiu te pengea o sa'a Iho ka na taa 'aabaki i te tau'a a Sanga'eha ma tona 'api na taa ki Matangi, ma te taa e ia a Tangahau noko he'e hai ke ta'ia, ma te hakatangi ai a Takiika o hai ke taa e ia. Ka na ghaulia i tangatou tau'a ka ebe ma te hai te maanatu a Takiika ke mataa tuku ka ke tata tangatou tau'a ke singi ka ke ngo taa e ia i he 'aso mungi mai. Ka na boo te taapui ki Matangi o pani ma te hunge niu, ka na hoahoa e kingatou te baka i Mataki'ubea. Noko hai na kautipa a te tau'a o kautipa bangu ai tangatou papa i te pa'asi o te baka noko pe'epe'e e kingatou, ka na mataku ai a Teikanoa.

2. Noko manga i te ongo i Teongoghatogha i te hanguhangu 'anga te kautipa bangu a te tau'a ki te pa'asi baka i Mataki'ubea o iho ai ki ngango a Teikanoa o tenge soo atu ki na siku o Matangi o manga mumuni ai. Ka na boo ma'u ki Taumako, te manaha o Hakasoaika o pani ma te hunge ai. Ka na to'o te koso o Utakiu o tiketike ki te takotonga o Teikangongo ke kengi e ia, ka na hai atu a Takiika: "E hai o ko ke aa?" Ma te hai atu a Utakiu: "E hai kau kengi 'ia te takotonga nei." Ka na hai atu a Takiika: "Noka!" Ma te hai atu a Utakiu: "'Ai noko manga pango kingaa takotonga?" Ka e suki kinai e ia te koso o hakatu'u kengi e ia te takotonga o Teikangongo. Ka na hakatangi a Takiika o to'o e ia te nga'akau o hinatu kinai ka e hai atu ma'u a Takiika: "'Oea, ka e tu'ake o hano." Nimaa keu ake a Utakiu ko Takiika e a'u kia te ia ma te nga'akau ka na mataku kinai o tu'u o hano ma te noka te hai 'anga a Takiika ke taa e ia ia Utakiu.

3. Konei na hai 'anga a Utakiu noko hai i tana 'aabaki 'anga i te tau'a a te 'api o Sanga'eha noko taa ki Matangi o hakatangi ai a Takiika ma te taina a Te'ungutiange. Ka na hakaiho'aki a Ghongau ma Matangi o singi. Ma te pongoaki a Takiika ma Te'ungutiange ia Teikanoa o bilaabei o punge tangatou tau'a kia Utakiu. Ka na tutu'u te tau'a nei o boo kia Utakiua. Nimaa hetae atu ki Nangau noko kakai ai a Utakiu manga i ai a Utakiu. Ka na hakamoe e te tau'a, ka noko ngaangue a Utakiu i te ahiahi te kunga ke moe ai. Noko kaunaki e Utakiu na pangea o to'o mai na nga'akau popo o ngigho ai te kaainga hai ke moe ai.

4. Ka na hinake a Utakiu o moe i te poo. Ka na boo ake kinai te tau'a kingatou taa 'ia. Ma te sangasongo tangatou boo ake kinai. Ka na hai atu a Te'ungutiange: "Kau ngenge i te poghinga." Ka na tapatapa a Te'ungutiange o ngenge i te poghinga o eke ia Utakiu

manga moe o longi e ia o baa'anga e ia. Ka na ngenge ake ma'u a Teikanoa i te poghinga o he'e hetae ake kia Utakiu ma Te'ungutiange manga helongi'aki iho. Ka na mene ake a Teikanoa i te poghinga o sopo ake ko Utakiu manga longi e Te'ungutiange. Ka na hakaiho e Teikanoa te ua ki te 'ungu o Utakiu o ngaangaki kinai a te tamana o konga na to'o: "Konei na ha'aha'a o na 'ungu sina, noko ha'angua ai e koe to'o toku tamana." Ka na hakangongo ake kinai a Takiika o he'e ngaoi kia te ia ma te hai ake kinai tana kupu o kongaa na to'o: "Taa tungu iho na'e te tau'a taa hetae'aki." Ka na taa e kingatou ia Utakiu o mate ka e hai ke kakabe ia Teikanoa ke ngiu ke ngo hoki ki Matangi ka na hakataunganga a Takiika ma Te'ungutiange kia Sanga'eha kua taa e kingatou ia tona hepotu'akinga. Ka na punge kingatou o kakabe ia Teikanoa o iho i te anga i Ongoba o boo i tai aano hakaneke i Mangokuna o neepungu boo ki Ghongau.

5. 'Ai e maa'ongi ko Sanga'eha kua hina iho o manga noho i mu'a Tongaba o hitangi ke taa ma'ana ia Teikanoa. Ka na hakangongo mai ki te tau'a e neepungu atu i Tekungangoto ma te singa hoki a Sanga'eha. Ka teenei te baakongikongi 'anga e Te'ungutiange ia Tetabake i mu'a Mata'ubea te hakamaa'ongi nei o taa e kingatou ia Utakiu o ngiu'aki kinai teengaa angatou tau'a ia Tangahau ma tana haanau. Ka na boo te tau'a nei o sisinga i Ghongau ke tata ai tangatou tau'a kua taa i sa'a Iho. Ka na boo ake o neepungu i te ngotomanga'e i Ghongau aano nimaa 'oti ka e ngangae ake ki tu'a o ngaangue ke tuha tangatou manga'e ke tata ai tangatou tau'a kua taa. Ka na hano a Teikanoa o manga tu'u i Kaangua o manga ina mai ki na pengea manga ngaangue ke tuha tangatou manga'e e hai ke tata ai tangatou tau'a. Ka na ina mai a Teikanoa ko Taukiu e singa ake i Ghongau, ka na hai atu a Teikanoa: "Teengaa a Tausia te singa ake." Ka na mene o hano a Teikanoa o tenge ki Matangi. Ka na hinake a Taukiu ko Takiika ma Te'ungutiange manga tutu'u iho i te ngotomanga'e i Ghongau ka na hai ake a Taukiu: "Te manga tutu'u iho nei ngua ngutu seu e hakamaatutu'a e kingaua te henua nei." Ka na hakatau iho a Takiika ma Te'ungutiange o kongaa angaa to'o: "Tou Ngutu." Ka na hai ake a Taukiu: "'Ai hitangi mai ngaa." Ka na tenge ake a Taukiu ko teengaa haanau te manga tutu'u nei ka na ngenge ake kia Te'ungutiange o ngenge tana paa ki te hatahata ma te hakataha a Te'ungutiange ka e seketia te ngima o Taukiu i te hatahata o Te'ungutiange o nguti ki te kenge. Ka na tutu'u a Takiika ma Te'ungutiange o hakasa'osa'o kinai.

6. Ka na mahiti mai a Taukiu o hekeukeu'aki ia teengaa haanau manga tutu'u, ka na ina'atu a Taukiu ki te 'uu a Te'ungutiange manga loghoni mai ki te baaenga o te hange.

Ka na hinatu a Taukiu o sa'u mai e ia o hai atu kia Te'ungutiange: "Kau tuki 'ia tau 'uu nei." Hai atu a Te'ungutiange: "Tuki ake te 'uu a Baiabe." Ka na baalingo ake kia Tu'umatangi manga hai iho i te 'ango hange o hai ake ma'u: "Kau tuki ia tau 'uu nei." Ka na hai iho a Tu'umatangi: "Tuki ake te 'uu a Topua." Ka na mau'i ai a Taukiu o hakaloghoni hakahoki ki te baaenga o te hange i Ghongau. Ka manga hetau a Taukiu ma ngu ona haitaina, ka kua hebaalogha'aki e Tu'umatangi ma Te'ungutiange i te 'uu o he'e tuki e Taukiu. Ka na taku a Takiika kia Taukiu o ngaoi tangatou hetaunga ka e hoki a Taukiu, ka e tata te tau'a a Takiika ma Te'ungutiange kua hakatangi ai a Taukiu. Ka te ma'aa hakahua o Taukiu ko Utakiu kua ta'ia, te matu'a o te tuhahine hakahua o Taukiu.

7. Teengaa te hai 'anga na kakahi mai ai a Taukiu ki te tau'a a Takiika ma te taina a Te'ungutiange na taa e kingatou ia Utakiu o hakatangi ai a Taukiu o a'u ai te kaahinga. Teenei te tau'a na pa'a ai a Sanga'eha o mau'i ai i te 'atu Mata'ubea, tona 'atu manaha sui ai kia te tamana a Saungongo. Ka na ti'aki e Sanga'eha i te pa'a 'anga i tana hepotu'akinga kua taa e ngu ona haitaina. Ma te mau'i ai i te 'atu manaha nei o manga muna a ngua o na haitaina a Te'ungutiange ma Sa'engeahe o hai. Ko Tongomama'o noko hai e Sa'engeahe, he'e tuku e Sanga'eha, ka ko Mata'ubea noko to'o e Te'ungutiange he'e tuku. Na manaha nei manga hai tuhanga ai a bai 'atu tangata ka te 'atu manaha nei he'e ma'u ai he pengea i na pengea e hesui kinai i ba'i 'aso. Ka e ngaoi te manga noho'aki ai noka te hetau ai na'e maase'i kia pengea. Teenei te tangatupu'a kia Utakiu na ngiu'aki kinai te ta'ia o Tangahau ma tana haanau ka he'e tana tau'a ka te tau'a a Sanga'eha ma ona haitaina, ka na papa ia Utakiu o ta'ia. E 'oti.

85. TE TA'IA O TEKAUNGANGO

1. Ko Tekaungango te tangata o Matangi, ka na a'u ke ngigho ma'ana ni huaa boiato i te boitu i Taungasua. Ka noko boo a Ma'itaki ma Tu'umatangi o ngepo kinai, ka e tuku kupu i Tausunu e a'u ki te boitu e i Taungasua. Ka na taka ai aano poo, ka na hengeu kinai a Matangi aano 'aoina o boo mai kinai ke sasanga. Nimaa hetae mai ki Taungasua o hiina'i ki te boitu ka manga te toto te tungi nga'akau. 'Ai na boo mai a Tu'umatangi ma Ma'itaki o boo kingaaua o pali te boitu i Taungasua, ka na sopo mai kinai a Tekaungango. Nimaa a'u ki te tungi o te nga'akau noko ngabu ai te boitu o manga ina'ake ke kake ai, manga tu'ia ia Ma'itaki ma Tu'umatangi e sosopo ake ina puuninga e i te tungi o te nga'akau. Ka na 'aiauee a Tekaungango ka e hai atu kinai tana kupu: "Taa mai 'ei ou ngua tuhaahine, 'ai ko au ka ngongo?" Ka na taa e kingaaua o mate. Ka na tutu'u o manga hiina'i kinai aano punge kingaaua ke to'o o sasanga he pupu'a ke hungi kinai.

2. Ka na nekeneke e kingaaua o pangepange o to'o e kingaaua o boo ki te pupu'a e i te siku Matangi o te abaaba. Nimaa hetae kinai, hungi e kingaaua i te kau'anga o te pupu'a o toso kinai e kingaaua o hungi kinai o manga teka ai. Ka na nganangana kinai a Matangi o boo mai kingatou o sasanga ia Taungasua. Ka na kite e kingatou te momo kongoa manga pingi i te mataa hatu i te kau 'anga o te pupu'a. Nimaa boo atu o hiina'i iho kinai ko Tekaungango te manga teka ake nei i te takenge o te pupu'a. Ka na iho a Teikanoa o hetae kinai, ka na kaunaki ake e ia na pengea o toghi na luba o tu'utu'utaki o hakatetenge iho kia Teikanoa o logha e ia ki te huna o Tekaungango o huhuti ake e kingatou ki 'angunga nei.

3. Ka na 'amo ki Matangi o tanu ai. Pau tona ngongo o belaungaghi, ko Tekaungango kua ta'ia i te mouku o Tetaungangoto o boo mai a Matangi o kite o to'o e kingatou. Ka na ngongo ai a Taukiu kongaa ngua pengea noko manga lango i Tetaungangoto ko Tu'umatangi ma Ma'itaki i te 'aso e ta'ia ai te pengea. Ma te a'u kinai a Taukiu. Nimaa singa ake i te manaha o te taina a Ma'itaki i Te'atungau, ka na hinake a Taukiu kia Ma'itaki o hakaanu kinai o kongaa na to'o: "E i ai he pengea na'a e ia te tau'a e taa ange i te potu anga nei?" Ka na hai atu a Ma'itaki: "Si'ai he pengea ngongo atu kinai." Ka na hinatu a Taukiu o singa ake kia Tu'umatangi i Ghongau o hai atu: "E i ai he pengea e na'a te tau'a e ngutua ange i te potu anga nei?"

4. Manga mu'a te pipisi te mate o Tu'umatangi o mangepe, ka na hai atu a Taukiu: '"Aa, te he'e hai mai po ko ai manga mu'a te tatangi." Ka na 'oti te na'a e Taukiu ko Tekaungango e taa huu e ngu pengea nei. Kua kite o na'a i te mouto'o maase'i 'anga a Tu'umatangi. E konei na na'a e au te tangatupu'a o te taa huu 'ia 'anga a Tekaungango i Taungasua, noko taa e Tu'umatangi ma Ma'itaki. Ka e 'oti.

Notes

See also R 74.

86. TE TA'IA O HUEI

1. Ko Huei te tangata o sa'a Hu'aingupe, ka na taa e Tangaibasa ma Ngibutai i te angatu'u o Tetaubangibo. Noko bilaabei a Tangaibasa ma Huei o hetau boo i te angatu'u. Nimaa sosopo atu ki mu'a Tangika ma te kite atu e Tangaibasa ia Ngibutai manga baangahangaha i na tungi o te bao saka, ka manga ngenge atu a Tangaibasa o pogho ia Huei o longi e ia. Ka manga ngenge iho a Ngibutai o haka eke taa kia Huei o taa e kingaaua ia Huei.

2. Teenei te pengea noko ta'ia ka e si'ai he pengea toe i te sa'a Hu'aingupe ke hakahetata'i ki ba'i pengea o Mungiki nei. Manga pau o ngoomia te sa'a Hu'aingupe i konei o manga taki to'o e kingatou ko ba'i kenge ongatou. Ka na taa e Tangaibasa ma Ngibutai ia Huei. Ka na mangepe ai a Teungi, te hahine mai sa'a Puka, te tama'ahine a Kangoa noko i Soboingaki, ka na hai ai te tuhanga o Ngibutai o hai ai tona unguungu o kakabe mai ki Ghongau o pusi ai te tama'ahine a Ngibutai ia Taubenua noko pipiki e Muna'ia noko i Ngongomangu. Teenei te 'otinga o te ta'ia o Huei o hiti ai a sa'a Hu'ai-ngupe.

Notes

See also R 75.

87. TE TA'IA O TEHAIBAKIU

1. Ko Tehaibakiu te tangata o Hangekumi, ka na hai tana hai 'anga maase'i ki te 'api o Sanga'eha te bae ngua kinai e ia a te boo 'anga ki bangibo o tokangua ongatou ingoa, Tengutuangabangika'ango ma Tengutuangabangitakungu. Ka na hakatangi'aki ai a te 'api noko i Tongaba kia Tehaibakiu, aano tuku ai e kingatou ma'a ngu ongatou 'ingaamutu noko i Matangi, a Mangiengoa ma Temoa o boo mai kingaaua o taa. Noko hakasoko e Takiika o mataihange e Henua'eha te tau'a a tona ma'aa a Mangiengoa. Ka na punge mai te tau'a nei kia Tehaibakiu aano hakapau mai tona 'aso ke tutu'u mai ai te tau'a a teengaa haanau kia Tehaibakiu. Ka teengaa tona manaha e boo mai ke taa ai ko Tapakohe. Ka noko iai te ngau noko i te baaenga i Tapakohe o titingi ai te hange ka na a'u a Henua'eha o hai atu ke ngaghi he anga mo'o 'aitu. Ka na tu'u mai ia o ase 'aatea te ngau i te baaenga o te hange, 'ai manga ngaghi e Henua'eha te anga mo'o te tau'a ke ngo boo ake ai ki hange.

2. Ka na boo mai a Mangiengoa ma tangatou tau'a o hetae mai kingatou ki Tapakohe ko Tehaibakiu manga i ai. Ka na hakamoe e kingatou. Nimaa tupe te potuanga o moe'aki ka e tu'ungua poo ma te hinake a Mangiengoa kia Tehaibakiu manga moe i te pootu mungi i Tapakohe. Ka na hinatu kinai a Mangiengoa ma te tu'utu'u maase'i te pengea noko takatua. Nimaa 'oso ake o hakama'u ake i te hataa sua, ka na motumotu na me'a noko taungaki ai ki te hange. Manga nguti iho te hataa sua kia Tehaibakiu manga moe. Ka na tu'ia a Mangiengoa o toko iho i te tamihoki ki te hatumanaba o Tehaibakiu o 'apungu ai, ka e 'ango eke iho ai o ngangaba e ia o ma'u ka e he'osohi kinai te tau'a o taa e kingatou ia Tehaibakiu o mate o manga teka.

3. Ka e boo ka na hakaputu ko ba'i pengea o Ghongau, tunginga ki Tengutuangabangitakungu o hai kingatou tanu 'ia i Tapakohe. Ka na hai atu a Takiika: "Ke to'o teenei hatu'ungu o tanu i Tekungangoto na'e kitai ngo boo mai ngu ngaa masaki a'a o ngo sa'u ake e kingaaua a teenei hatu'ungu kua taa e kingaaua nei." Ka na tata'o kinai a Sau'eha noko hai tona hosa ia Tehaibakiu kua taa e Matangi. Ka na ngoto tasi a Ghongau ngatahi nei ke to'o ia Tehaibakiu o tanu i he kunga. Ka na 'amo e kingatou ia Tehaibakiu o tanu i Tangakitai, ka e maseu. Ka te ta'ia o Tehaibakiu noko hakatu'u i te hano 'anga a Tehaibakiu o nganga e ia ia Mu'akitangata o to'o mai e ia na ibi o Mu'akitangata. Nimaaa hoa atu e ia kua popo na ibi o Mu'akitangata, ka na seu e Tehaibakiu na ibi o Mu'akitangata ki te anga ki mouku i Tapakohe. Ka te 'aso noko kengi

ai te takotonga na hakasongongi kinai te pengea ki te takotonga o Mu'akitangata o manga hai ake a Matangi te kingu 'anga a Tehaibakiu. Teenei te hai 'anga na taa ai e Mangiengoa ma Temoa ia Tehaibakiu, te tiikona 'anga te takotonga o Mu'akitangata ka e seu ona ibi ki te anga ki mouku. Ka te ngea 'anga a Takiika noko kaunaki e ia o to'o ia Tehaibakiu o tanu i Tangakitai, ka e tausu'u a Tapakohe o hai e Takiika mo'ona te manaha. Ka na pau a Takiika o kakai e ia a Tapakohe o manga hesui kinai a Mata'ubea i ba'i 'atu tangata o hetae mai kina 'aso nei. Konei na noho o te piikia o Tapakohe, ma te ta'ia o Tehaibakiu ki te hai tena hai 'anga hakatangi ki Matangi. E 'oti.

88. TE TA'IA O MANGIENGOA

1. Ko Tingi'ia te hakahua o Matangi, ma te tamana, na punge kinai te tau'a a Sa'obaa te pengea o Baitanga ma ba'i pengea o na manaha o Ghongau. Ka na tutu'u mai kinai. Nimaa boo mai te tau'a o kite ia Tingi'ia ma te tamana, manga ali tongaa baka. Ka na sosopo kinai te tau'a ka na tenge a Tingi'ia o 'angu e Maungu ma Sau'uhi. Ka na bengo e Sau'uhi te tao kia Tingi'ia o tu'u i te hongaa uma, ka na pau a Tingi'ia o tenge o hano i te mouku, ka e ngiu a Maungu ma Sau'uhi. Ka ko Mangiengoa na he'e tenge, manga mata 'angu ia tona hosa e 'angumia i te me'a ngaa ko Mangiengoa, na tauiku. Ka na sopo atu a Sa'obaa o longi e ia, ka e tenge atu a Sangoihenua, he'e te matu'a ka te bangokaa, o lobo e ia ia Mangiengoa o taa e tangatou tau'a, ka e boo a Sau'uhi ma Maungu o kite e kingaaua ia Betesau te hosa ma'u o Mangiengoa o taa ma'u e kingaaua o tokangua angatou pengea noko taa, ko Mangiengoa ma Betesau.

2. Ka na taa e kingatou ia Mangiengoa ma tona hosa, ka e ngiu mai ki Ghongau nei o tata ai tangatou tau'a kua taa, ka e to'o e Tingi'ia ma Temoa ma ba'i pengea o Matangi ia teengaa tau tamana kua ta'ia o tuku ia Mangiengoa ki te tai, ka e ngiu ake o hai tongatou mangepenga ia Mangiengoa kua ta'ia i Matangi. Ka e ngiu mai te tau'a o manga sisia i te kangikao ma te tau papa, ko ba'i hange o te sisia 'anga noko hai e te tau'a. E konei na 'oti te tangatupu'a o te ta'ia o Mangiengo ma tona hosa a Betesau na taa e te tau'a a Ghongau nei o noho toe ai a Tingi'ia ma te taina ma Matangi kaatoa i te ta'ia o Mangiengoa. E 'oti.

Notes

See also R 78.

89. TE TA'IA O MANGIENGOA

1. Ko Mangiengoa te hakahua o Matangi ka na hai e tona hosa a Tingi'ia te kiu o Sa'obaa i Tehakaeke o to'o, ma te hakatangi ai a Sa'obaa ma ba'i pengea o Ghongau kia Tingi'ia. Aano punge ai tangatou tau'a kia Mangiengoa ma tona hosa a Tingi'ia. Ka na boo kinai te mata kia teengaa tamana o kite ai manga hai hekau i tongatou baka e taa. Ka na haka'ingonga e kingatou o ngaangue o tutu'u kinai tangatou tau'a o boo ki te baka noko haka'ingonga kinai e te mata ia Tingi'ia ma te tamana. Ka na hetae atu kinai ko Tingi'ia te manga ali nei ma Tangosia i te baka, ka manga hakapata kinai a Mangiengoa. Ka na nguti kinai tangatou hakahii. Ka na tapatapa a Tingi'ia o to'o tona 'uu tao o tenge.

2. Ka manga noho a Mangiengoa o he'e tenge, manga mata 'angu ia tona hosa e tenge. Ka na sopo mai a Sa'obaa o suki e ia te tao kia Mangiengoa, ka e longi e ia. Ka na sopo iho a Sangoihenua o hakaiho e ia te ua ki te 'ungu o Mangiengoa e hakama'umanaba a Sangoihenua, te bangokaa, kia Mangiengoa o taa e te tau'a. Ka e 'angu e Maungu ma Sau'uhi ia Tingi'ia o bengo e Sau'uhi o tu'u ai te tao o sa'ua o he'e tu'u ngaoi ai te tao ia Tingi'ia. Ka na pau a Tingi'ia o tenge, he'e ta'ia. Ka na taa e te tau'a ia Mangingoa ka e ma'ungi a tona hosa a Tingi'ia, na manga 'angu e te tau'a aano tenge he'e ta'ia. Ka na boo mai te tau'a kua taa e kingatou ia Mangiengoa ke ngiu ki Ghongau. Nimaa sosopo mai ki Baihenua ko Betesau, te hosa ma'u o Mangiengoa, manga tipa bange ki te papa manga i te hange. Ka na sosopo a Sau'uhi ma Te'unguhenua o 'autao e kingaaua o taa ma'u e kingatou o hakapingi kia Mangiengoa kua taa e kingatou o tokangua a'angatou noko taa ko Mangiengoa ma tona hosa a Betesau. Ka na ngiu a Sa'obaa ma tana tau'a o tata ia Mangiengoa ma tona hosa kua taa e kingatou. Ka e noho'aki a Matangi o boo ki Pangangiu o tanu ai ia Mangiengoa ma tona hosa, ka e hai ai tongatou mangepenga ma te eke ongo ai o kakai mouku ai a Tingi'ia i tana noho toe 'anga ia te tamana kua taa e te tau'a a Ghongau nei.

3. Ka na to'o mai 'ia tona ngongo ko Mangiengoa ma tona hosa a Betesau kua boo te tau'a a Sa'obaa o taa e kingatou ka e tenge a Tingi'ia. Ka noko 'atingongo na pengea ia Mangiengoa e 'oso kinai a Sa'obaa ka e lobo taa e Sangoihenua, te 'ungu lobikuu. Ma te hai kinai te kupu a Taaikangongo: '"Aiauee, teenei te henua ka ghulu te hakama'u manaba kinai te hosa o 'ungu benga nei." E tapa ingoa kia Semua. E konei na 'oti te tangatupu'a nei.

Notes

See also R 78.

90. TE TA'IA O TE'UNGUHENUA

1. Ko Te'unguhenua na taa e Sa'obaa ma ba'i pengea o Ghongau nei ia Mangiengoa. Ka ko Te'unguhenua noko pipiki e ia ia Temoni, te tama'ahine a Mangiengoa. Ka na tata'o i te tau'a na boo kia Mangiengoa o taa e kingatou. Ma te a'u a Tingi'ia o ngiu'aki e ia kia Te'unguhenua. Te matu'a o tona tuhahine a Temoni i te me'a ngaa noko he'e hakangata a Te'unguhenua kia tona ungungu manga tata'o i te tau'a na taa e kingatou ia Mangiengoa. Ma te sui a Tingi'ia o a'u ia o taa e ia ia Te'unguhenua o ngiu'aki kinai e ia ia te tamana. Noko punge mai te tau'a mai Matangi kia Te'unguhenua, ka na mataihange e Tuhenua i te na'a makau i te tui 'anga e Te'unguhenua tona unguungu noko pipiki ia Temoni.

2. Aano ma te kaunaki e ia o hano ma te maa'ongi ia o pipiki, ma te maase'i kia Tuhenua. Teengaa te hai 'anga na ngongo ai a Tuhenua i te tau'a kia Te'unguhenua ma te tutu'u kinai. Nimaa hetae mai manga bonga a Te'unguhenua i te ma'anga i mu'a Baikumu, ka na sosopo kinai te tau'a, ka na tu'ia a Te'unguhenua o tenge atu kua hepootaki te tau'a o he'e tau kunga ke tenge ai. Ma te lobo taa e Suitaa. Nimaa tenge atu o kake i te anu manga tenge atu a Taabakatenge o tau i te huna o hungi iho e ia ki ngango o longi e ia o bilaabei a Tingi'ia ma tana tau'a o taa e kingatou ia Te'unguhenua o mate.

3. Ka e boo mai te tau'a ke pani a Ghongau, ko Temoni manga mangepe ai. Ka na hinake a Tingi'ia ke hai tuhanga i te manaha i te 'uu a Te'unguhenua, ma na me'a ma'u. Ka na ina'ake kia tona tuhahine manga mangepe iho i te potu mungi i Ghongau ma te 'angoha kinai ma te manga kaunaki e Tingi'ia ia Toko'anga o hinake kia Temoni o hai atu kinai: "'Ai tuku mai te 'ou tobigha te 'uu a tou tunga'ane ke to'o." Ka na hai 'ika'ika atu kinai a Temoni o kongaa na to'o: "Ko ai 'okoia ma'u e hakahua ta'autou 'uu." Noko manga konei na ngea a Temoni i te taa 'anga e tona tunga'ane a tona matu'a a Teunguhenua. Ka na hinake a Toko'anga o sa'u iho e ia te 'uu o to'o iho kia Tingi'ia o to'o ai tona tuhanga ia Te'unguhenua kua taa e ia.

4. Ka na ngiu te tau'a ki Matangi, ka e hakaputu a Ghongau nei o hai tongatou mangepenga ia Te'unguhenua kua taa e Matangi o tanu e kingatou i Ghongau. Ka noko tuku muna e Sa'engeahe na mate i Potumake te ta'ia o Te'unguhenua kia Tingi'ia. Ma te huhu mai a Tingi'ia kia Sa'engeahe o hai atu: "Te hakasoko a Sa'engeahe kia te au ke

taa ia Te'unguhenua." Ka na ngongo ai a Sa'engeahe o hakatangi ai o huhu kia Tingi'ia.

5. Ka na hakangongo kinai a Takiika ma te hai kinai tana kupu kia te makupuna o kongaa na to'o: "Sasanga ake ma'u he pengea o hakasoko kia Temoa (Tingi'ia)." Noko konei na to'o a Takiika i te hai ake a Tingi'ia ko Te'unguhenua e tuku e Sa'engeahe ma'ana o taa. Ka na hai te mangepenga o Ghongau nei ia Te'unguhenua. Aano nimaa i teengaa 'aso pongoaki a Sa'engeahe i Ghongau kaatoa ke punge he tau'a kia Tingi'ia ke ngiu'aki kinai te ta'ia o Te'unguhenua. Ka na hinake a Takiika o he'e siahai ke hai tau'a a tena makupuna ke ngo ta'ia ai. Ka na hakaanu a Sa'engeahe kia te tupuna po tehea te hai 'anga e he'e siahai ai ki te tau'a e hai ke punge. Ma te hai atu a Takiika: "Ko au he'e siahai ke taa pengea ka ke ngo ta'ia ai koe." Hai atu ma'u a Sa'engeahe: "Ka e hai ke aa?" Hai atu a te tupuna: "Ke hakaiho te ta'ia o Te'unguhenua." Ka na tata'o kinai a Sa'engeahe ma ba'i pengea o Ghongau nei.

6. Ma te noka te tau'a ka manga ngaangue ke hakaiho a Mungiki nei kua hetaa'aki. Ka na maseu iho te bilaabei 'anga ki Taupaka ke punge ai he tau'a ki Matangi o hetuku'aki tongatou 'aso ke boo ai he tukumuna kia Tingi'ia. Nimaa kaunaki e Sa'engeahe na haahine o boo te tuku muna kia Tingi'ia tata'o mai kinai ke hakaiho. Nimaa ngongo ai a Sa'engeahe ma ba'i pengea o Ghongau nei bilaabei kingatou i teengaa 'aso o tuki manganga. Ma te hai 'ota'ota ke boo te hakaihonga kia Tingi'ia ma tona pa'asi. Ka na tuku mai e Tingi'ia te manaha ke boo atu kinai te hakaihonga ko Pangangiu.

7. Ka na hetae te 'aso noko hetuku'aki ka e hakaputu te 'apitanga o Ghongau nei o boo tangatou hakaihonga ki Matangi. Ka na hetae ki mu'a Tehakapaia o noho'aki ai. Ma te sopo mai a Paieke, te tinana o Tepuke o lango ki te boo atu 'anga a Ghongau nei o hai atu: "Puu ai lobo te hakamataku o te potu mai bangibo, po ko ai te tangi kaatoa mai kinai ki Matangi nei, manga punga taungua ai a ngu Temoa pe ngu niho hanga mea." Ka na tu'u a Sa'engeahe o hai atu kia Paieke: "Ka sopo mai ngaa a te polupolu ma tau hakahua e sepu i ta'a tamau."

8. Ka na tiketike a Paieke o tangi i te hai singi'aki e Sa'engeahe ia te ia ka tona tunga'ane ko Teika'ungua. Ka na tanu manganga te hakaihonga ma te hai atu a Takiika ke 'amo e ia te tanu. Ka na hai atu a Sa'engeahe i te 'api pengea ka manga tu'u ake te haimaatu'a ke 'amo te tanu. Ka na sa'u ake e Takiika na manganga o tanu manganga ai ka e hai atu tana kupu: "Teenei au 'okoia manga hai tosistosi." Ka na 'amo e Takiika te

tanu o boo ki Pangangiu.

9. Nimaa hetae kinai tu'u a Tingi'ia o ohoo e ia te hakaihonga. Ka na taku e Takiika te hakaihonga o hai ai tana kupu takunga kia Tingi'ia noko kongaa na to'o: "Ka ko koe Nikamatu'a kua kakabe tou hakapipiki teenei hukahuka ghape, ka kua he'e mamata mo'ou he pa'asi mai te Baihenua o tou 'aitu manga kakabe 'anga tou pa'asi mai te ngango bao o tou 'aitu o kakabe tou hakapipiki ki teenei hakatu'unga 'ungu." Noko haka'aasungi e ia (Takiika) na ta'akinga noko tata'o mai ia Tingi'a o taa e kingatou ia Te'unguhenua. Teenei te tangatupu'a ki te ta'ia o Te'unguhenua na taa e Matangi. Ka e 'oti tona kanukanu 'anga.

Notes

See also NR 78.

91. TE TA'IA O TAMUA MA TE TAINA

1. Ko Tamua ma te taina a Sa'angongo na taa e Saungongo i te 'aso e tasi. Noko hakatu'u i te pipiki 'anga e Tamua ia Tetaboke, te tuhahine o Saungongo ma Ngibauika ma Sa'o'angiki. Ka noko hai na hemasi'inga a Tamua ia Tesa'unga, te unguungu o Ngibauika, ma Teahepua te unguungu o Sa'o'angiki ma Tuitango te unguungu o Saungongo. Ka na i teengaa 'aso hai te 'umu a Tesa'unga ma na haahine i Nuku'angoha. Ka na pongia tona ta'o 'anga. Nimaa moso ka e boo ake na haahine noko ta'o tangatou 'umu o huke, ka na lunga e kingatou na tau o te 'umu o ase iho ki ngu biongo, noko manga kaa ai te ahi o tanga ai na tau noko lunga ite 'umu o manga mahana kinai te ahi noko manga kaa i te biongo o manga iai.

2. Aano manga ngaputu tona unga 'anga o maangama ki te hai'umu, ko Tamua manga noho i te potu 'umu. Ka na ina'ake kinai a Ngibauika noko manga moe i te 'ango hange i Nuku'angoha ma te hai ake: "Ko ai 'okoia te manga noho mai na?" Ka manga tapatapa a Tamua o mene i te lungi bao tututahi o tenge i te mouku. Ka na hai kinai te kupu a Ngibauika o kongaa na to'o: "Ka hai te noho a Pongo te manga bungu mai ki tana kau soni." Ka e to'o tana 'aakisi o tenge ake kinai kua tenge o hano i te mouku. Nimaa 'angu atu ai a Ngibauika kua pau o tenge. Ka na 'ika'ika a Ngibauika o he'e kai i te 'umu, ka manga to'o ai e ia te potu pota o hano kia tona ta'okete a Saungongo manga moe i Okota.

3. Ka na hetae atu a Ngibauika ma te hakaanu iho kinai a Saungongo kia te taina, ma te hai ake a Ngibauika: "Ko au manga moe aano i bangibo ma te sopo mai." Ka na tohu iho kinai a Saungongo ma te 'abange kinai e Ngibauika te 'umu o manga kai ai ma te 'atingongo atu kia tona ta'okete a Saungongo ia Tamua kua he'angumi kingaaua i Nuku'angoha. Ka na hu'ai hakatangi ai a Saungongo o kongaa na to'o: "Teenei hai'anga kua hai e teenei hiti ta'o tona tuhohine. Te kakabe e ia teenei tama'ahine manga noho i Ngango ka manga ngungu mai kia tou unguungu ma to'o Tongaka unguungu ma to'oku unguungu, ka e hai ke ngo hano o sasanga ke taa ma'aku." Teenei te hai 'anga na tungi ai te hakatangi o Saungongo kia Tamua o pau ia ke ngo taa ma'ana. Ka na punge te tau'a a Saungongo kia Tamua o manga mata kinai. Nimaa i teengaa 'aso singa ake a Sa'angongo i Okota, te taina o Tamua. Ka na hakaanuanu kinai a Saungongo o manga hengeu. Aano nimaa hano, ma te to'o te baukianga a Saungongo o tata'o ia Sa'angongo o boo i te angatu'u e hano ki sa'a Iho

4. Ka na boo a Saungongo ma Sa'angongo aano nimaa hetae ki Tesungu, ma te hinatu a Saungongo o mu'a ia Sa'angongo. Ka na takahungi a Saungongo o nga'ango mai kia Sa'angongo o hai atu ke sisinga o lingo ma'a ngaaua ni banga. Ka na boo ake aano nimaa mama'o ake ki mouku i te angatu'u, ka e ngenge atu a Saungongo o longi e ia ia Sa'angongo o hungi o taa e ia o mate o manga teka. Ka na mau'i ai a Saungongo ka e hoki mai o kakabe tana tau'a o boo kia Tamua. Nimaa sosopo atu ki mu'a Tesungu, ma te hai atu a Saungongo ki tana tau'a ke sisinga o hiina'i kia Sa'angongo kua taa e ia o manga teka i na kunga mai mungi. Ka na boo ake aano te tau'a nimaa sosopo ake kia Sa'angongo, ko Tesui kua kite e ia ia Sa'angongo manga teka o manga langalanga kinai.

5. Ka na sopo ake a Saungongo ko Tesui te manga tu'u nei o ina kia Sa'angongo manga teka. Ma te hakapunga e ia ka e hai atu: "Ko koe o ko ia manga sehu aa i na kunga nei?" Ka na hu'ai mataku a Tesui kia Saungongo o manga poponge. Ka na ina'atu a Tesui kia Tepuke mai 'Angohi e sopo ake ma te hai atu: "Ko koe 'Angongua tenaa?" Ka na a'u a Tepuke o hai atu kia Saungongo: "'Ai saunoa ange Ngaakeinuku ki teenei matu'a, 'ai e haka'angoha." Ka na hai atu a Saungongo kia Tesui: "Hinatu o sasanga ma'au te huti e huu e kimatou i te potu mungi i Manga'etonu o tunu ma'au, ka e noka tau muna ia te kimatou 'inee?"

6. Ka na hano a Tesui, ka e pau te tau'a o boo kia Tamua. Ka na hano a Tesui o to'o mai e ia te huti noko hai ai te kai 'oso a te tau'a o manga hai kinai tana ahi i te ha'itotoka i Nuku'angoha. Ka ko Tesui noko manga hai tana ahi aano manga tangi 'ao o kongaa na tangi: "'Aaaeeee." Ka noko hai atu a Tesa'unga: "Ko koe 'okoia manga tangi i ti aa 'inee Sikituha?" Ka noko hai atu a Tesui: "Ko au manga tangi." Ka na boo atu te tau'a ko Tamua manga moe i te 'ango hange i Tongomainge o manga hakatu'u ia tana tama'ahine a Temako ki te hatahata. Ka na tu'u kinai te hakahii a te tau'a ka na tapatapa a Tamua o tenge o mene i te anga ki mouku. Ka na mene tata'o ai a Saungongo ia Tamua i te anga ki mouku o he'angumi atu i te uso o te anga ki mouku. Ka na labu e Saungongo ia Tamua o longi e ia o hetau. Ka na hetoki a Tamua ma Saungongo ka kua maunu te baukianga a Saungongo o toiho ma te balu e Saungongo te hatu o hakaiho e ia ki te 'ungu o Tamua. Ka e sosopo ake te tau'a o taa e kingatou ia Tamua. Ka noko nganangana boo mai ai na pengea ka manga tu'u a Tesui o hai atu: "Ta'ia Tamua." Ka hoki na'a po ko ai te ta'ia. Ka noko na'a e Tesui i te me'a ngaa te pengea ngongo i te

tau'a ko Tesui. Ka na neepungu boo mai te tau'a ia Tamua kua taa e kingatou.

7. Ka noko ta'ia a Tamua i te ahiahi. Ka na boo mai te tau'a o me'aki i te poo. Nimaa 'aoina ka e hai e Saungongo te manga'e o tuha ke hai ai he mungi tau'a i te tau'a kua taa. Nimaa ngosingosi te papa ma te hai atu a Saungongo:" Hinake o taa te papa ta Sikituha." Ma te hai atu a Tesui: "Ko au he'e taa 'ungu." Hai atu ma'u a Saungongo ke hina iho. Ma te hina iho a Tesui o tiketike ki te papa o hakaanu i te 'ungu a Tupaukiu o kongaa na to'o: "Tehea te tungi o te 'ungu a te taua'a?" Ka na hai atu a Saungongo: "Te henua e tu'u mai Ngango."

8. Ka na hakatu'u e Tesui o manga 'aasaki ngoa te 'atua i te patu'a. Nimaa 'oti te taa 'anga o te 'ungu, ka e huaa mako mu'a i te "Kua tengetenge ngoa te bae ngua, te mungikaso eee". E hakapatapata kia te ia ma Tamua kua ta'ia. Nimaa tipa ka e maha'angua te papa manga mau'i i ngu kau tipa ka e tu'u a Tesui o tenge. Ka na ngenge atu ai a Saungongo ke hoki mai. Ka na sopo hoki mai a Tesui o manga hai tangatou papa. Ka te papa noko ha'angua e Nguatupu'a o anga kia Tesui. Ka teenei te 'otinga o te taa 'anga e Saungongo ia Tamua, te tauma'aa. Ka na hai na hemasi'inga a Tamua i ongatou unguungu ma Ngibauika ma Sa'o'angiki ma te taa e Saungongo.

Notes

See also R 80.

92. TONGONGA MA TUMABI

1. Ko Tongonga noko i Nguaniua na punge tana tau'a kia Tumabi, te tangata o sa'a Tanga. Ka na boo te tau'a a Tongonga o tatae ki Tangitangigheu e i te anga i Niua, manga iai a Tumabi. Ma te sosopo kinai te tau'a kingatou taa 'ia. Ka na tu'ia a Tumabi o tenge o kake i te ongo. Ka na boo ake te tau'a a Tongonga o nge'o e kingatou ia Tumabi ki te ongo i Tangitangigheu ke ongea ma te siabinu o lolongi ka kingatou taa 'ia. Ka na taungua haka'eha'eha e Tumabi kia Tongonga i te saka, ka na siahai te tau'a kingatou taa 'ia ia Tumabi. Ka noko hai atu a Tongonga: "'Ai ka ke hakangongo." Nimaa ngongoto te tau'a, ka e hakangongo a Tongonga ki na kupu o te saka noko taungua ai a Tumabi, ma te hu'ai 'angoha kinai a Tongonga ma te umauma ki te hake'eha'eha 'anga e Tumabi ia te ia. Ka na tu'u a Tongonga o unga ki te tau'a kingatou hakahoki, ma te hai atu a Tongonga kia Tumabi: "Ko koe e ma'ungi!"

2. Ma te haka'aue a Tumabi ka e haka'atu'atu iho kia Tongonga e hakama'ungi ia te ia. Ka na sui a Tongonga o ngiu'aki kupu ake kia Tumabi, manga noho iho i te ongo i Tangitangigheu, ka e ngenge ake a Tongonga ia Tumabi ke iho mai. Ka na hu'ai maangaohie a Tumabi ia te ia e ma'ungi kia Tongonga, ma te tapa iho e Tumabi te ingoa Ha'uhenua kia Tongonga, ka na bilaabei o hetanu'aki o hemaasi'i a kingaaua. Ka e tuku kupu a Tongonga kia Tumabi ke ngo a'u ki Nguaniua. Ka na ngiu mai te tau'a a Tongonga. Nimaa i teengaa 'aso boo mai a Tumabi ma tona hosa ki Nguaniua. Ka na hetae ki mu'a Nguaniua ma te kaunaki e Tumabi ia tona hosa o mumuni, ka e tongi aki kinai o hai atu ke mataa noho i te kunga e mumuni ai nimaa hakangongo ake ko ia e ta'ia ke ngo tenge hoki ki ongatou kunga. Ka na hitangi a Tongonga o hu'ai 'angoha ia Tumabi o bilaabei o hepongoaki.

3. Aano nimaa 'oti tanga hetaku'akinga hai nga'a 'ota'ota a Tongonga kia Tumabi o tau'i ai te saka 'anga a Tumabi kia te ia i te ongo i Tangitangigheu ma te sa'u iho te u'a 'uhi a Tongonga o 'abange ma'u kinai, ma te haka'atu'atu a Tumabi kia Tongonga. Nimaa singi tana haka'atu'atu i na me'a noko hai nga'a e Tongonga kia te ia, ka na tootoobaasi'a i ana me'a. Ka na hakaanu kinai a Tongonga kia Tumabi o hai atu: "'Ai si'ai he pengea tata'o mai ia te koe? " Ma te hai atu a Tumabi ko tona hosa. Ka na hai atu a Tongonga: "Ka tehea?" Ma te hai atu a Tumabi: "Manga i angatu'u." Ka na hai atu a Tongonga kia Tumabi: "Kakabe mai ke to'o 'aabaki i au me'a." Ka na sopo iho a Tumabi ki te ngotomanga'e i Nguaniua, ka na ina'ake a Panio noko manga mumuni kia

te tamana manga tu'u o ina'iho, ka na sopo iho a Panio o na'a e ia ko Tumabi he'e ta'ia. Ma te singa ake ki Nguaniua o hakapingi kia te tamana o manga hemaasi'i ma Tongonga. Aano tau kabenga a Tumabi ma tona hosa i ana me'a o hakamahonga kia Tongonga ka e to'o angaa me'a o ngiu ki tongaa manaha i Hakanganangana. Teenei te 'otinga o te tangatupu'a kia Tongonga ma Tumabi.

93. TE TA'IA O TESUI

1. Ko Tesui te tangata o sa'a Tanga. Ka na taa e Saungongo ma tana tau'a ia Tamua, ka noko ngongo ai a Tesui. Nimaa ta'ia a Tamua tata 'aabaki ai a Tesui. Ka na hu'ai hakatangi ai te 'api o Tamua kia Tesui. Ka na a'u a Puangongo i te angatu'u o sa'a Iho ma te bilaabei ma Tesui i mu'a Teongomatongu ma te taa e ia. Noko kini e Puangongo te 'ungu o Tesui i te ngututaba o mate. Ka na lunga e Puangongo tana kete manga tape ai ngua na toe boighai ma te niho noko toiho ka manga tape i tana kete manga heto'o'aki. Ka na ina kinai a Puangongo ma te 'angoha kinai ka kua he'e 'oingua i te taa 'anga e ia o mate. Ma te manga tangi a Puangongo i te ina 'anga ki te niho noko manga tape i tana kete manguu toe boighai, ka ko Tesui te hosa o Namenge.

2. Teenei te pengea na mate o hiti ai a sa'a Tanga, na kainanga o Nguatupu'a ma tona tunga'ane a Tepoutu'uingangi. Ka teenei te pengea e ta'ia o pau ai a sa'a Tanga o 'oti ai o he'e tau baaghabu ai i Mungiki. Ka noko hai atu a Sa'o'angiki kia Tesui: "Sasanga atu mu'a he hahine o pipiki atu ke hai e ia he tama koutou hanohano ai." Ka na hai atu a Tesui: "Ngu ngaoi 'anga o te kunga te pengea noko hakatu'u e ia ma te pengea e hiti ai." Ka na maa'ongi te he'engingo ai a Tesui na hiti ai a sa'a Tanga. Ka e 'oti.

Notes

See also R 81.

94. TE TA'IA O NGIBUTAI

1. Ko Ghongau noko hakatu'u mai i na 'atu mu'a te he'e hetaa'aki. Nimaa ko Saungongo e takoto i Nuku'angoha ma te hakatangi kia Ngibutai, aano ma te punge kinai tana tau'a. Ka na boo kinai ke sasanga ia Ngibutai kingatou taa 'ia. Ka na hano te mata a Tengaungakiu kia Ngibutai ma te sasa'o kinai, ma te ngenge atu ia o longi ia Ngibutai o hakatapatapa a Tengaungakiu kia Saungongo. Ka na he'angiko mai kinai te tau'a. Nimaa hetae atu kia Tengaungakiu ma Ngibutai manga helongi'aki, ka na hinatu a Saungongo o hakaapo e ia te baukianga kia Ngibutai, ka e hai atu kinai tana kupu: "Iaa ko ia", o 'aasaki ngoa e hakana'ana'aki e ia ka ke noko ma'ungi a Ngibutai, ka manga hakaiho kinai e Puangongo te nga'akau ki te 'ungu o Ngibutai o mate. Ka noko he'e ngaoi te tau'a nei i te me'a ngaa teenei te tupu'aki 'anga a Ghongau nei o hetaa'aki ko Ngibutai ma Saungongo o hai a'u aano hetae mai ki te school nei. Ka na 'atu mu'a noko manga hetau aano noka i te hetau hakaa'aki he'e hetaa'aki ka te taa 'anga e Saungongo ia Ngibutai noko hu'ai maase'i ki te 'apitanga o Ghongau i te hai songo e Saungongo tongatou kakai'anga noko hu'ai maase'i te hetaa'aki 'anga na hakatu'u e Saungongo kia Ngibutai, na sopo ai te hai 'anga he'e ngaoi, o hesui kinai ko ba'i manaha o Ghongau nei ki te hetaa'aki. Ka ko na 'atu mu'a noko manga henge'o'aki ki na tau'a mai ngaa sa'a po mai Matangi, ke nimaa taa 'ia ko kingatou ka pa'asi o sui tau'a ki ngaa kunga. Teenei te hesuinga noko hu'ai ngaoi ai na 'atu mu'a o Ghongau nei i ngaa 'aso. Nimaa ko Saungongo ma te hakatu'u e ia te hetaa'aki, ma te a'u ai te me'a maase'i kia te kingatou o hai songo ai ia te kingatou o hu'ai maase'i ai a Ghongau nei. E 'oti.

Notes

See also R 82.

95. TE TA'IA O SAUNGONGO

1. Ko Saungongo na taa e ia ia Ngibutai o hakatoe e ia ia te 'api o Ma'anua. Ka na hai e ia a 'Angohi, te manaha ingoa kia Teika'ungua, ka na hano a Teika'ungua o poghi e ia, ka na ngongo ai a Saungongo ma te na'a e Teika'ungua ko ia ka a'u kinai he kaahinga ma'a Saungongo. Ma te tuu'ungu a Teika'ungua kia Teikangongo o kongaa na to'o: '"Oo tukua ngaa, Haka'ongahenua, tena ngutu ka a'u, ngo hakaniniko atu ke huhu a'u." Ka manga noho a Teika'ungua i Mata'ubea o hitangi ia Saungongo. Ka na hakangongo atu a Teika'ungua ko Saungongo e huhu a'u. Ka na hina iho a Teika'ungua ki angatu'u i Mata'ubea o hitangi ia Saungongo e huhu a'u kia te ia. Ka na sopo mai ma te tu'uti atu a Teika'ungua o hepootaki ma Saungongo. Ka na ngenge atu a Saungongo o paa e ia te 'ungu o Teika'ungua i te ngima. Ka na sui a Teika'ungua o paa to'ona, ka e tau ai o loloku e ia ia Saungongo o beelunu kingaaua. Ka na hakaputu kinai a ba'i pengea o Mungiki nei ki tangaa hetaungaa noko hai i te me'a ngaa noko hua'eha ki konei tangaa hetau 'anga. Ko Teika'ungua ma Saungongo ngua hakahua, ka e taukuka ngatahi. Ka noko sopo mai a Sa'o'angiki o hai kinai tana kupu, noko kongaa na to'o: "Matu'a mu'a ngua nei pengea kua hai nei te beelunu ngua hakahua ka e taukuka ngatahi."

2. Ka na 'oti te hetaunga a Teika'ungua ma Saungongo noko hai ma te hu'ai umauma a Teika'ungua i te kakahi 'anga a Saungongo kia te ia o tangi, e mangepe hakamahonga a Teika'ungua kia Saungongo ka ke saunoa ai ke ngo ta'ia. Ka na 'oti te mangepe 'anga a Teika'ungua ka e pongoaki ia te 'api o Ma'anua na taa e Saungongo ia tongatou ta'okete a Ngibutai o hakasoko e ia ma'angatou ia Saungongo ke taa. Ka noko iai te tao o Saungongo noko suki i mu'a Pa'angatengaki, tona manaha o manga tu'u ai i ba'i 'aso. Nimaa popo tona tungi a'u a Saungongo o unu tona tao o toghi te popo 'anga ka e suki hakahoki o manga tu'u ai ki ba'i 'aso. Ka na pau te tau'a a te 'api o Ma'anua kia Saungongo ma te a'u a Sau'eha te pengea o Ghongau o unu e ia te tao o Saungongo o to'o e ia o hano. Ka na ina kinai a Saungongo ma te sehu o manga hakaanuanu ki ba'i pengea o Mungiki nei po ko ai e unu e ia tona tao. Ka ko ba'i pengea noko manga henge'i he'e na'a e kingatou. Aano pau o si'ai he pengea na'a e ia te tao kua unu 'ia o hakatangi ai a Saungongo. 'Ai noko unu e Sau'eha. Ka na punge te tau'a a Ma'anua ma tona 'api kia Saungongo ma te boo ake tangatou tau'a kua punge ki te niu i Ghongau ke hai lobo ai angatou nga'akau po ko ai e 'aonga ke ngo lobo e ia ia Saungongo. Ka noko mataa hakaiho te nga'akau a Ma'anua ki te tino o te niu o manga kukutu, he'e motu. A'u ma'u a Tangiabe o hakaiho ta'ana nga'akau ki te tino o te niu o manga kukutu ma'u tona

kingi.

3. Ma te sui mai kinai a Sau'eha o hakaiho ma'u kinai ta'ana nga'akau ki te tino o te niu o motu tona kingi, motu ma'u kinai te tangiuso o te niu. Ka na pau a Ma'anua ma Tangiabe o tutusi e kingaaua teengaa te pengea ke ngo lobo e ia ia Saungongo ko Sau'eha. Ka na a'u a Saungongo o moe i Nuku'angoha. Ka na boo ake kinai te tau'a. Ka na noho'aki a Ma'anua ma Tangiabe o manga tutu'u i mu'a Nuku'angoha, ka e singa ake a Sau'eha launatasi kia Saungongo manga moe i te kainanga o te manaha. Ka na hinake tosotoso ngu ba'e o Sau'eha i te anga singa po ko Saungongo manga 'anga po si'ai. Ka na hinake aano he'e 'anga a Saungongo, manga ngae atu a Sau'eha kia Saungongo manga moe o hakaiho kinai e ia te nga'akau ki te 'ungu o Saungongo o manga tasi e ia ona taa. Ka na hakangongo ake ngua pengea noko manga tutu'u i te mu'aa manaha o he'angiko ake, ka e kongaa na to'o: "Kitai kanga." Ka te lobo taa 'anga e Sau'eha ia Saungongo noko hai atu: "Tou tao noko unu e au." Ka e taa e kingatou ia Saungongo o mate. Teenei te tangatupu'a o te ta'ia o Saungongo noko sepu. Ka e 'oti.

Notes

See also R 82.

96. TE TAA 'IA 'ANGA TE 'API O MA'ANUA

1. Ko Ma'anua ma tona 'api na taa e kingatou ia Saungongo ma te sui a Takaba ma Tuhenua ma Tengaungakiu ma Tekiupua o punge tangatou tau'a kia Ma'anua ma tona 'api. Noko naha a Takaba kia Ma'anua, ka e naha a Tuhenua kia Tangiabe, ka e naha a Tekiupua kia Sau'eha, ka e tao naha launatasi a Tengaungakiu ki te tokatongu. Ka na punge aano ana pengea nei, hano a Tuhenua o pake e ia a te 'api nei o kakabe iho e ia i te ongo i Tehatungoa. Noko hano a Tuhenua o pake e ia o hai atu e pongoaki mai a Matangi ia te 'api kua taa tangatou tau'a ia Saungongo ke boo ange kia Temoa.

2. Ka na tata'o kinai a Ma'anua ma ngu ona haitaina o tata'o iho ia Tuhenua. Noko hano ia o pake, ka na mumu'a a Tengaungakiu ma Tekiupua o hitangi mai ai i Tengua, ka e kakabe e Tuhenua ma Takaba a te 'api o mungi ai. Ka ko mu'a Manga'engua te noko hetangi mai ai a Tekiupua ma Tengaungakiu. Ka na boo kinai ana pengea noko hepapake'aki o haamu'a e Takaba ia Ma'anua ka e taha kinai a Sau'eha, ka e ngaho atu kinai a Tangiabe o mungi 'oti a Tuhenua o haamu'a e ia ia Tangiabe, to'ona naha. Ka na boo atu tangatou hanonga, nimaa 'ango'ango atu ki mu'a Hutimongu ma te ina mai kinai a Tekiupua ma te tiketike o tangai pake tana mamiapu. Ka na sosopo atu te lango 'anga ma te mau'i a Tekiupua i tana mamiapu noko tangai, ka e tu'ake o sosongi ia Ma'anua ma Sau'eha, ka e hinatu o sosongi ma'u ia Tangiabe, ka e ngaho atu kia Sau'eha o boo. Ka na ina'atu a Takaba kia Tengaungakiu e hai ke sopo iho kia te kingatou ka manga ngenge atu o pingi ia Ma'anua o longi e ia. Manga longi mai e Tuhenua ia Tangiabe ka e longi e Tekiupua ia Sau'eha, ka e sopo iho a Tengaungakiu o hakaiho e ia te nga'akau ki te 'ungu o Ma'anua.

3. Ka manga hetau a Tuhenua ma Tangiabe e to'o e ia ia Tuhenua o tenge. Ka manga hetapa a Tuhenua ia Honomu'a, ka e baalau iho te ba'e o Tuhenua i na kaubango o tu'u o mau. Ka e ngiu e Tuhenua ia Tangiabe i te kape tungi o hungi e ia o eke ai ka e tenge mai ma'u a Tengaungakiu o hakaiho e ia te nga'aku ki te 'ungu o Tangiabe o mate. Ka e tenge atu ma'u kia Sau'eha manga longi e Tekiupua o hai atu: "Hakataha." Ka na mau'i ai a Tekiupua, ka manga tapatapa a Sau'eha o mene i te ma'anga o tenge. Ka na hai atu a Tekiupua: '"Aiauee toku tamana to'o taua naha te tenge." Ka e mene tata'o ai, ka e sesenge a Tuhenua, manga hepootaki ma Sau'eha kua songa o tenge.

4. Ka na hai atu a Sau'eha: "Taakoe Betesau." E sasaka kia Tuhenua. Ka na hai atu a

Tuhenua kia Sau'eha: "'Oisi, ko koe kua taa ia te kimatou." Ka na mene te ba'e o Sau'eha i te ngu'a, ka e tatae atu kinai a Tekiupua o eke ma'u ai. Ka e tenge atu a Tengaungakiu o baangenge kinai ma'u e ia te nga'akau ki te 'ungu o Sau'eha o mate haka'oti. Ka te taki longi 'anga e te tau'a nei na penge nei, noko longi e Takaba ia Ma'anua o ngii, ka e to'o e Tangiabe a Tuhenua o tenge ia Tuhenua noko hu'ai ma'ama'a, ka e songa a Sau'eha noko longi e Tekiupua o tenge. Konei na taki noho 'anga o te taki longi 'anga e te tau'a ia te 'api o Ma'anua, ka e taa launatasi e Tengaungakiu te tokatongu i te nga'akau ka na matohi te nga'akau tu'uti noko lobo ai e Tengaungakiu ia Ma'anua ma ngu ona haitaina ki te 'ungu o Sau'eha. Ka te tau'a nei manga ko Tetaungangoto, si'ai he pengea mai Nuku'angoha noko ta'ia kinai a Saungongo taa 'aabaki ia Ma'anua ma ona haitaina. Na manga hakatangi a Tengaungakiu i te ta'ia 'anga a Saungongo ka e umauma a Tuhenua i te taa 'anga e 'Angohi ia Saungongo te hakahua o Tengutuangabangika'ango, ma te usuusu e ia te tau'a o taa ia Ma'anua ma ona haitaina. Ka te tuku 'anga e Teika'ungua ia Saungongo kia te api nei, noko tuku ma'u e ia na polo i Mata'ubea o tu'uti ai te kai 'oso a Ma'anua ma ngu ona haitaina. Nimaa ta'ia a Saungongo he'e 'oso a Teika'ungua ki 'Angohi na ngaghi ai o hetau. Te tau'a nei noko tuku muna e Sa'o'angiki, ka te hai 'anga nei noko manga hai e haahine. Nimaa te ta'ia o Saungongo hai e Sa'o'angiki. E konei aku hetae ki te tangatupu'a nei o kanukanu e au ke noko na'a. Ka e 'oti.

Notes

See also R 83.

97. TE TA'IA O TEKIUPUA

1. Ko Tekiupua te tangata o Ngongomangu ka na hebaa'aki ma Puipuihenua ia Temotuniu. Ka na bonga hakahuahua e ia a 'Angohi o hakapingi ki te 'ungupua o Puipuihenua na hunge e ia. Ka na hetau ai ma te a'u a Puipuihenua o poghi e ia a 'Angohi kua pau ia o bonga. Ka na hakatangi ai a Tekiupua ma te hepootaki o hetau ai ma Namona. Te ingoa ma'u o Puipuihenua ko Namona o hetau i teengaa 'aso. Ka na ngangaki kinai e Puipuihenua tona 'ungupua o kongaa na to'o: "Ko koe na hunge oku pua." Ka na hai atu a Tekiupua: "Ka e hai kinai ke aa?" Ka e 'ango tua atu Tekiupua ia Namona, ma te ngenge atu a Namona ma te kiba o hakaiho e ia kia Tekiupua ka e hai atu kinai tana kupu: "Ka e hai kinai ke aa?"

2. Manga eba a Tekiupua o nguti ki te kenge ka na pau a Puipuihenua o taa e ia ia Tekiupua o mate. Ka ko Temotuniu te hahine mai Matangi. Ka noko taka ma Tekiupua aano hetau. Ka na tenge a Temotuniu o hano. Ka na bilaabei ma Puipuihenua o taka ma te hakatangi ai a Tekiupua. Ka na hakatangi ai a Tekiupua o hunge ai e ia te 'ungupua o Puipuihenua. Ka na pau ai tanga hebaa'akinga. Ka ko 'Angohi te manaha o Kumingau ka noko manga muna a Tekiupua o siahai ke hai mo'ona o bonga e ia. Ma te hakatangi ai a Namona i te me'a ngaa tongatou manaha ko 'Angohi. Ka manga muna a Tekiupua ke hakahuahua mo'ona ma te baangaghi ai a Namona ma Tekiupua o hetau.

3. Ka ko Tekiupua te pengea o Tengutuangabangitakungu na taa e kingatou ia Saungongo te pengea o Nuku'angoha o manga na'a makau ai a Puipuihenua ki Tengutuangabangitakungu. Teengaa te hai 'anga noko se'ise'ia ai a Puipuihenua Namona o taa ai e ia ia Tekiupua. Konei na hai 'anga noko hakatu'u ai a Tekiupua ma Puipuihenua o hebaa'aki ai. Aano ma te hetaa'aki ai a ngu pengea nei. Ka e 'oti.

Notes

See also R 84.

98. TE TA'IA O TEMOA

1. Te ta'ia o Temoa. Ko Temoa te hosa o Hakasoaika na ta'ia i Baitanga, ka na puutai kia Teikanoa o pake e ia o kakabe e ia ki te aliu hingi. Noko hai atu: "Ke boo o kini ma'ataaua taku aliu hingi." Ka na tata'o ai a Teikanoa o boo ki te aliu hingi aano nimaa hetae atu ki te aliu hingi, manga eke mai ai te me'a pe te hingi. Nimaa hetae atu kinai manga mene o tenge i te mouku o hano. Nimaa hinatu a Teikanoa ki te aliu hingi o ina'atu kinai, te ta'e. 'Ai kua titiko a Temoa o haka eke i te aliu hingi, ka e hano ia o pake ia Teikanoa o kakabe ki tona ta'e, ka na tenge a Temoa.

2. Ka e ina'ake a Teikanoa te ta'e te manga eke i te aliu hingi. Ka na 'aiauee a Teikanoa aano hakamisimisi atu kinai o kongaa na to'o: "'Ai noho ihongai." Ka na kite a Teikanoa ia Utahenua ma te hakasoko kinai e ia ia Temoa o kongaa na to'o: "'Ai ona kite atu o taa ma'au ia Temoa kai ma'ana te anga ki mouku kua puutai songo kia te au o titiko ki te aliu hingi o pake ai e ia ia te au o hai mai ke boo o kini e ia ma'aku tana aliu hingi. Nimaa tata'o ai au o boo kinai kimaaua aano nimaa hetae atu kimaaua ki te aliu hingi ka manga tenge o hano. Nimaa hinatu au o ina'ake ki te aliu hingi kua hakakite mai e ia kia te au, te ta'e te manga eke iho i te aliu hingi e pake kinai e ia ia te au. Ma te hakatangi ai au, aano ma te hai taku maanatu kau ngo kite o tuku 'ia ma'au ke ngo taa."

3. Ka na hakangongo a Utahenua ki na ngea 'anga a Teikanoa o siahai kinai ke ngo taa ma'ana ia Temoa. Ka na bilaabei a Utahenua ma Temoa ki mu'a Nuku'angoha, ka na mouto'o a Utahenua ke taa e ia ia Temoa ka na hungi kaia'a a Utahenua kia Temoa o hakapipiki kinai o hetau ma te hu'ai sepu a Temoa o ngotu ke taa e ia ia Utahenua. Ka na hu'ai hakatangi a Utahenua o hakaiho e ia te nga'akau ki te 'ungu o Temoa o taa e ia. Nimaa poo'ungi na mata o Temoa o mene i te taha ba'e o te angatu'u o mene ai, ka e sesenge a Utahenua o labu e ia o pau ia o taa ia Temoa o mate. Sopoiho a Utahenua o kaunaki e ia ia te taina a Tehoaki o tenge ki Ngango, ka e a'u ia i te angatu'u ki Tongaba, ka e boo mai na pengea mai Matangi o 'amo e kingatou. Ka he'e na'a e au po tehea te manaha noko to'o o tanu ai ia Temoa na ta'ia i ngoto nei. Noko taa e Utahenua o hiti ai a Taumako, ko Temoa te hosa o Hakasoaika na ta'ia i Baitanga i te a'u 'anga te nga'aa.

4. Ka teenei te 'otinga o te tangatupu'a ki te taa 'anga e Utahenua ia Temoa i te hakasoko 'anga e Teikanoa i te puutai 'anga kia te ia o kakabe e ia ki te aliu hingi na

tuku kinai e Temoa te ta'e.

Notes

See also R 87.

99. TE TA'IA O TANGOSIA MA TANGUABA

1. Ko Tongaka te pengea mai Mungaba ka noko boo mai ma tona api ki Mungiki nei te ta'akinga, ka na taaunga a Tongaka o kango ngoa ki Ghongau nei. Ka e hu'ai sepu ma'u. Aano hunge e Tangosia te kiu o Sangoihenua i Hangekumi ma te hakatangi'aki ai a Maungu ma tana haanau. Ma te punge tangatou tau'a kia Tongaka ma tona 'api. Noko tu'u te punge a Maungu kia Tongaka, ka e naha a Sangoihenua kia Tangosia ka e naha a Mangakenga ma Tehaibakiu kia Tanguaba. Ka na boo kinai. Hano a Maunga ma ta'ana tu'unganga kia Tongaka i Hongatoa, ka e boo a Sangoihenua ma ta'ana tu'unganga kia Tangosia i Mata'ubea, ka e boo ta'a Mangakenga tu'unganga kia Tanguaba i Baingau o taki hakamoe e kingatou.

2. Ka na hano a Tongaka te nganga 'anga ki mouku o he'e ta'ia, ka e taa e Sangoihenua ia Tangosia ka e taa e Mangakenga ia Tanguaba, ka e tenge a Tongaka noko tu'u kinai te punge a Maungu. Ko Tangosia noko hano kinai a Sangoihenua, nimaa totongo ake kinai ma te kite e Tangosia o 'anga. Ma te hakaiho kinai e Sangoihenua te toki ma te tapatapa a Tangosia. Ka na ngenge atu a Sangoihenua o longi e ia. Ka na hetau ma Tangosia aano suki e Tangosia te lungi tapua ki te ba'e o Sangoihenua. Ka na hetapa a Sangoihenua ia Tahakingangi ka e 'oso ake ki na mata o Tangosia o kapekape iho e ia ngua kanohi mata o Tangosia o hungi e Sangoihenua ki haho o taa e kingatou.

3. Ka ko Tanguaba na boo kinai a Mangakenga ma Tehaibakiu, manga moe i te tungi aba i te kainanga i Baingau. Ka na ngenge atu a Mangakenga o eke i te tubi. Ka na ghaghaa a Te'atueba, te ungungu o Tanguaba. Ka na tu'ia a Mangakenga o manga hakaiho e ia te umapeka ki te hatumanaba o Tanguaba ka e angai e Tehaibakiu i te ngughaabalo o hakaiho e ia ki te 'ungu o Tanguaba o mate hakaohoo ai a Tanguaba. He'e na'a e ia tana ta'ia 'anga. Ka na hakatu'u ai te hetaa'akinga a Mungiki nei o manga hengiu'aki 'aki e ngua pa'asi. Noko hai o hehaitau'a'aki ai i ngaa 'aso a Nuku'angoha ma Baitanga ma ngaa kunga. E 'oti.

Notes

See also R 107.

100. TE TA'IA O MAUNGU

1. Ko Maungu na taa e kingatou ma tana haanau a te 'api o Tongaka. Ka na 'ika'ika ai a Puipuihenua. Ka na nganangana mai ia Tangosia ma Tanguaba e taa 'ia ma te ngenge atu kinai a Puipuihenua o kongaa na to'o: "Ko ai te seu hakamatutu'a toku henua nei?" Ka na hakatau kinai a Maungu o hai atu: "Manga ngaghi tou henua." Ka na hai atu a Puipuihenua: "Te hai mai ki ti au toutou henua ke aa?" Ka na hano a Puipuihenua ka e boo te tau'a o na'a e kingatou ko Puipuihenua ka hai tau'a kia te kingatou i ana ngea 'anga kua hai kia te kingatou. 'Ai e maa'ongi ka sui tau'a ia Tangosia ma Tanguaba. Ka na moe na poo o te tau'a nei te ta'ia o Tangosia ma Tanguaba ma te pongoaki a Puipuihenua i na ta'akingaa ma tona pa'asi o hakaputu o punge tangatou tau'a kia Maungu ma tana haanau.

2. Noko tu'u te punge a Puipuihenua kia Maungu ka e hakanaha te 'api o Sangoihenua o 'oti. Ka na saunia aano te tau'a nei nimaa pau tona 'aso ka e tutu'u mai o sa'enge. Ka na boo a Puipuihenua ma tana tau'a o sasa'o kia Maungu ma te 'api o Sangoihenua o 'angu e kingatou. Ko Tongaka ia Sangoihenua noko naha kinai, ka na tenge a Sangoihenua he'e ta'ia. Ka e 'angu e Puipuihenua ia Maungu o labu e Pu'akina o longi e ia. Ka na tenge atu a Puipuihenua ma te umaapeka kia Maungu. Ka na sasaka kia Puipuihenua o kongaa na to'o: "'Aiauee Tauikisengei te siam a'ungi." Ka na hakatau a Puipuihenua o hai atu: "Na tau tata'o mai 'anga ia te koe i te tau pengea o'oku ka kua poo'ungi te anga i te lobo e koe."

3. Ka e hakaiho e ia te umaapeka ki na baaengauma o Maungu o ino hakahao'o, ka na taa e kingatou ia Maungu o mate. Boo iho te tau'a o neepungu noko kangikao e Puipuihenua ia Maungu. Ka na ngiu te tau'a ki Tengua o singa'aki i Hongatoa o boo mai ki Ngangopeau o tata ai e te tau'a a Puipuihenua ia Maungu ku taa e kingatou. Teenei te tangatupu'a o te ta'ia o Maungu na ngiu'aki kinai e Puipuihenua te ta'ia 'anga a Tangosia ma Tanguaba o umauma ai a Puipuihenua i te ta'ia kia te ia. Ka e 'oti.

Notes

See also R 108.

101. TE TA'IA O PUIPUIHENUA

1. Ko Puipuihenua na na'a makau kinai a Tengutuangabangitakungu i te taa 'anga e ia ia Maungu. Ka na hemingi'aki ma'u ma Mangakenga ma te hakatahi'aki a Sangoihenua ma tona ma'aa a Mangakenga o pa'asi o punge tangatou tau'a ki ngatou ta'ia ia Puipuihenua. Noko tu'u kinai te punge a Sangoihenua o tuku tona ngangaba kia Mangakenga ke ngo longi e ia a Puipuihenua. Ka na tuha mai te manga'e polo a Sa'o'angiki ma tana haanau i Angaiho o tenge ngongo ai ia Puipuihenua ke usu mai kinai. Ka na boo kinai te usunga a Puipuihenua ma Tebuni ma Saungongo. Ka na tuha te manga'e o tau papa o singi, ka e ngaangue a Puipuihenua ke hoki ma tana lango 'anga. Ka kua na'a e te tau'a ko Puipuihenua kua singi te usunga ma te boo iho o hohonga tangatou ngaungau o hitangi ia Puipuihenua.

2. Ka na boo mai tangatou lango 'anga, noko mumu'a a Saungongo ma Tebuni ka e mungi a Puipuihenua. Ka na boo mai aano singi a Tebuni ma Saungongo i te ngaungau, ka e mungi mai a Puipuihenua. Nimaa pata a Puipuihenua ia Mangakenga ka manga ngenge iho a Mangakenga o pingi ia Puipuihenua o longi e ia. Ka na toko a Puipuihenua i tona tao kanume. Ka na 'oso a Puipuihenua ki tana tapatapasi o hakaiho e ia kia Mangakenga. Ka na tua hakangua e ia ia Mangakenga ka na lolongi ai a Mangakenga ma te takahungi e Puipuihenua ia Mangakenga ki 'ango ia te ia o sikosiko e ia te tapatapasi ke hakaiho e ia ki na mata o Mangakenga.

3. Manga sopo iho a Tehaibakiu o hakaiho e ia te nga'akau ki te ngima o Puipuihenua. Ma te puaghi te tapatapasi i te ngima o Puipuihenua o toiho ki te kenge. Ka e sosopo te tau'a kia Puipuihenua. Ka noko a'u kinai a Sangoihenua ma te 'aakisi o hai atu kia Puipuihenua: "Hai mai kitaa noko hetau." Ka na hetapa a Puipuihenua o kongaa na to'o: "'Aiauee Tehu'aingabenga!" Ka e haamene atu te 'ungu i te bao sungu, ka e hakaiho kinai e ia te 'aakisi kia Puipuihenua, ka e muimui ake te tau'a o taa e kingatou ia Puipuihenua o mate o manga teka, ka e mouto'o a Sa'oahe o 'angu e ia ia Tebuni ma Saungongo o bengo kinai e ia te lungi tao o he'angiko i te anga ka e tenge hoki ki angatu'u. Ka e he'angiko a Saungongo ma Tebuni o maa'u'ungi he'e ta'ia. Ka e neepungu boo te tau'a o singa'aki i hangekumi o boo ki Pouono, te angaa manaha i te 'atu Hangekumi o tata ai ia Puipuihenua o hakapapata ki te tata 'anga ia Maungu i te anga manaha i Ngangopeau. Ka na ngangi tangatou neepungu o kangikao ia Puipuihenua.

4. Ka na hakangua te kangikao a te tau'a ka e nguti a Mangakenga noko ahu te tapinga o'ona kua hai e Puipuihenua. Ka manga teka a Puipuihenua i te kunga kua ta'ia ai. Ka na inaiho te hahine tona ingoa ko Kamutupu, te hahine o Tongaba o to'o iho e ia te malikope ma ngua ha'u o nekeneke kinai e ia ia Puipuihenua o hungi kinai ka e nono'a ngua ba'e i te ha'u. Ka manga tangi teka ki na ba'e o Puipuihenua o manga mangengepe kinai. Ka na hetae atu kinai te 'aamonga noko boo kinai o 'amo mai e kingatou ki Hangekumi o hakaputu kinai ko ba'i pengea o mangengepe ai. Ka e tanu ai e tona pa'asi, ka noko sa'aki a Mungiki nei o hakatangi'aki i te ta'ia o Puipuihenua.

5. Tunginga ki Tengutuangabangika'ango i te heumauma'aki ai ia te kingatou e ta'ia. Ka na hai te mangepenga noko hakaputu o hai ia Puipuihenua, noko he'e pau o tanu i tangatou hai 'anga noko hai te manga tanu. Nimaa poo, sa'u ake o to'o ke sui he kunga ke tanu ai. Noko manga konei na hai i ba'i poo ma te 'ao aano poo hitu te he'amo'aki e te toe ia Puipuihenua ma te 'angongoha i tana taa'ia 'anga. Ka na poo hitu ka e 'amo hakahoki mai ki Hangekumi o pau o tanu ai o ngosingosi tona takotonga. Hakatoka a Nuku'angoha o hai tongatou mangepenga ma ba'i manaha noko hakapingi ki Nuku'angoha o noho toe i te ta'ia 'anga a Puipuihenua o manga lingo po kohea ngaa ke ngo ngiu'aki ai te ta'ia o Puipuihenua kia te kingatou.

6. Na hai'anga noko hai i te ta'ia 'anga a Puipuihenua, a'u a Tingi'ia o kakabe te baka'eha o Puipuihenua noko ti'aki i tana ta'ia 'anga o manga tau i Tingoa. Aano hongau ai ki Mungaba o uta ai e ia ia tona ma'aa a Temanguhongia te pengea o Tekungangoto. Ka na hakatangi'aki ai a Nuku'angoha o boo kingatou o tua te kiu i Patonu. Kaunaki ma'u e Tingi'ia ia Bibao o no'ano'a a Baingau. Ka na niu noko manga nge'o e Puipuihenua o maase'i ma'u ki Nuku'angoha. Ko ba'i hai 'anga hai 'ia i na 'asona noko hu'ai maase'i ki Nuku'angoha o manga na'a makau ai ki ba'i pengea hai e kingatou na me'a nei.

7. Teenei te tangatupu a o te ta'ia o Puipuihenua na hai ai te hu'ai hakatangi ki Nuku'angoha. Manga 'angongoha i te ta'ia o Puipuihenua o sui tau'a ngatahi ai ko ba'i manaha o Tengutuangabangika'ango i ba'i 'aso o hetae mai ki te 'atu tangata nei. Ka e 'oti.

Notes

See also R 110.

102. TE NGE'OSIA O NAMA'UNGA

1. Ko Puipuihenua na ta'ia nimaa tatae te matakitaki sahe mai te makosa'u a Sa'obaa noko i Tepotuhange, kia Puipuihenua kua ta'ia. Noko taa e Sangoihenua ma Mangakenga. Ma te takahungi e Sa'obaa tana makosa'u kia Tingi'ia o mongi kinai. Nimaa 'oti ona hungisanga ka e tu'u te punge a Tangaibasa, te tangata mai Tepotuhange e i Mungaba, kia Sangoihenua. Tutu'u o boo mai te tau'a a Mungaba ma Nuku'angoha ma Matangi ma ba'i manaha o Mungiki nei. Ka na boo atu te tau'a sasa'o kia Tangitonga. Ma te sosopo kinai te tau'a a Tepeau ma Tepuke o longi e Tepeau ka e lobo e Tepuke o taa e kingatou o mate o manga teka ka e boo. Sosopo teengaa tau'a kia Manughapa o taa e Kumingau ma Tengaungakiu, ka e bilaabei te tau'a ngatahi o singa'aki i 'Utumaaua o boo o sosopo ki Nama'unga o nge'o e kingatou noko ngaho ona baangasa pe te ma'anga o mungeghi i te ongo o hepootaki o kakai ai te tau'a o nge'o e kingatou te ongo.

2. Ka na nge'o te ongo i Nama'unga o poo tasi, ka e taa 'ia a Ma'anua ma Tehangota. Nimaa 'aoina tona poo ngua, ka e hana e Temangu'uia te 'angou'a o Mangakenga. Baanguti e Tema'ungaika te hatu i te 'ungu ma'u o Mangakenga o maha'angua. Hana ma'u e te pengea mai Mungaba te mungihu'ainoko o Mangakenga ma te hu'ai ngongo songo a Mangakenga i ngu ona hangoo kua hai ma te siahai ke hakamate iho ki te tau'a ke ta'ia ia te ia ke tasi ona ngongo. Ko ia kua ta'ia ka ke na'a kaatoa e ba'i pengea tona ngongo, ko ia kua ta'ia.

3. Ka na tu'u a Mangakenga o hina iho te hakamatenga ki te tau'a noko i te tungi ongo. Ka na pake e te tau'a o hina iho. Aano nimaa hetae iho ki te tau'a, ka na hinake a Tongaka noko i Henua'aso, te pengea o Baitanga o kakabe iho e ia o boo iho ki mu'a. Ka na hehaa'a'ao a ba'i pengea o te tau'a po ko ai ka mataa hakaeke taa kia Mangakenga. Ka na mataku a Mangakenga ma te mouto'o ke samu te ngima ia Tongaka. Ma te manga longi e Tongaka o kongaa na to'o: "Kimaau, kohea kitatou?" Manga hakaiho e Baiabe te nga'akau ki te 'ungu ka e muimui ake a ba'i pengea o te tau'a o haka eke taa kia Mangakenga o mate. Ka noko susungi e Sangoihenua ma tona unguungu a Kamangau ia Mangakenga ke noka te iho. Ka manga 'ainoa.

4.Nimaa ta'ia hai iho kinai te kupu maase'i a Sangoihenua o kongaa na to'o: '"Ei ma'au 'au unge!" Ka na ta'ia a Mangakenga o mate, ka e pau te tau'a o nge'o te ongo i

Nama'unga kia Sangoihenua ma tona 'api soko ki te ongo i Tu'angangi. Ka e hano a Tingi'ia, te hakahua o Matangi o kakabe iho e ia tana hepotu'akinga ia Bangakaunga ma te taina a Sengeika ma ngua angaa haanau o boo, he'e taa 'ia ngatahi. Ka e hinake ma'u a Tuhenua te hakahua o Tongaba o kakabe iho ia Te'aamangu, tona taina, o tuku ma'u o hano he'e ta'ia. Ka manga toe soko a Sangoihenua ma ona haitaina a Tehaibakiu ma Sau'eha ma Tione Masita, ma Te'aahitu ma te taina a Teika, ma tongaa tinana a 'Atoika. Konei na pengea noko pau te tau'a o nge'o e kingatou ki te ongo i Nama'unga.

5. Ka na hiina'i aano i te tumu'aki o te ongo noko ingoa Tu'angangi. Nimaa poo tongu te nge'o 'anga o te ongo ka e kite e Tehaibakiu tongatou anga i te kanume tu'u i te tungi o te ongo o hinake o hetae ake ki te bao hengo o hutia kinai ona aka o ngii i te 'atu nga'a o te kanume o hu'ai ma'u ai. Ka na kite e Tehaibakiu ma te ina kinai aano ma te sopo kinai o hina iho ai ki te tungi o te ongo o tu'u ki te tungi o te kanume o tu'u ai aano ka ke hoki i te kanume o labangiti ki tona hohonga. Ka na hano o 'atingongo ai kia Sangoihenua kua kite e ia tongatou anga. Ka na hai atu a Sangoihenua po ti aa ma te hai atu a Tehaibakiu te kanume tu'u i te tungi ongo o hinake o hetae ake ki te bao hengo o hutia kinai o na aka o ngi ki na nga'a o te kanume o hu'ai ma'u. Ma te hai atu a Sangoihenua: "E na'a ngaoi e koe po si'ai?" Ma te hai atu a Tehaibakiu: "Ko au e hina iho ai o tu'u ki te tungi aano kake hoki ake hu'ai ma'u." Ka na haka'aue ai a Sangoihenua o kongaa na to'o: "'Aue Nguatinihenua." Ka e honga te epa a Sangoihenua kia Tehu'aingabenga ma Nguatunihenua o tuku i te hange, ka e ngaangue ke hitangi i te poo kingatou iho ai.

6. Nimaa lalangi te poo ka e 'ua ma te 'uingahia, ka e hu'ai hatutingia, ka e poo'ungi to'a. Ma te iho a Sangoihenua ma tana tu'unganga o he'angiko, noko mu'a a Tehaibakiu o tu'u ki te tungi, taha kinai a Sangoihenua. Iho a Sau'eha, iho ma'u a Tione Masita, iho ma'u a Te'aahitu, ka e baba e 'Atoika ia tana tama a Teika o boo haka'oti iho o sosopo ki te anga ke boo iho ai. Ma te nimo te hinangango o Sangoihenua o hai atu: "Ko mu'a ko 'angunga." Hai atu a Tehaibakiu: "Si'ai, konei a mu'a." Ka na hakabangebange'aki ai a Sangoihenua ma te taina a Tehaibakiu. Aano ma te hai atu a Tehaibakiu: "'Ai hai atu ngaa ke boo." Nimaa boo ake o sosopo ake ki te tungi ongo e maa'ongi a Tehaibakiu. Manga momoe a Ngibauika ma Tongaka noko taaunga i te mataasua. Ma te ngotu a Tehaibakiu ke taa ma'ana, ma te susungi e Sangoihenua, ka e ngiu iho ki mu'a o pau o he'angiko o sosopo ki angatu'u o labangiti ki teengaa kaukau, noko sisinga i Sa'apai o boo i te mouku.

7. Nimaa hetae ki te kunga tona ingoa ko Tabaibi ka e kite iho e te ongo i Nama'unga ko Sangoihenua ma ona haitaina kua iho o he'angiko. Ka te he'angiko 'anga a Sangoihenua ma tana tu'unganga, teengaa te mouku noko kakai'aki ai ko Temangopo e noho ngoto i Ghangauli ma Tepuu. Ka na sasanga e te tau'a a Mungiki nei ma Mungaba i ba'i 'aso. Aano pau o he'e kite ma te hakatoka te tau'a a Mungaba ma Nuku'angoha ma Baitanga ma Matangi. Ka e noho'aki a Sangoihenua ma tona 'api i mouku o kakai ai. Noko he'e lango o si'ai ni pengea hiina'i kinai. Manga hengepo'aki ngu angatou tau'a i ba'i 'aso o manga hemata'aki ke na ma heinahaki manga hetaa'aki. Noko konei na 'otinga te tangatupu'a o te tau'a na nge'o e kingatou a Nama'unga. Noko taa 'ia ai te tokangima: Ko Mangakenga, Tangitonga, Manughapa, Ma'anua, Tehangataa. Konei na pengea noko taa 'ia, ongatou ingoa konei. Ka na pengea na iho i te kanume ko Sangoihenua, Tehaibakiu, Sau'eha, Tione, Te'aahitu, Teika ma 'Atoika, te hahine. Teenei te tokahitu pengea na iho i Nama'unga o ma'u'ungi. E kanukanu e au tona tangatupu'a ke noko na'a ki ba'i 'aso i te kitai o na nimo o he'e ngaoi. Ka e 'oti.

Notes

See also R 111, R 112.

103. TE TA'IA O TEHAIBAKIU MA TIONE

1. Ko Tehaibakiu te pengea to'a, ka na ta'ia i te kanongoto i te nganguenga a Sa'obaa. Noko punge te tau'a a Tepuke te hakahua o Matangi kia Sangoihenua. Nimaa hakanaha ia Tehaibakiu ko ba'i pengea o te tau'a hu'ai maatataku kinai o 'ainonoa o 'oti. Ma te hakanaha e Tepuke kia Kumingau noko he'e i te kunga e punge ai te tau'a. Ma te hano a Hu'aingupe o 'atingongo ai kia te tamana i te hakanaha 'anga kinai a Tehaibakiu. Ka na haka'aue a Kumingau. Ka na hano ia o pake ia Sangoihenua ma Tehaibakiu. Ka na sosopo te tau'a ma te tu'u a Tehaibakiu o hakasa'osa'o ki haho. Ka na ngenge atu a Kumingau o longi e ia ia Tehaibakiu. Ka na nunu e ia te 'uu kia Kumingau. Ka na tuki e Kumingau te 'uu a Tehaibakiu, ka e sosopo a ba'i pengea o te tau'a o muimui kingatou o taa ia Tehaibakiu, ka e 'angu e te tau'a ia Sangoihenua o tenge. Si'ai he pengea i te tau'a labu e ia a Sangoihenua, ka e pau o tenge.

2. Ka ko Tione na tenge i te sosopo 'anga te tau'a. Ka na kite e Tengaukaatoa o 'angu e ia ia Tione, ka na labu e ia ia Tione. Ka na suki e Tengaukaatoa te tao ki te hatu manaba o Tione. Manga hakanguu 'ia a Tione. Ka na siahai a Tione ke hai mo'ona he pange ke taa ma'ana tasi i te tau'a, ka na sopo hoki mai ki te nganguenga manga sasa'o kia Tengaungakiu manga e'a te tu'a i haho i te ha'itunga. Manga mata ke e'a iho te 'ungu ke hakaiho kinai e ia te 'aakisi. Manga sopo mai a Ha'utahi o taa tohingua e ia te tu'a o Tione o ino hakahao'o o taa ma'u e kingatou o mate. E 'oti.

Notes

See also R 116.

According to Monberg Tione's ancient name is Jone Hu'aitekaba.

104. TE TA'IA O TENGOGHA

1. Ko Tengogha noko hai e ia ia Kaitu'u o 'ika'ika i te songo 'anga e ia te huunanga o Kaitu'u ia Tione. Ka noko hakatangi ai a Kaitu'u i tana huunanga ibi ia Tione kua songo e ia o manga sika i te manaha noko manga taa tatau ai a Kaitu'u ma Sa'obaa, noko taa e Kaitu'u tona taukuka. Ka na ina'atu kinai a Kaitu'u o manga tangi. Ka manga hai tana taa 'anga i te taukuka o Sa'obaa. Ka noko hiina'i atu na pengea noko manga i te manaha e taa tatau ai a Sa'oba ma Kaitu'u ka manga sika ibi a Tengogha.

2. Ka ko Kaitu'u noko manga tangai aano hiina'i atu na pengea ko Kaitu'u manga songosongo na mata i te pakiau manga taa tatau ai ma Sa'obaa. Ka na siahai a Kaitu'u ke taa ma'angatou ia Tengogha. Ka na 'ainoa a Sangoihenua ka e hai atu tana kupu kia Kaitu'u: "Tuku atu teenei maasakia'a ke taa e ni pengea 'ai ko kitatou ka haka'atunga e Tu'umatangi ma ka taa e kitatou ia Tengogha." Ka na hai atu a Kaitu'u kia Sangoihenua: "Ko ai mu'a ngaa ke tuku kinai?" Ka na hai atu a Sangoihenua: "Tuku atu ma'a Tema'ungamako." Ka na hai atu a Kaitu'u: "Ka 'ainoa." Hai atu ma'u a Sangoihenua: "Songo atu ngaa ki te siataa pengea o Tema'ungamako ke 'ainoa."

3. Ka na hakasoko e Kaitu'u ia Tengogha o 'abanga tona tu'u kia tona 'ingaamutu a Kaipua o to'o e ia o 'abange mo'o Tema'ungamako, ka e 'atingongo kinai ko Tengogha e tuku atu e Kaitu'u ke taa ma'ana. Ka na haka'aue a Tema'ungamako, ka e 'oso ki te tu'u o hai e ia ke ngo taa ma'ana ia Tengohga. Ka na ngese a Tema'ungamako ki te hakasoko a Kaitu'u i te moutengeu'a kia Kaitu'u. Aano hano a Tema'ungamako ki Mungaba, ka na bilaabei ma Kaipua i Mangautu. Ma te hakaanu a Kaipua kia Tema'ungamako po tehea te tu'u o Kaitu'u. Ka na hai atu a Tema'ungamako: "Manga pipiki e au." Ka na hai atu a Kaipua: "Noko hai mai a tu'aatina (Kaitu'u) poe ngese i ti aa?" Ka na hoki mai a Tema'ungamako ki Mungiki nei o kakabe e ia ia Tehukatai ma Tangahau o boo kia Tengogha te tau'a. Ka na kite e kingatou ko Tengogha manga kakai i te 'atuto'a. Ma te sosopo kingatou o 'autao e kingatou ia Tengogha o taa e kingatou. Teenei te tangatupu'a o Tengogha na ta'ia. Ka e 'oti.

Notes

See also R 117.

105. TE TA'IA O PANIO

1. Ko Panio te tangata mai Mungaba. Ka na a'u ki Mungiki nei i te mataku ta'ia, ka na sasa'o mai ko Mungiki nei e hetaa'aki ma'u o ta'ia ai a Puipuihenua. Ka na taa ia a Tangitonga ma tana haanau, aano ta'ia ma'u a Tehaibakiu ma Tione, ma te sui a Sangoihenua ma Kaitu'u ma ngaa pengea noko toe o boo ma'u tangatou tau'a o sosopo ki Ngotoa'a. Ka na taa ai e kingatou ia Panio. Noko lobo taa e Sangoihenua o 'au tao e kingatou ngatahi. Aano labu e Kaitu'u o longi e ia, ka e lobo taa e 'Oso'eha, te taina o Kaitu'u o taa e te tau'a ngatahi ia Panio o tobango e kingatou o sisi ona ibi o to'o e kingatou o songo o hakasee tao ai ma te hakasee 'uu ai i na ibi o Panio. Ka te tangata o Niteni, te manaha o Mungihenua e i Mungaba, ka na a'u ki Mungiki o noho ai.

2. Ka na hetau ma Tingi'ia ma te hu'ai hakatangi a Panio o hano ia o tobango te kumete o Tingi'ia ma te hu'ai umauma ai ma te hakatangi ai a Tingi'ia i te me'a ngaa ko Panio te ta'akinga a'u mai Mungaba o manga noho i Mungiki nei. Ka noko sepu. Nimaa hai tana hai 'anga o maatiba ai te hakahua o Tingi'ia ma te a'u ia o tuku ma'a ona ma'aa, e hakasoko e ia kia Kaitu'u ma tona 'api ke taa ma'angatou. Ka na punge te sui tau'a a Sangoihenua ia te taina a Tehaibakiu. Ma te hakanaha e ia kinai a Kaitu'u ke hakamaa'ongi ai te hakasoko a Tingi'ia ia Panio kia Kaitu'u ma ona haitaina, ke taa ma'angatou ia Panio. Ka na sosopo te tau'a ki Ngotoa'a. Ma te 'angu e Kaitu'u tona naha ia Panio o labu e ia o taa e kingatou ma tangatou tau'a. Teenei te tangatupu'a ki te ta'ia o Panio i te a'u 'anga o sepu i Mungiki nei. Aano tobango e ia te kumete o Tingi'ia ma te 'ika'ika ai a Tingi'ia o hakasoko ai e ia ia Panio o ta'ia. Ka e 'oti.

Notes

Panio is proably the same person as in R 118.

106. TE TA'IA O SAUNGA

1. Ko Saunga te taina o Mangakenga na taa e ia ia Puipuihenua, ka na hungi e ia te ta'e kia Sa'obaa ma te heumauma'aki ai a Tepolua ma ona haitaina i te ta'e e hungi e Saunga kia tongatou tamana. Ka na punge kinai tangatou tau'a, ka na mata po tehea te kunga ka noho ai a Saunga kingatou boo o ta'ia ai. Ka na boo a Saunga ma tona unguungu a Tebangoniu ki 'One ma te hepootaki ma Saungongo noko i Tongaba o ngaangue kingaa tutu'u ki te tai. Ka na mangoo tangaa ngama o laungi i Sa'aniutai. Nimaa boo iho a Saunga ma Saungongo o lina boo mai i te potu Matangi, ka e a'u a Tausia o hinake kia Tebangoniu o manga hengeu i Sa'aniutai. Ka he'e na'a e Tebangoniu 'ai manga a'u a Tausia ke to'o e ia te 'uu a Saunga. Ka na tu'u a Tausia o sa'u e ia te 'uu o to'o e ia o ho ki tai. Ka na hai atu a Tebangoniu: "Te 'uu a Saunga e to'o ke aa?" Manga he'e muna, ka manga to'o e ia te 'uu a Saunga o tenge i te 'one. Ka na 'angu atu ai a Tebangoniu o ngenge 'angu atu ia Tausia o kongaa na ngenge: "Saunga, tau 'uu e to'o atu e Tausia o tenge atu." Ka na baalogha e te tai o he'e hakangongo a Saunga ki na ngenge 'anga a tona unguungu. Ka na hetae a Saunga ma Saungongo ki na aba, ka e hina iho a Tepolua o sesenge i te 'ungu'ungu, ka e boo iho a Tengogha ma Kaihuei ma Tausia mai te 'one, ka manga lina a Saungongo ma Saunga o manga hai kaui.

2. Ka na hetae iho a Tengogha kia Saunga. Ka na taa 'ango ake e Saungongo te ngama ko Tengogha te hakapua nei e ia te tao ki te manaba o Saunga. Ka na hetapa a Saungongo ia Nguatunihenua, ka e baabene e ia te ngama i te ngoto ke poo'ungi ka ke singi te tao o Tengogha ia Saunga. 'Ai kua hakapau e Tengogha tona tao kia Saunga ma te tamumu i te hatumanaba o Saunga. Ka na tenge ke too ki te moana. Nimaa hetae atu ki te 'ung'ungu manga ngenge ake a Tepolua o hai atu kia tona ma'aa a Saunga: "Loi iho", ka e ngangaba e ia o suki e ia te 'ungu o Saunga ki te potu 'ungu'ungu o mate kinai.

3. Ka na taa e Baitanga ia Saunga i 'One i te poo ka na 'aoina ko ba'i pengea kua ngongo i te tau'a kua taa ake i tai. Ka na boo kinai a Kaitu'u ma ona haitaina o hakatahitahi ma Saungongo na tenge i te ta'ia 'anga a Saunga o penapena e kingatou ia Saunga. Nimaa 'aoina, ka e to'o e Kaitu'u te peenanga o hoe ngua i te baka a Kaitu'u ma Saungongo o uta e kingaaua te peenanga o Saunga o tuku e kingaua ki te moana. Ka na ngongo a Sangoihenua ko tona ma'aa a Saunga kua ta'ia. Ma te hano ke sosongi

ai ka ko Kaitu'u e hakapuu e ia kia Sangoihenua a Saunga kua ta'ia i te hai te na'anga e hakasoko e ia ia Saunga o taa e Baitanga. Ka na tatae atu a Sangoihenua kua tuku e Kaitu'u ma Saungongo ia Saunga ki te moana. Ka na sa'u ake te 'aakisi a Sangoihenua o tapitapi ai te 'ungu o manga tangi hakahao'o ki te baka o manga mangepe tahea ka manga a'ango ake a Kaitu'u ki 'angunga nei. Ka na 'anga a Sangoihenua o taa 'ango ake o hano o sahe i Mangokuna. Teenei te tangatupu'a o Saunga na taa e Baitanga i 'One ma te hai hai maase'i ai a Sangoihenua ma Kaitu'u. E 'oti.

Notes

See also R 120.

107. TE TA'IA O TEHETUI

1. Ko Tehetui te pengea hakahungaina ki Baitanga. Ka na hetau a Matangi ma ba'i pengea o Tengua i Niua i te anga mai tai. Noko ngotu a Baitanga ma Nuku'angoha ke hai mo'ongatou te anga. Ka na hakatangi'aki ai a Tingi'ia ma tana haanau. Aano kaunaki e ia ia ngu ona hosa a Kaipua ma Tema'ungaika ke taa ma'angatou ia Tehetui. Ka na boo kinai te tau'a tokatongu a Kaipua ma Tema'ungaika ma Tepungake o ngongo ia Tehetui kua hano ki te 'ango e iho i Niua, ma na pengea ma'u. Noko iai a toku tamana a Sau'uhi Kaitu'u, ma Nge'oika Kaipua, ma na haahine ma'u. Ka na hetae ki tai o manga baalui ngama i Niua, ka manga ngepo mai kinai te tau'a a Matangi. Ka na poo'ungi ma te ngaangue a Tehetui ke tu'u ki te tai. Ka na tutu te ngama a Tehetui o boo ma toku tamana a Sau'uhi ma Nge'oika.

2. Ka na lina boo atu i te ngatai o te 'atu 'Oneitaba, manga ngenge iho a Kaipua o suki e ia te tao kia Tehetui, ka e longi e ia. Ka e sosopo iho a Tema'ungaika ma te taina a Tepungake o taa e kingatou ma Kaipua ia Tehetui o mate. Ka e he'angiko ngiu mai a Sau'uhi Kaitu'u ma Nge'oika Kaipua o 'atingongo ko Tehetui kua taa e Matangi i 'Oneitaba o manga teka ai tona pulo i te sisi 'anga e te tau'a o to'o ngu ba'e ma ngua ngima, ka manga teka te tuke i tai.

3. Boo na haahine o Tengua o 'amo mai e kingatou o to'ake i te anga i Niua o hetae ake ki na manaha o tanu ai te tuke o Tehetui ka e hai ai te mangepenga o Baitanga. Ka manga tata mai e Tingi'ia ma tana haanau mai Matangi ia Tehetui kua taa e kingatou. Ka ko Tehetui, te hosa hakaingoa o Tongaka noko i Henuangoto, te pengea o Baitanga o taua ai a Tehetui ki Baitanga. Ka na taa e Matangi ma te si'ai he pengea ngiu'aki e ia i Baitanga a Tehetui na ta'ia kinai. Ka na manga hai ai te mangepenga o 'oti ka e pau a Tehetui o pa'asi tasi. Teenei te tangatupu'a kia Tehetui na taa e Matangi o he'e ngiu'aki. Ka e 'oti.

Notes

See also R 121.

108. TE TA'IA O SANGOIHENUA

1. Ko Sangoihenua noko hakatangi kinai a ba'i pengea i te noko taa pengea, tunginga kia Puipuihenua. Noko aano nge'o e Mungaba ma Mungiki nei i Nama'unga ke taa. Aano kite tona anga o iho ai o tenge, ka noko pake ma'u ki te kanongoto ke taa ma'u. Nimaa sosopo kinai tenge ma'u. Noko hu'ai haingata'a te labu e he pengea ke taa. Nimaa ko Ha'utahi ma te punge kinai tana tau'a ke taa ma'ana. Nimaa boo atu kinai na mata, he'e hiina'i kinai. Ka na hai te pungenga a te tau'a ke hai kia Tehakangea ke pake lobo e ia. Ka na hano kinai a Tengaukaatoa kia tona 'ingaamutu a Tehakangea o hakaanu kinai o hai atu: "Ko koe manga sehu i te angatu'u, ko Sangoihenua ta'anga kite o hakamangomangoti ia te koe i au kite 'anga ai po si'ai?" Ka na hetapa a Tehakangea, ka e hai atu tana kupu kia te tu'aatinana o kongaa na to'o: "Ka hakatu'u koutou ke hakamataku", i te ngengema'ungi i te hakaanu 'anga a te tu'aatinana kia te ia ia Sangoi-henua. Ma te hai atu a Tengaukaatoa: "Ko au manga hakaanu kia te koe ia Sangoihenua i te punge kinai tamatou tau'a, ka e haingata'a kia te kimatou. Teenei te hai 'anga e hakaanu ai au kia te koe." Ma te punou aano a Tehakangea, ma te ta'aki ake na mata o ina'atu kia te tu'aatinana o hai atu: "Taa 'anga bilaabei kimaaua i aku sehu 'anga o manga ngotu ke ngea kia te au, ka manga he'e siahai au kau ngea kinai ia te au manga makau kinai." Ka na hai atu a te tu'aatinana: "Taakoe ngo pake atu, ke ngo ngiu'aki te taa 'anga e ia ia te tu'aatinau." Ka na hai atu a Tehakangea kia Tengaukaatoa: "Ke ngo hai lobo." Ka na 'oti te hengeunga a teengaa tautu'aatina, ka e hano a Tehakangea o a'u ki Tekungangoto.

2. Ka na kite a Sangoihenua o bange kinai ka na mangao kinai a Tehakangea o hai tanga hemasi'inga o manga bilaabei o hengeu. Ka na a'u a Tehakangea o 'atingongo ai ki te tau'a a Ha'utahi o na'a e kingatou, ka manga pau a Tehakangea o manga hepatita'aki mai kia Sangoihenua i Tekungangoto o manga hengeu i ba'i 'aso. Ka na hetukukupu'aki kingaa hepootaki ki te 'atu 'Angohi o momoe'aki ai. Ka na hoki mai a Tehakangea o 'atingongo ai kia Ha'utahi ma tana tau'a. Ka na hengeu kingatou ma te tau'a ke boo o hohonga he ngaungau i tu'a Kongobainiu. Ka ke ngo a'u a Sangoihenua kia Tehakangea kua hetukukupu'aki ke ngo kakabe e Tahakangea kingaa ngo boo ki te tau'a kua hohonga tangatou ngaungau i tu'a Kongobainiu o manga hitangi mai ia te kingaaua. Ka na a'u a Sangoihenua kia Tehakangea o hepootaki i 'Angohi o manga noho'aki ai. Ka na hai atu a Tehakangea: "Ko te 'atutahi kua a'u kau hinatu kia te koe ma te 'angu mai e kingatou ia te au ma te mumuni au, aano tenge mai. Ka noko

sasanga e kingatou ia te au, ka ke sasanga he kunga ke boo kinai, na'e ka noko sasanga e kingatou ia te au. Ka ki tai boo mai o kite e kingatou ia te kitaaua." Ma te hai atu a Sangohenua: "Ka ke boo ki hea?" Ma te hai atu a Tehakangea: "Ki taa boo ki tu'a Kongobainiu", te tu'a manaha e hohonga ai te ngaungau a te tau'a.

3. Ka te pake e Tehakangea ia Sangoihenua o kakabe ke taa e Ha'utahi ma tana tau'a manga pali mai ai. Ka na boo a Tehakangea ma Sangoihenua. Nimaa sosopo atu ki Kongobainiu ka na ngae a Tehakangea ki te taha ba'e manga iai tana kau ungi huti, ka noko ngoi a Tehakangea o hai atu kia Sangoihenua: "Ke hai te kau ungi huti nei ke ngau ma'aku na'e ko au e hu'ai siabinu." Ka na hinatu a Tehakangea o saghaghi hakaghaghaiho e ia te kau ungi huti. 'Ai te me'a haka'ingonga e ia ke ngo baangongo ai e ia te tau'a ko Sangoihenua kua hetaeaki ke sopo ake ki tangatou ngaungau. Ka na hakangongo iho kinai a Ha'utahi ma tana tau'a o ngaangue o hakasa'osa'o iho ai. Ka na sopo ake a Sangoihenua ki te uso o te tau'a. Ka na singi ake i te potaha o te ngaungau, ka e mungi ake a Tehakangea kua sosopo iho te tau'a o manga noho'aki titingi i te anga. Ka na hetae ake a Tehakangea o sasa'o ake kinai, ma te huhu ake na pengea o te tau'a kia Teha'umako (Tehakangea). Ma te hetau ka na keu iho a Sangoihenua kia Tehakangea ma na pengea o te tau'a manga hetau ake, ka na ina ake a Tehakangea kia Sangoihenua e keu iho ma te hai atu: "Tino hanaunga!" Manga ngoi a Tehakangea ke hakangongo iho kinai a Sangoihenua. Ka na pau o manga hano a Sangoihenua ki 'angunga. Manga ngenge ake a Ha'utahi o pingi ai o longi e ia ia Sangoihenua o kongaa na to'o a Ha'utahi: "Ku ma'u, kohea kitatou?"

4. Ka na sopo iho a Pu'akina ma te 'aakisi, ka na to'o e ia o hinatu kia Ha'utahi manga longi e ia i Sangoihenua, ka na siko e ia te 'aakisi o tau ai ma te hetau ai a Pu'akina ma Sangoihenua. Ka na ngenge atu a Tehukatai ma te ngughaabalo o hakaiho e ia ki te 'ungu o Sangoihenua. Ka e anga e Tengaukaatoa i teengaa ngughaabalo ka e suki e Hu'aingupe te tao ki te tina'e o Sangoihenua. Ka na ongi kia Ha'utahi o kongaa na to'o: "'Ou tobigha!" Ka na hai atu a Pu'akina kia Sangoihenua: "Ko Moe'anga ma'u noko ongi." Ka e hakaiho e ia te 'aakisi ki te u'a o Sangoihenua. Ka na hakaaanu a Ha'utahi o kongaa na to'o: "Tehea taku nga'akau?" 'Abange e Tokahitu noko i Tonga ka na 'oso kinai ma te hakatapa a Ha'utahi o kongaa na to'o: "Ka ku ai!" Ka e pisi tana taa ia Sangoihenua.

5. Ka noko hakatau e Ha'utahi ki te hai atu 'anga a Sangoihenua kia Puipuihenua: "Hai

mai kitaa noko hetau", noko ungaunga kia Puipuihenua pe te pengea ma'ungi. Ka na taa e te tau'a ia Sangoihenua ma te hai ake a Tehakangea: "Te ku pa'a, 'ei tou tuhahine! Ko koe na taa ia toku tu'aatina." Ka na hoki iho a Tehakangea ki mu'a o hano o 'atingongo ko Sangoihenua kua ta'ia. 'Ai e pake e ia o taa e Ha'utahi. E 'oti.

Notes

See also R 122.

109. TE TA'IA O HAKANGAUNGEA

1. Ko Hakangaungea te pengea o Nangauika ka na taka a Tepai, te pengea o Tongaba, ma Teha'umako, te tuhahine o Hakangaungea. Ka na hetau ma te to'o e Teha'umako te tanga o Tepai ma tengaa ona unguungu a Teikatahea o tenge. Nimaa pongoaki atu ai a Tepai i tona tanga ke to'o hakahoki mai manga pau o 'ainoa. Ka na pongoaki atu ma'u a Tepai kia Hakangaungea ke hai kia tona tuhahine ke hakato'o mai e ia tona tanga manga huhu mai ma'u.

2. Ka na hu'ai hakatangi ai a Tepai ma te siahai ke taa ma'ana ka na punge kinai tana tau'a o tutu'u kinai a Tehoaki ma ngu ona haitaina a Saukona ma Kaipua, na pengea o Ghongau, ma Tuhenua, te pengea o Ngongomangu, ko kingaaua ma te taina a Sau'uhi Kaitu'u. Konei te tokaono na taa e kingatou ia Hakangaungea. Ka na hengeu aano te tau'a nei ma te boo o hohonga tangatou ngaungau i mu'a Sa'atonua. Ka e tuku e kingatou ia Sa'ongau o hano ia ke pake ia Hakangaungea ke kakabe mai. Ka na hinatu ko Hakangaungea te a'u nei. Ma te hoki mai a Sa'ongau o mu'a mai ia Hakangaungea o a'u aano sopo mai ki te mu'a nganguenga noko iai te ngaungau a Tepai ma tangatou tau'a. Ka na hai atu a Sa'ongau: "Teenei te angatonu o Tehainga'atua te a'u nei." Ka na haka'aue te tau'a ka e ngaangue o hitangi ai. Nimaa sopo mai a Hakangaungea ma te takahungi a Sa'ongau o hakatu'u tana engenga kia Hakangaungea o manga hengeu. Ma te sopo mai a Tepai o bengo e ia ia Hakangaungea o tu'u ai te tao ka e ngenge atu kinai. Nimaa takahungi a Hakangaungea ma te 'uu ke nunu e ia kia Tepai ma te banguti ai e Sa'ongau te nga'akau o tuki ai e ia te 'uu a Hakangaungea, ka e longi e Tepai ia Hakangaungea o taa e kingatou.

3. Ka na hai ai te mangepenga o Kaihuei ia tona ma'aa kua taa e Tepai. Ka na sehu aano a Tepai ma te sopo ki te ongo o Kaihuei. Ka na hakatangi ai a Kaihuei ma te hano ia o hunge te niu o Tepai noko i Ngotohenua. Ka na ngongo ai a Tepai ma te boo mai ma tana tau'a o sui kingatou o hunge te manaha o Kaihuei i Temunginuku. Ka na sosopo kinai a Kaihuei ma tangatou tau'a o bilaabei ma te tau'a a Tepai o tau i na tao, ma na 'uu. Ka na bengo e Kaihuei ia 'Oso'eha, sui a 'Oso'eha o bengo e ia ia Ma'anutaha, ka e hana e Saungongo ia Sau'eha. Konei te tokatongu na taungia i te taupoo na hai i Temunginuku. Konei na 'oti te tangatupu'a o te ta'ia o Hakangaungea na taa e Tepai. E 'oti.

Notes

See also R 131.

110. TE TA'IA O BAITOKO

1. Ko Baitoko te tangata mai Tengano, ka na a'u ki Mungiki nei o hai tanga hemasi'inga ma te unguungu o Sauopu noko manga i Tekoba. Tana hai 'anga noko manga hai te taka poo mai kinai i ba'i poo. Ka na hinake a Sauopu, noko manga 'angiki'eteaki o manga he'e hakapingi ki tona ngau haahine o tohu ake ki te hange i Tekoba o noho atu ki te kaainanga o tona unguungu i te potumungi o te hange. Manga takoto ai te buli tamonge. Ka na sa'u ake e Sauopu o hakakite atu e ia kia tona unguungu. Ka noko hai atu a Sauopu: "Te buli tamonge a teenei?" Ka na he'e na'a e tona 'unguungu, ma te kongaa na to'o ma'u a Sauopu: "Te nga'akau nei manga i Tengano." E na'a e ia te pengea mai Tengano te manga tataka ki tona manaha. Ka na unu e ia te songo ngau tao hungu niu o tangai e ia tona potu o kakai o hakamasahu e ia kia Baabenga o sumu ai e ia te kasomutu ki te potumungi o te hange o noho ai ka e hano. Ka noko he'e na'a e te unguungu o Sauopu o manga he'e hakataunganga kinai.

2. Ka na i teengaa poo, hoki mai ma'u ki tana hai 'anga manga hai a Baitoko, te takapoo ki tana hemasi'inga manga bungu kinai i Tekoba. Ka na too te 'ua. Nimaa tenge a Baitoko, pau o hu'ai 'ua. Nimaa hetae ki Tekoba o hinake ki tana hemasi'inga manga bungu kinai ia, te unguungu o Sauopu, kua pau o suu 'ia i te 'uaina 'anga. Ka na noho atu ki te kaainga o te hahine ma te keu atu a Baitoko ki te potumungi o te hange o o'i atu kinai te 'ungu e suu 'ia ma te manga tamumu te kasomutu na sumu e Sauopu ki te potumungi o te hange i te maanganga'e o matohi kinai te hungu niu. Ka na moe atu a Baitoko kia te hahine noko manga hai tanga hemasi'inga ke pau o moe kinai i te poo, ma te hakangongo maase'i ki te 'ungu kua taungia ma te 'anga hoki a Baitoko o hano ki angatu'u o hoki ki Nguaniua noko a'u ai i tangatou hongau noko manga i ai o pau o moe. Ka na 'aoina a Sauopu o hano ki Tekoba. Nimaa tohu ake ki te hange o keu atu ki tana ngauhuti noko sumu ki te hange, manga noho tona lungi kua matohi. Ka na hai atu a Sauopu: "Te me'a noko ngosingosi e au nei kua matohi." Ka na hai atu a tona unguungu "Tii aa?" Ma te hai atu a Sauopu: "Te hunguniu noko ngau huti ai e au te kaainga nei kua matohi ki te pengea."

3. Ka na hai atu a tona ungungu po te pengea ma'u aa. Hai atu a Sauopu: "Toku me'a nei he'e manga muna o matohi, ka e taungia ai te pengea o matohi kinai." Ka na he'e muna a tona unguungu, manga noho o punou. Ka na ngutua mai te pengea mai Tengano i te hongau e mate, e taungia te 'ungu i te me'a o he'e na'a o mate ai i

Nguaniua. Manga na'a e Sauopu ko Baitoko te noko tataka ki tona manaha o taungia i te me'a noko ngosingosi e ia, ka te mate mai. E ngua naa 'anga kia Baitoko. Teengaa tasi naa 'anga noko a'u tona baka mai Mungaba o tau i manipo o baalolongi tona baka i te ngoto i Manipoo, ka e hakaneke. Kake ki 'angunga nei o taungia, ka teengaa tasi naa 'anga te kua kanukanu. Noko a'u mai Nguaniua o taungia o mate. Teengaa tona maa'ongi 'anga ko Nguaniua. Ka e 'oti.

Notes

See also R 140.

111. TE TA'IA O NGAAKEI

1. Ko Ngaakei te tangata o Hangekumi ka na taa e Namona i te na'a makau kinai i na tau'a a Hangekumi kia te kingatou i Matangi i ngaa 'aso. Ka na ma'ungi makau a Namona kia Ngaakei, ma te a'u ia o taa launatasi i Hangekumi. Noko a'u tana mata i te tau'a a Matangi ma Tengua kia Sau'eha ma tana haanau. Ka na sasa'o kia Ngaakei ma tana sangu ki te takotonga o Sangoihenua ia te tinana a Kamangau noko masaki, ma te a'u ia o pali i te takotonga. Nimaa hetae mai a Ngaakei o manga kangaghi i te takotonga o 'oti ka e aba tana sangu o hakaeke i te 'ungu o ungu ba'e i te takotonga, manga ngenge mai kinai a Namona o hakaiho kinai e ia te 'aakisi ki na baaenga uma o Ngaakei. Ka na tu'u a Ngaakei o hetau ma Namona. Aano tua e Ngaakei ia Namona i te 'aakisi. 'Ai manga hakasua a Ngaakei noko to'a, ka kua masaaki i te uma kua tua babalu e Namona, manga hakatukua o taa a Ngaakei.

2. Ka e pau a Namona o taa e ia o mate. Ka na hakatapa mai a Ngaakei, ko ia e ta'ia. Nimaa he'angiko atu kinai a Sau'eha ma 'Atikake, kua pau a Ngaakei o mate, ka e tenge a Namona o hano. Ka na bilaabei tongatou pa'asi o 'amo e kingatou ia Ngaakei o boo i te anga i Bia, ka e boo na pengea o honge mai e kingatou te baka mai 'One o uta ai te peenanga o Ngaakei o to'o o tuku ki te tai. Nimaa ngiu ake o sahe ake te baka e tuku ai ia Ngaakei ki te moana, manga tu'u mai a Tepuke o ha'angua e ia te baka o Tema'ungaika, te tamana o Namona, o ngua ona pa'asi, ka e ngiu ake a Sau'eha ma tana haanau ki 'angunga nei o hai tongatou mangepenga ia Ngaakei kua taa e Namona. Teenei te tangatupu'a o te ta'ia o Ngaakei na taa e Namona. Ka e 'oti.

Notes

See also R 143.

112. TE TA'IA O NAMONA

1. Ko Namona te pengea o Baitanga ka na ngotu a Ngibauika ke hai e ia a Baingau i te mate 'anga a Bibao. Ka na hakatangi ai a Namona. Nimaa a'u a Ngibauika o tapu e ia te kiu i Baingau o no'ano'a ai tana polo, ma te a'u a Namona o tootoo e ia (tabonga). Ka na ngongo ai a Ngibauika o 'ika'ika ai. Ka na a'u kinai ma te a'u a Namona o bilaabei ma Ngibauika o hetau ai. Ka na tuki e Ngibauika te 'uu tao o Namona. Ka na sui a Namona o bengo e ia ia Ngibauika i te tao, i te me'a ngaa noko sopo mai a Namona ma te hai atu a Ngibauika: "Kau tuki ia tou 'uu tao." Ma te hai atu a Namona: "A'u o tuki ka kau bengo 'ia ia te koe." Ka na maa'ongi a Ngibauika o tuki e ia te 'uu tao. Ma te hai atu a Namona: "Ka hakatu'u ke he'e hai kupu ti'aki te hiti 'ei tona tuhahine!" Ka e suki e ia te tao kia Ngibauika. Ka na pau ke mate ai a Ngibauika i ba'i 'aso. Aano hakatangi ai a tona 'ingaamutu a Namona noko i Baitupu o a'u ia o taa e ia ia teengaa Namona noko i 'Ubea.

2. Ka na bilaabei a Ghongau e taki hai manaha o hai ai tongatou mangepenga ia Namona kua taa e Matangi. Ka e tata mai te tau'a a Namona kua taa kia Taungenga noko i Ghongau o hu'ai hakatangi ai. Ma te tuku e Taungenga ia Namona ma'a Ghongau ke taa i te na'a 'anga e Ghongau ngatahi te kuba 'anga e Namona noko i Baitupu na ma'ungi ngatahi o Ghongau o kongaa na to'o: "Tou angatonu Tetupu'a. Taku toe ngoa i Ghongau." Ka na heumauma'aki ai a Ghongau ngatahi o ngoto tahi kia Namona ke ngo taa ma'angatou. Ka te ta'ia 'anga a Namona noko i 'Ubea noko ta'ia i te poo, ka noko boo te 'apitanga o ba'i pengea o 'amo mai e kingatou ki Ghongau o hakaputu kinai. Nimaa hetaeaki ke 'ao ka e pau o mate o hai ai te mangepengea o 'amo hakahoki ki 'Ubea o tanu ai e kingatou o hakaputu ngatahi kinai ba'i manaha o Ghongau nei o hai ai tongatou mangepenga. Ka e tata mai e Namona tana tau'a kua taa o noho toe ai a Ghongau. Teenei te tangatupu'a o te ta'ia 'anga a Namona noko i 'Ubea ki tana hango ia Ngibauika. Ka teenei tona 'otinga.

Notes

See also R 144.

113. TE TA'IA O MATANGI

1. Ko Matangi na sui tau'a kinai a Ghongau ngatahi i te ta'ia o Namona, ma te hakasoko a Tekapini i te kongu 'anga e Bibao. Ka na punge ai te tau'a a Ghongau. Noko tokangua angatou malikope noko hohonga, ta'a Tingi'ia te pengea o Baitanga kia Namona, ma ta'a Pongi te pengea o Ngikobaka kia Tema'ungaika o tutu'u kinai ba'i pengea o na manaha o te boo 'anga ki bangibo o boo tangatou tau'a kingatou taa 'ia a Tema'ungaika ma tana haanau a Namona ma Bibao ma Tebakaapunge. Ka na boo o sosopo kinai te tau'a ngua. Teengaa tau'a i Baitupu ka teengaa tau'a i Ahenoa. Ko Sa'engeika ma Tingi'ia ma Sa'engeahe ma Hakama'uhenua ma ta'angatou tau'a kia Namona o taa e kingatou i Baitupu. Noko taa e kingatou o sisi. Ka e sosopo a Pongi ma ta'angatou tau'a ki Ahenoa o taa e kingatou ia Tema'ungaika o sisi ma'u. Ka e 'autao e kingatou ia Bibao. Ka na tenge o hano o manga mate i na hango ka e tenge moomootau launatasi a Tebakaapunge o ma'ungi i te tau'a ki Ahenoa. Ko Namona noko lobo taa e Sa'engeahe o 'angu e kingatou o labu. Ka noko longi e Hakama'uhenua o lobo taa e Tingi'ia ma Sa'engeika, ka e sisi e 'Atikake. Ka na tuatua e Namona ia Hakama'uhenua i tana kiba, ka e ta'ia. Ka na hunge e ngu tau'a a Baitupu ma Ahenoa ka e tobango e kingatou te kumi hange o Namona noko i Baitupu. Ka e tua e kingatou te kiu (manaha niu) ka e hunge mai e kingatou a te 'atu Ahenoa a teengaa tau'a o manga binu polo ai ma te neepungu ai ngua tau'a.

2. Ka na ngongo ai a Tema'unga'uhi te hakahua o Matangi o hu'ai hakatangi ai ma te a'u kinai tana hakamaangoo ma tona kakai 'anga. Nimaa hetae mai tangatou boo mai 'anga ki mu'a Baitupu, noko ta'ia aia a Namona, manga hunge ai te tau'a. Ma te hakatapatapa 'aki ai ma te sosopo mai kinai a Tema'unga'uhi ma tana tu'unganga noko boo mai te hakamaangoo ki te tau'a mai Ghongau nei o 'angu mai e kingatou mai Baitupu o he'angiko mai te tau'a a Ghongau nei. Aano hu'ai hihiu ka e hakatangi'aki, ma te takahungi te tau'a o kanai kinai a ngu tau'a e hepootaki. Ma te eke a Nguatinihenua kia Pongi o bengo e ia ia Tema'unga'uhi o taa e ia ka e aongua e Sa'engeika ia No'atango ma Suamoana, ka e bengo e Taaika ia 'Oso'eha ka e bengo e Tepuke ia Kumingau. Ka na pengea noko bengo 'ia, na mate a Bibao i na hango ka e mate a 'Oso'eha i teengaa hango, ka e ma'ungi a Kumingau i teengaa hango. Konei na noho te tau'a a Ghongau nei ki Matangi o taa ai tangatou tokahitu pengea o mamate. Ka teenei tona 'otinga.

Notes

See also R 145.

114. TE TA'IA O TINGI'IA

1. Ko Tingi'ia te tangata o Baitanga. Ka na hano tana tau'a ki Matangi o sui tau'a i te ta'ia o Namona noko i 'Ubea o taa e kingatou a Matangi, ka na ta'ia ai a Tema'unga'uhi ma te hakatangi ai a Takiika ma te bilaabei kingaaua ma Ngibauika o punge tangaa tau'a kia Tingi'ia. Ka na noho ai a Sa'engeika noko hai kingaa sui tau'a i te ta'ia o Tema'unga'uhi ma te hepootaki a Ngibauika ma Takiika o pa'asi ma te na'ana'a a Sa'engeika kia Ngibauika na taa e ia tona 'ingaamutu ia Namona. Ma te hakasongongi o he'e tata'o ia Takiika ka e pau a Takiika o hano ki ngaa hai tau'a ma Ngibauika ki ngaa ta'ia ia Tingi'ia. Ka na bilaabei o tu'u te punge a Ngibauika kia Tingi'ia ma tona manaha (Baitanga) o mata tangatou tau'a, aano nimaa pau tona 'aso tutu'u ai ma te boo. Ka na hakapau e te tau'a ko Tingi'ia e i te ma'anga a Sangoihenua e bakani i te anga singa i Kaangua. Ka na tongohaki atu te tau'a ki te ma'anga e baakani e maa'ongi e iai a Tingi'ia. Ka na tuha te tau'a o taki hai mataasika. Ko Ngibauika ma Namona ma Henua'eha noko mataasika tasi, ko Pongi ma te tamana a Temanguhongia to'o ngaaua mataasika, ka ko Takiika launatasi e mata sesenge, ka e neneke te kabenga ungi huti a Tingi'ia o songo o hano ke tanu i tana ma'anga.

2. Ka na hinatu a Tingi'ia i te baangasa o te ma'anga 'ai ko Ngibauika ma Namona ma Henua'eha manga mumuni ai. Mate sosopo kinai, ka na tu'ia a Tingi'ia manga sue tana kabenga ma tona 'uu tao ki te ma'anga o ti'aki ka e to'o tana kiba o 'asoa tasi ai o tenge ka e 'angu ai a Namona ma Ngibauika o he'angumi. Ka na bengo e Namona ia Tingi'ia o lobo taa ai e Namona ia Tingi'ia, ka e sopo iho a Pongi o angai ai e ia i teengaa tao o bengo ma'u e ia, ka e bengo ma'u e Ngibauika, sopo mai a Takiika o suki kinai e ia ma'u teengaa tao, ka e ngenge atu ia o longi e ia o hungi ange kia Ngibauika. Ka na hakaiho kinai e ia te kiba ki te 'ua o Tingi'ia. Ka na taa e te tau'a o mate ka e sisi e Henua'eha ma Pongi ngua ba'e, ka e toghitoghi e Ngibauika ma Temanguhongia ngua ngima o bae ngua e kingaaua. To'o e kingatou o boo ki Temunginuku noko iai te ta'u polo a Tingi'ia o tuki e kingatou te manaha ka e hakasopo e kingatou te ta'u polo ki ongatou manaha. Ka e to'o e kingatou ngua ba'e ma ngua ngima o Tingi'ia o sisi ona ibi o tuha e kingatou o songo, ka e 'amo mai e te toe te tuke o Tingi'ia o tanu i Baingau, ka e hunge te kiu o 'oti. Ka e ngiu ki te ongo i Tenanabu o hai ai na hanohano 'anga o Tingi'ia. Ka e eke ongo ai a Ghongau ma te toe o Baitanga. Teenei te tangatupu'a o te ta'ia o Tingi'ia. Ka e 'oti.

Notes

See also R 148.

115. TE TA'IA O 'ATIKAKE

1. Te tau'a ki Matangi na taa o singi ka e ngiu mai ki Ghongau nei, ma te taki soi i ongatou pengea kua ta'ia ai. Ka ko 'Atikake teenei te pengea na sisi ma'ungi e ia ia Namona noko i Baitupu. Ka na ngongo ai a Sa'oghatogha o hu'ai hakatangi ai, ma te pau o siahai ke taa ma'ana ia 'Atikake, te pengea o Hangekumi. Ka na hai te hetaunga a Sa'oghatogha ma Pongi ma ona haitaina, ma te hai te kupu a Teikangongo kia Sa'oghatogha o hai atu: "'Ai ko koe ka taa tau pengea ka ke mea ngu ou mata." Ka na hu'ai umauma ai a Sa'oghatogha ma te hai tana maanatu ke taa ma'ana ia 'Atikake, ke ngongo ai a Pongi ma tona 'api e katakata ia te ia. Ka na a'u taa na tau'a launatasi kia 'Atikake. Ka na hinake kinai ko 'Atikake e moe i tona ongo i Patonu, ma te hakamoe kinai e ia. Nimaaa tu'ungua poo, ka e hinake a Sa'oghatogha ki te hange ko 'Atikake manga moe ai. Ma te hakaiho kinai e ia te 'aakisi ka na hakahetata'i a 'Atikake, ka e tapitapi he'angu'angumaki e Sa'oghatogha i te 'ango hange ma haho. Aano hakaiho ma'u e Sa'oghatogha te 'aakisi ki te tina'e o 'Atikake. Ka na 'oso ai a 'Atikake ki te 'aakisi o tau ai. Ka na hetau ai ma 'Atikake, aano maamaatinga na tapungao i te baasi'a e takataka 'eha pengea. Ma te mau'i a Sa'oghatogha i te 'aakisi o pipiki e 'Atikake ka e tenge iho ki te tungi ongo o pau o hano ki tona pa'asi e i Matangi o hakapata kinai. Ka ko 'Atikake hoki mate, ka na 'amo e tongatou pa'asi ia 'Atikake o boo ki Kapata te manaha o te hepotu'akinga a 'Atikake ia Sa'engeika ke hetaeaki ki tona baka e i 'One nimaa mate ke ngo tuku ai ki te tai.

2. Ka na mate a 'Atikake ma te penapena o 'amo i te anga i Manakau o hetae ki tai. Ka na hongi mai tona baka o uta ai o to'o e Sangoihenua ma Sa'omakongu o tuku e kingaaua ki te moana, ka e ngiu ake ki 'One. Nimaa sahe ake ki 'angunga tu'u a Sangoihenua o ha'aha'a e ia te baka o mau'i ai ka e hakaneke ngiu ake ki 'angunga nei o hai ai te mangepenga ia 'Atikake ka e tata mai e Sa'oghatogha ma Ngibauika ia 'Atikake i te neepungu ma te tau papa. Konei na 'otinga o te tangatupu'a o te ta'ia o 'Atikake. Teenei te pengea e ta'ia taha'aki i te hesuinga o Mungiki nei te taa pengea. Ka e 'oti i te songi 'anga kia God. E 'oti.

Notes

See also R 150.

STORIES FROM RENNELL ISLAND

116. TE TAU'A KIA TAUHA'UNGUA

1. Ko Tauha'ungua te tangata o sa'a Tanga, ka na hano ki Mungaba ki tana hepotu'akinga i sa'a Sau. Teengaa tongatou manaha ko Tenuku'api o manga haka pata kinai o hai kinai ona manaha o kakai ai. Aano hai tau'a kinai a Temangabai o taa e kingatou. Ka na kanga o he'e mate, ka na takoto ai ki sa'a Sau noko manga i tongatou manaha i Tenuku'api, aano hu'ai sa'ango maase'i ona maka na tutuu songo. Ka na too te 'ua i teengaa 'aso ma te hai atu na pengea kia Tauha'ungua ke hinake o haka'ua ke songosongo kinai tona maka e i te 'ungu kua hu'ai sa'ango maase'i. Ka na hina iho a Tauha'ungua o haka'ua ma te tengekia te 'ungu i te bai manu ki te maka noko i te 'ungu o mate ai a Tauha'ungua i te angobia 'anga tona maka noko i te 'ungu i te haka'ua 'anga.

2. Ka na mate a Tauha'ungua o tanu e sa'a Sau i tongatou manaha i Tenuku'api e i Temangabai e i Mungaba o noho ai tona takotonga. Ka na siahai a Tupaukiu ke hano kinai tana tau'a, ke angatu'u ai o to'o mai ai na ibi o Tauha'ungua. Ka na hano a Tupaukiu o kengi e ia te takotonga o aba na ibi o to'o e ia ki tai. Nimaa moe i te poo ma te kite ia te tamana i te miti o hai atu kia tona hosa: "Ko au manga noho ka te pengea 'aatea te kua to'o iho e koe." Ka na 'anga a Tupaukiu o hakatangi ma te tuki e ia na ibi noko to'o iho e ia ka e hakaneke ke hoki o kengi ma'u e ia teengaa takotonga i na takotonga e i Tenuku'api o to'o iho ma'u ona ibi ki tai. 'Ai e maa'ongi kongaa na ibi o Tauha'ungua te ta'io kite o to'o iho. E konei aku hetae ki te tangatupu'a ki te ta'ia o Tauha'ungua i Mungaba o noho toe ai a Tupaukiu noko i Mungiki nei. Aano mate hano ai o aba na ibi o te tamana o to'o mai o tanu i Mungiki nei. Ka e 'oti.

Notes

Tauha'ungua was Tupaukiu's father, Tanga clan.

117. TE SUI TAU'A A TUPAUKIU

1. Ko Tupaukiu na ta'ia a te tamana i Mungaba, ka na hano kinai a Tupaukiu ke ngiu'aki te ta'ia o te tamana a Tauha'ungua na ta'ia i Mungaba. Ka noko hano kinai o sehu ai aano iho ki tu'ahenua o hetae ki Teabakoungua o hunge e kingatou te kiu noko i ai. Ka e hinake a Tupaukiu o kengi e ia te 'atu takotonga noko i Tenuku'api o to'o ai na ibi ke to'o mai ki Mungiki nei i te munange na ibi o Tauha'ungua, 'ai si'ai. Nimaa hina iho a Tupaukiu o moe i 'Onepaba, ka na moe o kite ia te tamana e hai atu kia te ia, poo 'ai na ibi e to'iho e ia ka te kongaa na ibi o'ona te manga noho. Ka na 'anga a Tupaukiu o hakatangi o tuki e ia na ibi ka e hakaneke hoki ki te hohonga o Mungaba ke sasanga te takotonga o te tamana ke kengi ma'u ke to'iho ona ibi ke ngo to'o mai ki Mungiki nei.

2. Aano nimaa to'iho, 'ai e maa'ongi kongaa na ibi o Tauha'ungua te 'ito to'iho e ia. Ka te tau'a a Tupaukiu ki Mungaba e si'ai he pengea ngutua noko taa e kingatou. Ka manga te tupu'aki 'anga e kingatou na ibi pengea o songo o hakasee tao ai ma te hakasee 'uu ai te na'a kinai. Noko manga songo numi, he'e hakatau ona siku see, manga hakasee bango 'anga i na ibi o hakaingoa e songo numi. E konei na noho te tangatupu'a nei. Ka e 'oti.

118. TE TA'IA O TE HONGAU HINGI

1. Ko Tengano na boo mai tangatou hongau hingi ke boo mai ki Mungiki nei. Te ngaataki o te hongau hingi, na hakahua noko hakaputu o ngaangue tangatou hongau. Ka noko boo mai tongatou kau baka aano hetae mai ki Tongungasue, te aba tai o Mungaba. Manga iai te pengea o te Hakatu'uingoto, tona ingoa ko Maku. Ka na sahe kinai te hongau o manga babange kinai ma te hemasi'i aano lalangi te poo, ka noko hai atu a Maku: "Noka mu'a te maghighila! Ka e tuku mai e he pengea he baka kau sehu ai." Ka na tuku 'ia te baka i na baka o te hongau o hano ai te tautainga a Maku i te poo o aano to'o tana ihonga kaui o hoki mai ki Tongungasue. Nimaa hetae mai kinai o ngenge ake ki 'angunga si'ai he pengea hakatau iho kinai. Ka na baasama ake e Maku te baka ki 'angunga o tuku ka e hinake ki te moe 'anga noko i te aba kua pau o ngona si'ai he pengea 'anga o hakatau iho ki ana ngenge ake 'anga. Ka na si'ai he pengea 'anga ma te hinake a Maku o sa'u iho te ngike o manga pe'epe'e ai e ia na 'ungu o te moe 'anga e i te aba o 'oti, ka e toe te hahine o hakamatakutaku e Maku o hai ai tona unguungu o manga hakatoto'o e ia tana ihonga o tunu ma te ta'o. Nimaa 'oti te ta'o tana 'umu, ka e hakamatakutaku ma'u e Maku a te hahine o hai kinai ana hai 'anga maase'i i te moe ai ma te hai te 'ungu. Aano nimaa singi ana hai 'anga songo noko hai kia te hahine, ka e taa haka'oti ma'u e ia.

2. Ka na hakasopo e Maku te taa 'anga e ia ki te tangitangi i Tongungasue. Nimaa 'oti tana hekau noko hai te tangi 'anga e ia te hongau hingi kua taa e ia ka e hakaneke hoki ki te hohonga o Mungaba o manga sehu ai. Ka na sopo te hengeunga ki te hongau o hai ake kua mamate ki moana. Ka na hehakamamanu'aki na kunga noko hina'i ki te boo mai 'anga te hongau hingi mai Tengano o singi mai i ba'i aba kakai o bangika'ango o Mungaba. Aano hetae mai ki te 'atu Kanaba'eha o taha ai te 'anga ki te hongau noko boo mai i te tuku tai o Mungaba. Ka e hakatu'u i te 'atu aba o bangika'ango i Panighoi o hetae mai ki Tongungasue te si'ai he pengea na'a e ia. Ka e hakatu'u i Mungihenua o hano Matangi ki ba'i kunga kakai i te tuku tai o te uso o Mungaba, hai ake e si'ai he baka sehu ke hiina'i kinai. Ka noko hu'ai mangino te moana, he'e 'aonga te mate ai he baka ki moana. Ka na pau e Mungaba te hongau nei ku manga he'e na'a i te tuku tai noko boo mai ai. Ka na sehu a Tinopau o hakaanuanu po ko ai noko i te 'atu Tongungasue, ma te hakamamanu e ba'i pengea o aano ma te hai ake kingatou: "Teengaa te pengea noko i te tuku tai na ko Maku." Ka na hungi kinai e Tinopau te hongau kua he'e maahonga tona hengeunga. Ka na ngongo ai a Maku o hu'ai mataku ai kia Tinopau ma te na'a ngaoi e

Tinopau teengaa te pengea kua taa e ia te hongau hingi ko Maku.

3. Ka na ngotu a Tinopau ke taa ma'ana ia Maku ma te haingata'a i te kua hu'ai na'ana'a i te ngongo 'anga te hongau kua pau o sano 'ia e taa e ia. Ka na takamumuni ai a Maku o he'e haka'angi'angi i Mungaba manga sehu huu ai. Ka na pau a Tinopau o manga hai sa'o o ngiu 'atua ai i Manga'e, tona nganguenga. Ka na hano ke hai polo i Tangumolu, manga iai te kakai 'anga haahine. Ka na ina kina ngaungaa kala i te manaha. Ka na hakaanuanu ai a Tinopau i te haka'ingonga e ia na mama tangata i te penu kala o hai atu: "Ko ai te tangata e ngaukala nei?" Ma te hai atu na haahine: "Ko Maku". Ka na ngenge ai a Tinopau o kongaa na to'o: "Maku!" Ka na hakatau o hai mai: "Tii aa?" Ka na hai atu a Tinopau: "'Ai, sopo mai." Ka na hakaea iho a Maku noko manga noho mumuni i Tangumolu o a'u kia Tinopau. Ka na kaunaki e ia ia Maku o kake launatasi i te kiu i Tangumolu o tu'uti. Ka na kaunaki e Tinopau ia Maku ma ba'i pengea o to'o na polo o boo ki Manga'e. Ka na hetae te lango 'anga ki te nganguenga o tuku na polo, ka manga laungaghi e Tinopau te uka tu'uti polo o manga sehu i te nganguenga. Ka na tau ngaoi kinai a Maku ma te ngenge atu ia o longi o ngi e ia i te uka tu'uti polo o manga teka o manga mangepe ka e puu te 'umu ke ta'o ai ia Maku. Ka noko ina ki te 'umu e hai ke ta'o ai ia te ia o manga tangi.

4. Aano abi te 'umu o ase ona hatu ki taha, ka e ungu te 'umu. Aano nimaa hakatokatoka, ka e nekeneke mai ia Maku o hungi ki te 'umu ka e 'aiauee a Maku. Ka na uboghi e Kaibanga te hatu ka o taani ai te ngutu o Maku. Ka na pusi e ia te hatu o too ki taha i te ngutu o'ona, ka e hai atu kia Kaibanga te unguungu o Tinopau: "Kai ma'au na unge o 'ou tunga'ane na hakaseketia ai au i te tangitangi i Tongungasue." Ka na pipisi te mate o Kaibanga o mangepe, ka manga taani ia Maku e ta'o e kingatou ke kai ma'angatou. Ka na tanu te 'umu o Maku o mau'i ai, ka manga tangi mai te hinangango o Maku i te 'umu. Ka manga hakangongo kinai te kuunguinga noko ta'o e kingatou. Aano nimaa he'e ngongona, ma te hai ake na pengea noko hai tangatou 'umu: "Kua moso!", i te kua he'e ngongona mai na ghaagha 'anga te hinangango o Maku i te umu. Ka na boo atu na pengea noko hai tangatou 'umu o huke. Nimaa 'oti tona huke 'anga o nekeneke ki taha ia Maku, kua ta'o o moso. Hakaputu kinai a Tinopau ma ba'i pengea o kai e kingatou ia Maku o kiki i na tango ma tona pota. Nimaa 'oti tona kai 'anga ka manga takoto te hinangango o Maku noko he'e moso ka manga toto, ma te sa'u ake e Tinopau o pengu e ia i te paku ngautango o kai e ia, ka e 'oti te kainga noko hai ia Maku.

5. Na pengea noko hai tangatou hongau hingi na tunga'ane o Kaibango, te unguungu o Tinopau. Teengaa te hai 'anga noko hu'ai hakatangi ai kia Maku. Aano ta'o e kingatou o kai ngatahi e kingatou ma tana haanau. Teengaa te pengea na he'e kai ia Maku i te haanau a Tinopau ko Tongakamatu'a, ka na hosa o Tinopau noko kai ngatahi ia Maku i te hu'ai na'a makau i ongatou tu'aatina na taa e Maku. E 'oti te tangatupu'a nei.

Notes

See also R 21 in which a similar fate befalls a Bellonese man, Sibote.

119. TE TA'IA O TEOSI MAI MUNGABA

1. Ko Teosi te tangata o Kanaba i Mungaba. Ka na hai te hakatahinga a Tetuha ki Hutimongu, te manaha ma'u o Kanaba o manga mousoongonga ai, 'ai ko Teikangau manga ngepo tana tau'a ki te hakatahinga. Ko Teikangau te tangata o te Hakatu'uingoto noko i Tetaungangoto i Mungaba. Ka noko pipiki e ia ia Tetabake te tuhahine hakahua o Tetuha noko hai tana hakatahinga. Ka na sopo a Teikangau o taa e ia ia Teosi ki te hakatahinga a Tetuha. Noko manga babange te hakaputunga o uso ai a Teosi, ka e sosopo kinai te tau'a a Teikangau o taa ai e ia ia Teosi o mate. Ka te tau'a nei noko taa i te toonginga o Kanaba ma Mungihenua i ba'i atu tangata te hetaa'aki. Teengaa te hai 'anga noko he'e hakangata ai a Teikangau ki te hakatahinga a Tetuha, manga sopo o taa kinai tana tau'a.

2. Ka na taa e Teikangau ia Teosi ki te hakatahinga ka e ngiu mai ki Mungihenua o tata ai ia Teosi kua taa e kingatou. Ka na hakapingi ki te ta'ia ma'u o 'Osomei o hu'ai maase'i kia Tetuha o hakatangi ai kia tona ma'aa a Teikangau i te he'e hakangata kia te ia. E konei na hetae taku naa'anga i te tau'a nei. Ka manga kanukanu e au ke noko na'a ki mungi ia te au na'e na henua kakai masongo i te mamate. Ka teenei tona 'otinga.

120. TE TA'IA O TEIKANGAU MAI MUNGABA

1. Ko Teikangau na ebe e ia te hakatahinga a Tetuha i Hutimongu i te taa 'anga e ia ia Teosi o 'ika'ika ai a Tetuha, hohoa ma'u e ia ia Tetabake o ngongo ma'u ai a Tetuha o hakatangi ai o hakapingi ki te ta'ia o te tupuna a 'Osomei i ngaa 'aso. Ma te sui a Tetuha o na'a e ia o ngaangue ke a'u ia o ta'ia Teikangau. Ka na hetae atu kinai a Tetabake te nga'a, ka na hai e Tetuha na 'ota'ota o 'abange kia te tinana a Kamungoba ke 'abange kia tana tama'ahine a Tetabake, ka e hai atu kia te tinana: "Hinatu o hai atu kia tau tama'ahine ko au ka ngo a'u a tona matu'a o taa, ka e siahai au ke to'o na me'a nei ka e hakakite te kunga manga kakai ai kau na'a ia." Ka na hano a te tinana o 'atingongo ai kia Tetabake, ka na tu'ia a Tetabake o manga tangi. Ka na hai atu a Kamungoba, te tinana o Tetuha ma Tetabake: "Ko tou tunga'ane na ngongo ia te koe kua hohoa e tou matu'a o mangepe ai, ma te tu'ia ia te koe e a'u te hanonga, ka e siahai ke na'a e ia ia te koe i tana maanatu e hai." Ka na hakangongo a Tetabake ki na me'a noko 'atingongo ai a Kamungoba kia te ia o manga tangi. Aano 'oti tana tangi 'anga, ma te hai atu kia te tinana: "Hinatu o hai atu kia tau tama ke manga hakahua e ia." Hai atu ma'u a Tetabake kia te tinana: "Ko kimatou manga kakai i Baghighi, te manaha huu o na pengea o Tetaungangoto i te Hakatu'uingoto. Tona anga e sopo iho ki te tungi ghabighogha e tu'u saasaa i te angatu'u o Tetaungangoto. Ka tona haka'ingonga te bangakea. Manga hakasosa'a i te taha ba'e o te angatu'u, manga pata iho i te ghabighogha e i te taha ba'e o te angatu'u. Ka ngu niu heeke'aki o hai ai te bangakea."

2. 'Oti te tongitongi'aki e Tetabake na haka'ingonga o Baghighi o na'a e te tinana a Kamungoba o hai ke 'atingongo ai kia tana tama a Tetuha ke ngo hano o ngo taa ma'ana ia Teikangau. Ka na to'o e Tetabake na 'ota'ota o hoki mai kia tona matu'a a Teikangau o to'o mai kinai e ia te mango tahi ma te tu'ai hakangoka kia tona matu'a a Teikangau o maangaohie ai. 'Ai te hakamahonga 'anga a Tetuha kia te ia ka ke a'u ia o taa ia tona ma'aa a Teikangau. Nimaa hoki mai a Tetabake ka e punge te tau'a a Tetuha o mungi mai ia tona tuhahine e hoki mai te nga'aa. Ka noko ngaangue te tau'a a Tetuha o taka poo mai, ka noko ngosingosi na pungu ngama a Tetuha ma tana tau'a o tungaki mai ai ki Tetaungangoto. Nimaa hetae mai ki te ghabighogha noko tongitongi'aki e Tetabake o ngangae ake ai, manga lango kapa ba'e ai. Nimaa mama'o ake i te angatu'u ka e tatae ki te tau 'aatea 'anga o te anga mai ngaa 'aso, ka na pau te tau'a o boo ake ai.

3. Nimaa sosopo ake i te matasua o te anga, te tubi manga tu'u. 'Ai ko Teikangau kua hina iho o moe i te sopoanga. Ka na singi ake ai te tau'a ki te manaha, ka e noho'aki a ngua Hengonga o hakapata ki te tubi manga tu'u. Ka na boo ake te tau'a o he'osohi ki te moe 'anga noko i Baghighi o taa e kingatou, ka e hakaeke taa a ngua Hengonga ki te pengea manga moe, 'ai teengaa a Teikangau e boo mai kinai te tau'a. Ka noko hina iho o moe hakasamasama i tona kunga nganga i Baghighi, 'ai kua na'a 'ia, ka na taa e ngua Hengonga ia Teikangau. Nimaa hungi iho e kingaaua ki te tau'aatea 'anga noko maangama, manga kemokemo te taukuka, teengaa a Teikangau e boo mai ai. Ka na huu e kingaaua, he'e hongahonga. Nimaa 'oti te taa 'anga e te tau'a te moe 'anga noko i Baghighi, ka e tutu ngama o peba ai, ko Teikangau he'e kitea. Ka na hu'ai hakatangi ai a Tetuha. Ka na hai atu a ngua Hengonga: "Ke boo o peba te pengea kua taa e kimaaua." Nimaa boo atu kinai te ngaa a Teikangau, ka na maangaohie a Tetuha ka e kakabe tana tau'a o ngiu ki Kanaba o tata ai e kingatou ia Teikangau kua taa e kingatou. Ka e mangepe ai a Tetabake ia tona matu'a kua taa e tona tunga'ane a Tetuha.

4. Ka na 'oti tena mangepenga ka e a'u a Tetabake ki Mungihenua o singa tu'u ia Temoa. Noko boo te lango 'anga a Temoa ki tai. Ka na mumu'a a Tengeitongo ma tana tu'unganga ki tai ka e tuku te tanga o Temoa i te okiokinga, ka e ngae ki te taha ba'e i te anga i Niupani o manga lapa ai a Temoa i te nga'akau ahato. Ka na hetae a Tetabake ki Sengena ko Temoa kua hano ki tai, manga 'angu ai te lango 'anga a Tetabake i te anga i Niupani. Ka na hinatu a Tetabake te tanga o Temoa manga i te okiokinga. Ka na hinatu a Tetabake o lungalunga e ia te kete o sa'u ake ai na pua o manga kamu ai. Ka na tukituki e ia te kapia a Temoa. Ka na hakangongo mai kinai a Temoa, ka e a'u kinai. Nimaa hetae mai, ko Tetabake te manga kamu i tana kapia. Ka na hai atu a Temoa: "Na lango 'anga mai hea konei?" Ka na hakatau a Tetabake o hai atu: "Kua hakangongo i ba'i ngongo hinange i te ngangi ma te boo mai kinai ke kite ai." Ma te na'a e Temoa ko Tetabake e a'u o singa tu'u ia te ia, ma te kakabe e ia ia Tetabake o boo ki tai. Ka na sosopo atu ki Niupani ma te tuku e Temoa te lango 'anga a Tetabake i te tungi anga, ka e hano ki te uso o Niupani o 'atingongo kia tona unguungu a Tengeitongo na mu'a ki tai ia te ia. Nimaa sopo iho kinai hai atu: "Ko Tetabake kua boo iho kimatou o manga hiina'i i te tungi anga ka e a'u au." Manga he'e muna a Tengeitongo aano tu'u o a'u kinai o hepootaki ma Tetabake. Ka na hengeu aano ngiu ki Niupani o pau a Temoa o pipiki e ia ia Tetabake o manaha ma Tengeitongo kia Temoa. Teenei te tangatupu'a ki te ta'ia o Teikangau ma te singa tu'u 'anga a Tetabake ia Temoa. Ka e 'oti.

121. TE TA'IA O NGUA PUIA

1. Ko ngua Puia na boo ake ki Mungaba, noko he'e na'a po ngua pengea mai hea. Ka na susungi e kingaaua a Mungaba o he'e boo ki tai i te maatataku kinai. Ka na punge kinai te tau'a a Tinopau ma ba'i pengea o Mungaba. Ka noko tu'u kinai a Tehoakimatu'a. Ka noko boo te tau'a ke taa e kingatou. Ka na hano launatasi a Tehoakimatu'a ki teengaa Puia, ka e boo te tau'a noko hakatungi e Tinopau ki teengaa Puia. Ka na hetae a Tehoakimatu'a ki teengaa o bilaabei o hengeu. Aano ma te heusuusu'aki kingaa boo ki teengaa Puia ma teengaa tau'a ka boo mai. Ka na boo iho a Tehoakimatu'a ma Puia ki te baka, noko hoe mu'a a Puia, ka e hoe mungi a Tehoakimatu'a. Ka na hai atu a Tehoakimatu'a ke tuku ngua nga nga'akau ka na huu te kiakia a Tehoakimatu'a. Huu ma'u te nga'akau a Puia.

2. Nimaa hai ke boo sa'u iho ta'a Tehoakimatu'a. Ina hoki mai kinai a Puia, ka na 'osoiho a Tehoakimatu'a ki tu'a ia te ia manga 'oso ki tana baukianga. Ma te pau o tuku tana kiakia, ka manga to'o tana baukianga o boo ma Puia. Ka na boo aano te baka o Tehoakimatu'a ma Puia, nimaa hetae ki Ngeibango e i te ngatai o Temangabai, ma te ina a Tehoakimatu'a ki na hakatokanga bana manga lalangi i na ngoto. Ka na ngenge atu ia o hakaiho te baukianga ki te 'ungu o Puia ka e longi e ia o hetoki ki te tai. Nimaa hetae ki te takenge o te tai manga takahungi e ia ia Puia o taha ki ngango o ta'ota'o e ia ki na hakatokanga bana o mau'i ai ka e sopo hoki ake a Tehoakimatu'a o eke i te baka o hitangi ia Puia.

3. Nimaa sopo ake a Puia hakaiho ma'u e ia te baukianga ki te 'ungu o Puia ka e longi ma'u e ia o ngiu ki poo'ungi o ta'ota'o ma'u e ia ki na hakatokanga bana. Noko manga taa e Tehoakimatu'a ia Puia i te baukianga ma na hakatokanga bana. Aano manga 'asea a Puia o haka eke ki te baka o baasama e ia ki te lunga o manga muumuu nga'a ai a Tehoakimatu'a o manga hetangi i te tau'a na boo ki teengaa Puia. Ka na bilaabei ma te tau'a a Tinopau noko 'eha o taa e ia kongaa i te tau'a ka e taa e tona toe ia Puia o mate, ka e boo mai ke sanga ngongo ia Tehoakimatu'a na hano ki teengaa Puia. Teengaa tangatou maanatu ko Tehoakimatu'a kua taa e teengaa Puia. Ka na boo atu te manga teka mai nei a Puia i te baka ku taa e Tehoakimatu'a o mate ka manga muumuu nga'a. Ka na hakakite atu e Tinopau ki tana tau'a o kongaa na to'o: "'Ai hiina'i atu ngaa ki na huhu a teenei 'atua", i te kua taa e teengaa Puia tangatou tau'a ka e taa launatasi e Tehoakimatu'a teengaa.

4. Manga konei na hetae taku naa'anga i te tangatupu'a kia ngua Puia ma Tinopau ma tangatou tau'a ma Tehoakimatu'a na taa launatasi e Tehoakimatu'a teengaa, ka e taa e teengaa Puia te 'apitanga i te tau'a noko 'api ka e taa e tona toe ia te ia. Te tangatupu'a o Tehoakimatu'a noko hu'ai taa pengea i ngaa 'aso, ka e kanukanu e au ke noko na'a pipiki ki ba'i 'aso. Ka e 'oti.

122. TE TA'IA O TEKUNGU

1. Ko Mainge te tangata mai Ngotuma ka noko a'u tona baka o hetae mai ki Mungaba o tetenge mai i bangika'ango. Ka na hetae mai ki Nanibote, ka te kunga 'eha ai te ta'u akau. Ka na hatia ai tongatou baka, ka na tutu'u ngatahi te tino ono ki te 'ungu'ungu si'ai he pengea mate ai. Ka na hengeu aano ma te bilange ngiu ki matangi o boo aano hetae ki Tebolaghi. Ka na kite e kingatou te takanga o te anga i Tebolaghi. Ka na hakaneke ai o boo ake i te anga. Aano sosopo ki Tenuku'api manga iai na pengea, ka na maatataku o he'angiko ma te 'angu e kingatou ka e hunge e kingatou te 'atu manaha. 'Oti ka e ngiu i te anga i Tebolaghi o ngiu ki tai. Ka na bilaabei a Telunga ma Temangabai o aano tinotengau o 'angu ai tangatou tau'a. Teengaa tona tungi tau'a ko Tetaikona. Ka na boo te lango 'anga a Mainge kua heongengea'aki ka na kite e kingatou te boighai manga unga tona hua i te ngengeu. Ka na kai lobo e kingatou o kona na me'a ngengeu.

2. Nimaa kai lobo e kingatou na hua moto e maangango, ka na pau kingatou o kai te moto 'anga o te boighai. 'Ai te to'onga 'atua kia te kingatou. Ka na hekonaea'aki ai ka na boo. Nimaa hetae ki tai ka e sosopo iho te tau'a a Mungaba noko 'angu iho ai ki Tebolaghi o boo atu ki 'Onepaba manga noho'aki mai ai a Mainge ma tana lango 'anga. Ka na punge mai kinai te tau'a a Mungaba, aano hai tangatou pungenga ke hano he pengea e tasi o noko tu'u i te mangate(?). Ka na hina iho te pengea o manga tu'u i te mangate(?). Ka na kite mai e te tu'unganga a Mainge a te pengea manga tu'u launatasi mai i te mangate. Ka na boo mai kingatou o pangepange o to'o ki 'Onepaba o tuku iho e kingatou o manga hakapata kinai. Sopo iho ma'u te pengea o manga tu'u mai ma'u. Boo kingatou o kakabe mai ma'u. Ka na pau te tau'a a Mungaba o manga boo hakatau iho te tinotengau.

3. Aano 'oti iho ki 'Onepaba, ka na kite iho e kingatou, kua 'eha a Mungaba o singi ia te kingatou. Ka na hengeu aano pau ke ake ki te hohonga o Mungaba. Ka na sano e Mainge ko kingatou ka ta'ia. Nimaa hakaneke te tau'a mai Mungaba ma te lango 'anga a Mainge i te anga i Tebolaghi noko mu'a te tongahiti taha kinai te pengea mai Mungaba. Noko manga kongaa na hengahongaho'aki te tau'a a Mungaba ma te tu'unganga a Mainge. Aano kite iho e Mainge kua hu'ai 'eha a Mungaba o singi ia te kingatou. Ka na mouto'o a Mainge ke tenge. Ka na tautau maase'i aano ma te pake e Mainge te tau'a mai Mungaba o hainga'a kinai tana 'uu ke pipiki, ka e ngae ki te taha ba'e o te anga ke hakamanaba na tino. Ka na hitangi ai te tau'a a Mungaba.

4. Aano pau iho e kingatou ko Mainge e tenge, ka na he'osohi te tau'a ki na pengea noko toe i te hongau a Mainge o taa e kingatou. Ka na tu'u a Tekungu ke tenge, kua pau te tau'a o sasa'i e kingatou o he'e tau kunga ke tenge ai. Ma te manga saningima ki tu'a o tuku atu te 'ungu ki te tino o te bii. Ka na hengengei atu te tau'a o longi e kingatou ke taa manga he'e 'aonga te 'aka e he pengea ia Tekungu ke too i te me'a ngaa te tangata hu'ai to'a. Ka na manga taatu'u ki te bii o mate, 'ioo mungi o too ki te kenge. E konei na noho te tangatupu'a kia Tekungu, na taatu'u i Mungaba i tana hu'ai to'a 'anga, noko si'ai ma'u he tangata to'a ke noho kinai. Ka ko Mainge na tenge o manga sehu mumuni i Mungaba. Aano manga kai totoko i ba'i me'a i mouku. Nimaa sopo ki tai, kongaa na me'a noko manga hai ai a'ana o kai na taapea. Ka na sehu aano i Mungaba i mouku ma tai nimaa hano ki te ngaatai o Tengano, ka na hai kinai tana ahi i teengaa kunga o manga tunu me'a ai manga kite i te 'au o tana ahii ma te hinake kinai te pengea ko Mainge. Ka na sopo kinai te pengea kia Mainge, ka na tu'ia ai a Mainge o mate pake. Ka na 'oso kinai te pengea o kakabe e ia ki Tengano o kakai ai. Aano hai ai tona ungungu ia Tepolupolu manga i Mungiki nei ma Mungaba tona hanohano, ka na mate i Mungaba o tanu ai. Teenei tona 'otinga.

Notes

Ngotuma = Rotuma Island.

123. TE TA'IA O TUHENUA KI TE 'ANGOHANGA

1. Ko Tuhenua te hakahua o Sengena ka na hai tangatou hakatahinga ki Sengena o hakaputu kinai a Mungaba ma te boo kinai te usunga a Tebaipuke, noko huhuna i na kongoa tahi o unga. Ka na 'ita kinai a Tuhenua o pepe'e e ia te 'ungu o Tehaibakiu i te nga'akau tu'uti. Noko tatae ake te usunga ki Sengena o hinake ai a Tehaibakiu ki te hange. Nimaa tohu ake manga sa'u ake e Tuhenua te nga'akau tu'uti o husu pepe'e e ia te maanganga'e o toto. Ka na tohu hoki a Tehaibakiu ki haho i te hange. Ka na hiina'i ki-nai tangatou usunga o manga tatangi. Ka na ngiu a Tebaipuke na hai kinai te hai 'anga maase'i a Tuhenua o hai ai tangatou maanatu ke ngo taa ma'angatou ia Tuhenua. Ka noko hu'ai na'a makau ai a Tebaipuke ki Sengena. Aano hano a Tuhenua o manga noho i Mangautu o manga a'ango ke huhuti ma'ana he mangoo. Nimaa i teengaa 'aso hai na baangasi a Tuhenua o 'ui tanga 'angohanga ma tona nguani o boo ki Mungiutua. Ka na boo tongaa baka aano nimaa sosopo atu ki mu'a Tebaipuke ma te hiina'i iho kinai a Tesaukiu ma tana haanau. Ka na pake iho e kingatou i Tebaipuke ia Tuhenua. Noko haka'angi iho e Tesaukiu te kaui kia Tuhenua. Ka na sahe ake a Tuhenua ki te aba e iai a Tesaukiu ma tana haanau. Ka na to'o iho kinai e kingatou te 'umu kaui kia Tuhenua. Ka na tuha e Tuhenua, ka e sa'u ake ai ta'angaaua ma tona soabaka o huhuke. Nimaa hai ai tanga kainga ka e 'osohia a Tuhenua. Ka na tu'ia tona nguani o ngenge atu kia Tuhenua e longi 'ia. Ka na he'e tau 'aabakinga kinai, ka na manga unu e ia te ha'u o Tuhenua noko manga i te 'ungu o to'o e ia o tenge ki te ngoto i Tebaipuke o tenge ki te 'ungu'ungu o tenge i te 'ungu'ungu ki tu'ahenua.

2. Ka na taa e Tesaukiu ma tana haanau ia Tuhenua o mate ka e 'angu e kingatou o taa ma'u e kingatou te nguani o Tuhenua noko soa baka ai. Na konei na mate a Tuhenua , te hakahua o Sengena. Noko taa huu e Tebaipuke o he'e na'a e Temoa, te tamana o Tuhenua. Noko hai ake a Mungaba e mate ki te moana o hai ai tongatou mangepenga ia Tuhenua kua mate o he'e na'a. Ka na hai ai te mangepenga o Temoa o singi ka e hakatotonu e Mungihenua na gholoba na he'e kitea ai a Tuhenua noko hu'ai mangino. Hengeu ma'u ki te tuku tai i Mungiutua po noko kakai. Ka na hakamamanu e te pa'asi o Temoa ma tana haanau aano pau e kingatou manga ko Tebaipuke te noko iai te kakai 'anga a Tesaukiu ma tana haanau. Ka na sano kinai e Temoa ma tana haanau te mate o Tuhenua. Ka noko siahai a Temoa kingatou taa'ia a Tesaukiu ma tana haanau noko i Tebaipuke.

3. Ka na kaunaki e Temoa te pengea o a'u te hongau kia Tangahau noko i Matangi, te hepotu'akinga a Temoa ke kakabe kingatou sui tau'a i te ta'ia o Tuhenua kua na'a e Temoa noko taa e Tebaipuke. Ka na ngongo ai a Tangahau ko tona ma'aa noko he'e kitea 'ai noko taa e Tesaukiu ma tana haanau. Ka na hano kinai o billabei ma Temoa o punge tangatou tau'a ki Tebaipuke. Ka teengaa te hai 'anga na pau a Temoa o na'a ai ko tona hosa noko taa e Tebaipuke, tangaa hengeunga ma Tesaukiu. Noko bilaabei o hai ma te hengeu ki te poo noko manga hengeu ai kingaaua ma te hai atu a Temoa: "Te hakahia o te masina teenei?" Ka na hai atu a Tesaukiu: "Te tuma'angua!" Ka na hai atu ma'u a Tesaukiu: "Te tuma'angua, te poo na tu'u ai au i na kangi mangau o 'ao." Ma te hai atu a Temoa: "Te poo na he'e mahonga ai toku hosa." Ka na hai atu a Tesaukiu: "Pee, 'ai te hakasumaangie." Hai atu ma'u a Temoa: "Na poo sokotasi mu'a ngaa." Ka na na'a ngaoi ai e Temoa 'ai e maa'ongi ko Tuhenua noko he'e mate ki moana, ka noko taa e Tesaukiu ma tana haanau.

4. Ka te ngea 'anga a Tesaukiu ki na kangi mangau, noko ngea ki te taa 'anga e kingatou ia Tuhenua o hakangahi i ana tautai 'anga i na kangi mangau o hai ai ana hutinga. Ma te sano e Temoa 'ai ko tona hosa noko taa e Tesaukiu ma tana haanau. Ka na pau a Temoa o na'a ngaoi e ia. Ma te sui kingatou o punge tangatou tau'a ma tana haanau kia Tesaukiu ma tana haanau noko i Tebaipuke kingatou sui o taa 'ia. Ka na bae ngua te tau'a a Temoa ma tana haanau o boo a Teangaimangu ma tona 'api ki tai o iho i te anga i Tebaipuke ki na pengea manga kakai ai. Ka e noho'aki a Temoa ma tona hunga a Tangahau i 'angunga nei kia Tesaukiu manga noho ai kingatou taa 'ia. Ka na boo atu a kingatou ki Balitongo, manga makangakanga mai. Nimaa hinatu a Tangahau ke pake e ia ia Tesaukiu, te manga matingatinga mai nei, manga ho'aki te ibi a Tesaukiu i te tutu. Ka na sopo ake a Tangahau ma te kite atu e Tesaukiu, manga baabene e ia ki te ngango o te tutua. Ka na tohu ake kinai a Tangahau o hepongo'aki. Ma te sopo mai a Temoa. Nimaa tu'ia ai a Tesaukiu i te mataku kia Temoa, manga ngenge atu a Tangahau o pingi ai o longi e ia ia Tesaukiu,

5. Ka na tenge atu a Temoa ma te nga'akau ke taa ai e ia manga baa'ita atu kinai na niho o Tesaukiu e hakamahonga e ia ko Tuhenua e maa'ongi noko taa e kingatou ma tana haanau. Ka na hakaiho kinai e Temoa te nga'akau ki te 'ungu o Tesaukiu o taa e kingatou ma tongatou tau'a ia Tesaukiu o mate, ka e ngiu ki te manaha noko tutu'u ai tangatou tau'a o bae ngua o taki boo kia Tesaukiu ma tana haanau. Ka na hitangi i teengaa naha na boo ki tai a Teangaimangu ma ta'ana tau'a. Na hetae atu ki

Tebaipuke, kua bonga a'u e na pengea e hai tongatou aba o he'e tau me'a 'uhi'uhi ai te takanga o te anga i Tebaipuke. Ka na hetae atu te tau'a ma te he'e kitea angatou boo ai ki te aba. Aano manga muna a Teangimangu o hano ai ki tai ke kite 'ia, aano hetae ki te aba si'ai he pengea kite e ia. Ka na hetae atu kinai a Teangaimangu o manga tu'u hakangahi i te taha o te hai 'umu ka e iho 'aki mai te tau'a noko manga i te takanga. Nimaa kite 'ia o tutu'u ai na pengea noko i te aba kingatou hakasa'osa'o, manga tu'ia ia Teangaimangu e haka eke taa kia Tehaibakiu.

6. Ka na tatae iho te tau'a o taa e kingatou ko ba'i pengea o Tebaipuke o masongo, si'ai he pengea toe ai. Nimaa 'oti te taa 'anga e te tau'a te kakai 'anga noko i Tebaipuke ka na hakaneke ngiu ki te hohonga o Mungaba. Nimaa hetae ake ki Sengena ko Tesaukiu kua taa e Temoa ma Tangahau. Ka te 'apitanga o Tebaipuke ku ta'ia o 'oti si'ai he pengea toe ai. E konei na noho te naa'anga o te ta'ia 'anga a Tuhenua ki te 'ango hanga o ngiu'aki ki Tebaipuke o masongo ai. Si'ai he pengea tenge ai, ka e 'oti te tangatupu'a nei.

124. TE HAAHAA A MUNGABA

1. Te tau'a na boo mai i Mungaba ki sa'a Iho ka te tau'a nei noko boo mai o pongia i te moana o hetae mai ki Mungiki i te poo. Sahe ki 'One o toso ongatou baka i Sa'aniutai o huu ai ka e hakaneke i te poo ki te hohonga o Mungiki. Ka na hetae ake ki te angatu'u ke boo ki Ngango i te poo. Ka na punge aano te tau'a ma te ngototasi ke momoe o ngo boo i te mahoata o sasanga pengea kingatou taa 'ia. Ka na boo ake o momoe i Ngekengeke i te hange 'eha noko tu'u ai ke nimaa hai a'u te 'ao kingatou boo o taa 'ia na pengea o sa'a Iho. Ka na pau tangatou tau'a i te 'ango hange i Ngekengeke, ka na sa'aki o hemi'i ki ongatou huna, na hakahua o te tau'a ma ona tamatama. Ka na 'a'anga o kite ngatahi ko kingatou kua hemi'i o 'oti ki ongatou huna. Ka na papa'a o 'oti.

2. Ma te iho ngiu ki tai ki tongatou kau baka na toso huu i Sa'aniutai o ase iho o ngiu ai ki Mungaba. Ka e noka tangatou tau'a, si'ai ma'angatou he pengea taa i tangatou boo mai 'anga te haahaa ki sa'a Iho kingatou taa 'ia. Ka te tau'a na kaunaki e Singano ia tona tuhahine a Teu'uhi o a'u o mimi ki na huna o te tau'a i te 'angoha ki ona kainanga ka taa e te tau'a mai Mungaba o 'oti. Teenei te tangatupu'a ki te haahaa mai Mungaba ki Ngango na kangohia o takatakahia i te 'ango hange i Ngekengeke o hemi'i ai ki ongatou huna ma te papa'a o na tungi tau'a o ngiu.

3. Ka teenei tona 'otinga. E 'oti. Ka te ha'utonga e tangau i te 'atu sa'a Niutai, te tino ngaa o Ngima'uhi, te tangata mai Tengano. Ka na ti'aki ka e sui i te nga'akau 'aatea i te hongau o somosomo o noho ai te tongitongi i Sa'aniutai e i 'One.

125. TE TAA 'IA O TEMAHANA MA TANGABAE

1. Ko Temahana te tangata o Mungaba ka noko hu'ai taa pengea ki Mungihenua. Ka na pake e Tangabae ki Te'ana o boo kinai. Ka e tata'o ai te tau'a a Tangabae mai Mungihenua. Ka na bilaabei ki Te'ana o manga tautai i te aba. Ka na hina iho a Temahana o manga kai tana kaui o manga kiki i te 'umu ghaapoli. Ka na ho kinai a Tangabae o hohonga ngua ngima ke longi e ia ia Temahana ma te keu ake ma te angu ngua ngima o hatutungi ma te punou hoki a Temahana ki tana kainga manga hai. Ka na hai te hu'ai ngenge atu 'anga a Tangabae o pingi ia Temahana o longi e ia o hetau. Ka na tu'u mai a Pu'akina o hakaiho e ia te nga'aku ki te 'ungu o Temahana o he'e mate ka na hetau ngoa a Tangabae ma Temahana. Aano ina'atu a Temahana kia Pu'akina manga tu'u, ka noko hai atu kinai tana kupu: "Noko noho mai ko koe kua hohoa toku 'ungu."

2. Ka na tau pakepake te tau'a e he'e ghali kingatou o taa ia Temahana, ka na eke a Tu'ukiteika kia Taingoa o hinatu ma te toki'ungi o hakaiho e ia ki te 'ungu o Temahana o taa e te tau'a o mate. Ka e hai atu te 'atua kua eke kingatou boo o taa 'ia ma'u ia Tangabae manga tautai i te utua i Kangiata. Ka na boo kinai. Nimaa hetae atu ko Tangabae manga i te kunga. Ka na punou a Tangabae ki te ngiu o te bake o bengo atu e ia te nga'akau ki te pengea e hoe mungi i te baka ka e hai atu: "'Asu atu te baka e honu." Bengo hakahoki atu e te pengea te nga'akau ki teengaa potu i te ngiu o te baka, ka e hai atu: "Tata mai i tena potu." Te pengea e mataku kia Tangabae e boo ke taa ka na tuu ake a teengaa Tangabae o ngenge atu ma'u ia o longi e ia a teengaa Tangabae o hetau ma'u.

3. Ka na hinatu a te unguungu o Tangabae e longi 'ia o huhuke e ia te huna o Tangabae e 'oso. Ka na hai atu tana kupu ki te hahine o kongaa na to'o ai: "Tenge atu ngaa i te ta'u abanga nei ka kau ngo hoahoa 'ia koe ke mate." Mataku a te hahine o ngii hakahoki te huna o Tangabae, ka na hai atu a Tangabae: "Ko au e ta'ia ka e hinatu kia taa tamangiki, na'e ko au e kai nei e te 'ati maa'ongi." Ka na boo mai te tau'a o taa ma'u e kingatou a Tangabae noko longi e teengaa Tangabae. Ka na taa o mate, ka e hakatangi a Tangabae o huhu ki te tau'a e hu'ai tau pakepake o tuku e kingatou ia te ia o poi mate ai i te longi launatahi e ia ia Tangabae. Ka na 'oti te taa 'anga ia Tangabae ma Temahana kua taa e teengaa Tangabae, ka na boo te tau'a nei o hakaneke i 'Oneaghugha o boo ake aano hetae ake ki Tangumolu.

4. Ka na hinake a Tangabae o huhuke te hata o Temahana i Tangumolu o sopo kinai ka na hai atu na haahine noko manga nge'o i te manaha o kongaa angatou to'o: "Konei hakatoto'o 'anga e hai ki te hange o Nika nei, ee aa 'okoia?" Ka na hai atu a Tangabae: "Nii aa te hai ai koutou ki tautou 'abanga kua taa e kimatou o manga ebe ai na tapea o tai?" Ka na sa'u iho e Tangabae te sangu me'a tahi a Temahana o tuha i te tau'a o mamango siusiu ai. Ka he'e 'abange tasi mo'o Pu'akina. Noko hakatangi kinai a Tangabae i te hohoa 'anga e ia ia Temahana i te 'oso 'anga kinai i Te'ana o poi taa ai e Temahana ia te ia.

5. Teengaa te hai 'anga na toe ai a Pu'akina i na kongoa noko tuha e Tangabae i tangatou tau'a. Ka na huhuke te huna o Pu'akina o huna i te siku o tona hakangongo ka e hakanga'aa tona 'ungu. Nimaa mamala, huhuke o huna i tona 'ungu ka e sui o hakanga'aa tona siku hakangongo o manga hakapata kinai o aano pau tona kongoa o mamala ngatahi o huna ai. E konei na noho taku naa 'anga i te tangatupu'a o te ta'ia o Temahana ma Tangabae. Na 'aso tasi ai e Tangabae i Te'ana ma te sengunga i Kangiata. Te tangatupu'a mai Mungaba ka noko ako e toku tamana kia te au o manga na'a e au o manga maanatu kinai au i ba'i 'aso o aano hetae mai ki te 'aso nei ma te kanukanu e au. E 'oti.

126. TE TAU'A I TAHINGINGA

1. Te tangatupu'a ki te tau'a a Kanaba ki te 'api o Teaheniu noko i Tebai'eha, te tangata o Tengano. Ka na mate a Tongaka ki te moana i tana 'angohanga, ka na 'ati ai te ngongo hakamakau a Tangosia noko i Tuhunui ma tana haanau, kua ngiakina i te ngaatai o Tengano ka kua kite e Teaheniu ma ona haitaina o sisi e kingatou. Ma te ngongo ai a Hungatoa Temoa noko i te tungi anga e i Lughu o hakatangi ai. Ma te ngongo ai a Teaheniu ma ona haitaina o henge'i ai. Ka manga pau a Lughu o he'e tata'o ki na henge'i 'anga a te 'api, manga ngotu kingatou ke hai tau'a ai kia Teaheniu ma ona haitaina. Ka na boo ai te tau'a a Hungatoa noko i Lughu ma ba'i pengea o Kanaba kia Teaheniu ma te tamana ma ona haitaina, ka na hetae te tau'a nei ki Tengano o boo ki Tebai'eha manga iai a Namona ma tana haanau. Ka na sosopo kinai te tau'a nei kia Teaheniu ma ona haitaina ma te tamana. Ka na he'angiko ngatahi, si'ai he pengea ta'ia.

2. Ka na boo mai te tau'a a Kanaba o hai songo e kingatou na manaha o Teaheniu o kai e kingatou te ta'u tango a Teaheniu ma tana ta'u polo. Ka na pongoaki atu a Teaheniu o kongaa na to'o: "Hinatu he pengea o hai atu kia Temoa ke pau o kai ma'angatou aku tango, ka e tuku ma'aku na polo." Ka na ngongo a Hungatoa Temoa o hai tana kupu o kongaa na to'o: "Ka mi'i noho te me'a." E 'ainoa, ko Temoa e hakasuki ka he'e noho na polo, ka na bilaabei a Tengano o heusuusu'aki a kingatou ke boo mai ma'angatou he tau'a kia Hungatoa Temoa ma tana tau'a ke taa ma'angatou. Ka na boo mai te tau'a a Tengano ki te tau'a a Kanaba manga kakai i te 'atu manaha o Teaheniu i Tebai'eha ma Baingau ma Niupani ma Temainge o manga huhu ai. Ka na hetae mai te tau'a a Teaheniu ko Hungatoa ma ta'ana tau'a e ngaangue ke hai ngiu ki Kanaba. Ka na tuku baka o boo ki Mungibai, ka na 'angu ai a Teaheniu ma tana tau'a o boo i te kaukau bangika'ango o hakamoe atu e kingatou ki te 'atu Tapakohe.

3. Ka na 'aoina ke 'ao ka e hakatu'u atu te matamu'a o te tau'a ki te taunganga i Hangeuta (Tahinginga) o hetaungaki'aki te kaubaka aano taungaki te baka e tasi ki te taunganga o te manaha. Ka na tutu'u te tau'a ki te manaha ka e tuku e Teaheniu ia te tamana a Namona te tauiku o nge'o na baka ka e hai atu a Teaheniu: "Noho iho o hakangongo ange kia te kimatou. Nimaa sosopo kimatou ki te manaha o hakangongo ange te tau'a e kanai kia te kimatou ngo 'ui atu te taungaki ka ke 'aua te kau baka kimatou ngo taki he'angiko mai kinai." Ka na 'oti te tongiakinga a Teaheniu kia te tamana ka e boo kingatou o sosopo ka manga noho a Namona o nge'o te kaubaka o te tau'a.

Ka na eke kinai a Sangama'ungi kia Namona, te tauiku noko nge'o e ia te kaubaka o te tau'a o to'o e ia te hungu niu (te tao) o mungi ake i te tau'a. Ka kingatou na tu'ia ia Namona e sopo ake o hai atu tana kupu ki te tau'a: "Na Kainanga e hai nonoho ke aa, ka te angatonu a Te'angiki'eha te tonu mai nei ki na kainanga?" Ka na hinatu a Namona noko eketia o mu'a i te tau'a o hakahii ki te tau'a a Kanaba. Ka teengaa te pengea noko 'angu e te 'atua noko eke kia Namona ko Tangei o suki kinai e ia te hungu niu o taa e te tau'a. Ka ko ba'i pengea o te tau'a manga taki 'angu pengea o taa e kingatou.

4. Ka ko Teaheniu kua sopo mai ma te ina mai ki te tau'a e hu'ai 'eha a Kanaba. Ka na keu hoki a Teaheniu o tenge ka na hakatapa'aki te tau'a a Kanaba o kongaa angatou to'o: "Ko Teaheniu e tenge hoki." 'Ai e hoki i tana 'uu ka na to'o mai tana 'uu o 'ea hoki mai. Ka na tu'ia ai te tau'a a Kanaba o matua o taki he'angiko. Ka na 'uku e Teaheniu te tau'a i tana 'uu, noko 'eha pengea taungia i te tau'a a Kanaba. Ka na sasa'o a Songo'ungi, te taina o Teaheniu kia Hungatoa noko punge kinai te tau'a a Teaheniu o lobo taa e ia, ka e kongaa na to'o: "Tou angatonu, Tetupu'a!" Ka e hakatapa o kongaa na to'o: "Teaheniu, teenei tou naha!" Ka na hakangongo kinai a Teaheniu o tenge kinai o 'autao e kingaaua aano labu e kingaaua o longi e Teaheniu. Ka na ngenge atu a Songo'ungi o hakaiho kinai e ia te ghinama ka e hai atu a Songo'ungi: "Songi ou tobigha, ko te taiu noko he'e sisi e au." Ko Songo'ungi koi enge ia Tongaka noko hai te ngongo na songo e kingatou, ka e hongahonga e ia kia Hungatoa Temoa te ngongo hakamakau kia te kingatou te tangani hetaa'aki ai kingatou. Ka te tau'a mai Kanaba kua ta'ia te 'apitanga noko hakatungi e Hungatoa te hakahua o te tungi anga e i Lughu. Ka na ngiu a Teaheniu ma tana tau'a ki ona manaha o sisia ai i te tau papa ma te neepungu i te kangikao ia Hungatoa. Ko ba'i moousongonga noko hai e kingatou ka e ngongo ai a Kanaba o mangengepe i te tau'a a Hungatoa kua ta'ia o 'oti.

5. Launatasi pengea na tenge ko Tipaika. Tena ma'u te pengea na taa e ia te pengea i te tau'a a Tengano, ki Tipaika. Ka noko boo mai na haahine o Kanaba o 'amo e kingatou ko ba'i pengea taa 'ia. Ka na boo ai ma'u te 'aamonga mai Lughu ia Hungatoa noko hakatungi ia Kaisa'unga, te unguungu o Hungatoa o 'amo e kingatou o to'o mai ke tanu i Lughu. Ma te mamaha i te me'a ngaa te tangata hua'eha ko Temoa.

6. Ka na kabe hano tona mamaha 'anga ki te 'aamonga haahine i Angapongabu ma te kaunaki e Kaisa'unga te ta'u haahine noko 'amo mai e kingatou ia tona matu'a o hungi te peenanga o Hungatoa Temoa, ka e hai atu ma'u a Kaisa'unga: "Ke boo o heokioki'aki."

Nimaa haka'ui atu na haahine noko hai tangatou 'aamonga ia Temoa, ka e huhuke e Kaisa'unga te peenanga o tona matu'a o tuaki e ia te tina'e o ase iho e ia te ngoghungoghu o tona matu'a ki taha o toghi o pangepange e Kaisa'unga o to'o e ia i te mouku o hungi ki te pupu'a o ta'ota'o hatu kinai e ia o noho ai. Ka e a'u o ngenge i tangatou 'aamonga o boo mai kua ngosingosi hakahoki e Kaisa'unga te peenanga o tona matu'a o ngaoi. Ka na 'amo hakahoki e kingatou ia Hungatoa o to'o e kingatou o hai boo mai ki Lughu. Na hetae mai kinai o uta i te baka o to'o mai ki te tungi anga o tanu ai ia Hungatoa. Teengaa tasi pengea na hetuatua'aki ma te pengea o te tau'a a Tengano ko Pongi, aano taki he'angiko si'ai he pengea mate. Ka ko Pongi te taina o Hungatoa na ta'ia i Tengano. Ka na ma'ungi a Pongi i tana tenge 'anga i te tau'a i Hangeuta o sui o hakahua e ia a te tungi anga e i Lughu. Ka e pipiki e ia ia Kaisa'unga noko mangepe ia Hungatoa o tau tama ma'u kinai. Teenei te tangatupu'a o te hetaa'aki 'anga a te tungi anga noko i Lughu ma Tebai'eha noko i Tengano.

127. TE NGE'OSIA O ANGAITAI KIA TEAHENIU

1. Te tangatupu'a kia Teaheniu noko i Tebai'eha na taa e kingatou ma ona haitaina a Hungatoa, te hakahua o te tungi anga e i Lughu. Ka na ngoto tasi kinai a Tengano ma Lughu. Ka na bilaabei kinai a Kanaba ma te tau'a a Tuhunui kingatou taa 'ia ma te haingata'a ka na eke ongo a Teaheniu i te ongo i Angaitai. Ma te boo kingatou o nge'o te ongo nei o hetau ai ngu angatou tau'a i te ongo. Ka ko Teaheniu ma tona 'api noko makaua i Kanaba ma Tengano i te noko hu'ai sepu o taa pengea. Ma te 'i'ita kinai a Tuhunui i te hai angatou paunga soko i ba'i hai 'anga, he'e hakahua e Tangosia ma tana haanau i ba'i me'a. Konei na hai 'anga na pa'asi ai a Tengano ma Kanaba kia Teaheniu o hai tau'a kinai a Lughu ngatahi, ma Tengano. Ma te siahai kinai a Tangosia ma tana haanau ke taa ma'angatou ma Kanaba ia Teaheniu ka ke ngaghi na kunga henua o ngatou e i Tengano, ka kingatou hai tuhanga ai. Konei na maanatu noko usuusu ai e Tuhunui a Kanaba ke taa ma'angatou a Tebai'eha i te hakamatasisinga ('i'ita) kia Teaheniu ma tona 'api noko i Tengano.

2. Ka na boo kinai te sui tau'a a Lughu ma ba'i pengea o Kanaba ia Hungatoa ma te 'apitanga na taa 'ia hakapingi kinai i Tahinginga (Hangeuta) o 'angu'angu e kingatou i Tengano o boo ki mouku. Ka na eke ongo a Teaheniu i te ongo i Angaitai ma te kite 'ia ka na ngongo ai te tau'a a Kanaba o boo kingatou o nge'o e kingatou ke heongea'aki ke helolongi'aki kingatou taa 'ia. Ka na maa'ongi o heongea'aki a Teaheniu ma tana tau'a o helolongi'aki. He'e hakahetata'i ki te tau'a a Kanaba. Ka na pake e Tipaika te pengea o Lughu ia Teaheniu o kongaa na to'o: "Ko au e siahai kia te koe ke 'au mai mo'oku tou bugho ma tau ghinama ka kau tuku 'ia ia te koe ke hano." Ka na hai iho a Teaheniu: "Ko koe manga pake." Ka na anguangu a Tipaika o konga na to'o: "A ma te a na ma Moukongoa", ka na tengeu'a ake a Teaheniu e maa'ongi i te anguangu kia tona tuhahine hakahua. Ka na ngosingosi te tanu a Teaheniu kia Tipaika i tana ghinama ma tona bugho, ka na 'amo te tanu a Teaheniu o iho mai i te ongo. Nimaa hetae iho kia Tipaika o ungu ba'e ai, ka manga mou atu a Tipaika kia Baalolongi o manga toghi e ia te tu'asibi o Teaheniu o taa e kingatou.

3. 'Ai manga pake e Tipaika o anguangu kia tona tuhahine 'ai ana ngoi 'anga. Manga konei na 'oti a Teaheniu noko makaua. Nimaa ta'ia a Teaheniu ka e hoki a Tipaika o hai tuhanga i Kangaba e i Lughu. Teenei te 'aso e to'o ai e Tipaika a Kangaba o manga hesui kinai ma tongatou kakai a Temunginuku, ka he'e tongatou manaha mai ngaa 'aso

kakai hesui. Ka e to'o e Tangosi ma tana haanau a te 'atu Baingau ma Niupani ma Tebai'eha ma te 'atu Temainge ma ba'i kunga i te anga i Tuhungango o sopo ki tai. Teenei te naa'anga o na kenge noko hai tuhanga ai ba'i pengea i Tengano. Ka e 'oti.

128. TE TAA'IA O TEABA MA TEHAKANGABA

1. Ko Tengano na taa ai e te 'api o Tetuha ia Taingoa ma Tenga'ea o tokangua ai angatou tau'a taa hakatu'umuna ki bangitakungu. Ka na hu'ai hakatangi to'a ai a Sa'omangoo noko i Hangangoa ma te sui tau'a ai a Sa'omangoo o taa e ia ma tona pa'asi a Teaba ma Tehakangaba o ngiu'aki kinai. Noko mataa tanu manganga o sosopo a Sa'omangoo o tatahi e kingatou a Teaba i Nukungika o maangengepe ai a Kangobai ma tana haanau, boo ma'u a Sa'omangoo ma tana tau'a o sosopo ki Tehakangaba o tatahi ma'u e kingatou. Ka e hai te maanatu a Sa'omangoo kingatou taa 'ia ma'u a Tuhunui. Ka na pongoaki a Kangobai ma tana haanau ki Kanaba ko kingatou ka taa ma'u e Sa'omangoo ma tana tau'a. Ka na ngongo ai a Manalanga o kakabe e Kaipua noko hakahua e ia a bangika'ango o boo tangatou tau'a ki Tengano. Ka na hetae kinai o bilaabei kingatou ma te tau'a a Tuhunui noko tungi tau'a ai a Aaron Taupongi o tutu'u tangatou tau'a kia Sa'omangoo. Nimaa boo atu mataa kite ia Tepukabaei o sosopo kinai o taa e kingatou. Tenaa te pengea na mataa taa e te tau'a a Tangosia, noko boo o hakaneke i Tughunu. Nimaa hetae ake ki Nukungango si'ai he baka ke boo ai ki Baingau ma te hetoki o hekaaui ki Bangitakungu o mataa hetae kia Kangobai ma tana haanau. E 'oti.

129. TE TAU'A KI PAUNGO

1. Ko Tangosia ma tana tau'a noko ngongo ko Tongaka te pengea o te tau'a a Sa'omangoo e i tu'ahenua ma tana tu'unganga, manga kakai i Paungo o tautai kinai. Ka na iho'aki kinai tangatou tau'a o na tungitau'a ko Tangosia ma Tegheta ma Niuhua, ka noko 'eha tangatou tau'a noko iho'aki i Tuhungango. Ka na hetae ki tai o boo kinai. Nimaa hetaeaki kinai ka e pongia, punge o moe'aki hakahetaeaki atu ki te kunga noko boo kinai. Ka na 'aoina ma te boo i te mahoata te tau'a. Nimaa hetae atu ki Paungo manga hai'umu te aba ki angatou tautai 'anga i te poo. Ka na huke tangatou 'umu. Nimaa 'oti tona kainga, ka e hina iho a Tongaka o songosongo na ngima ki te ngoto ma te ina'atu ko Ngongoka e sopo iho i te mataapuna i te ngoto. Nimaa hinatu a Tongaka o baalingo atu kinai, manga sopo iho a Tangosia i te mataapuna o suki kinai e ia te tao ka e sosopo tangatou tau'a o manga taki 'angu e kingatou ko ba'i pengea noko i te aba ki ngu pa'asi o te manaha o labu e te tau'a kongaa pengea, ka e pau kongaa o he'angiko. Ka na ta'ia te 'apitanga noko hakatungi e Tongaka ma Tausapa. Konei na noho taku naa'anga i te tau'a nei. Ka e 'oti.

130. TE NGE'OSIA O SA'OMANGOO

1. Ko Sa'omangoo na taa e ia ma tana tau'a a Tehakangaba ma Teaba o hu'ai hakatangia kinai a Kangobai ma tana haanau. Ma te pongoaki a Aaron Taupongi ma te tamana i Kanaba o hakatahi mai kia te kingatou o boo kia Sa'omangoo. Ka kua taa e kingatou ia Tepukabai, taa ma'u e kingatou te tu'unganga a Tongaka ma Tausapa noko i tai i Tua'ahenua i Paungo, hakaneke ngiu ake ki Tengano o bilaabei ma te tau'a a Aaron Taupongi o tutu'u kia Sa'omangoo ma tana tu'unganga noko i te 'atu Kongobainiu ke taa. Ka na boo ma te kite 'ia te tau'a. Ka e he'angiko a Sa'omangoo ma tana tau'a o 'oti, ka e si'ai he pengea ma'a te tau'a a Tengano ma Kanaba ke taa. Manga he'angumi atu te tau'a kia Sa'omangoo, sopo ki te baka ka e hinatu a tona unguungu a Te'atukiu o usu atu e ia te baka ki te ngano. Ka na tau a'ango e Sa'omangoo te baka ki te uso o te ngano o mama'o. Manga tenge atu a Kaipua noko i Tingoa, te tangata mai Kanaba, o hakaiho e ia te 'aakisi ki te u'a o Te'atukiu, te unguungu o Sa'omangoo o mate. Manga ina'ake kinai a Sa'omangoo.

2. Ka na ngoghongogho ake a Sa'omangoo kia tona unguungu e ta'ia iho i te taunganga o mangepe ake i tona baka i te uso o te ngano. Ka na ngiu mai te tau'a a Kanaba ki na kunga o Aaron Taupongi o manga hai ngiu ki Kanaba, ka e noho'aki kongaa o manga hakapata kia Kangobai ma tana haanau. Ka na bilaabei te haihaanau haahine o ngu pa'asi o hengeu. Aano hai ke bae ngua ka na hesongi o hakamahonga'aki. Ka na pipiki e te hahine noko a'u i te pa'asi o bangitakungu te 'ungu o te taina ki te isu o'ona, ka e 'atingongo kia te taina, ko Sa'omangoo kua eke ongo i Angaitai. Ka na a'u a te hahine o 'atingongo ai ki te pa'asi o Kangobai ma tana haanau te pa'asi o Sa'omangoo kua eke ongo i Angaitai. Ka na tuku e Aaron Taupongi ma te tamana te pengea o a'u ke 'atingongo ai ki Kanaba, ka e boo kinai a Tuhunui o boo kinai ma na pengea mai Kanaba o sosopo kinai kingatou o nge'o te tau'a a Sa'omangoo. Ka na bilaabei kingatou ma te pa'asi o bangitakungu o hetau aano poo, moe'aki ai ngu ongatou pa'asi. 'Aoina o hakatu'u hakahoki tangatou hetaunga i te hebengobengo'aki ina tao, ma te tau ina 'uu ma na hatu aano poo ma'u. Nimaa 'aoina tongatou poo ngua ka e hetae kinai a Kanaba na pongoaki ai a Aaron Taupongi ma te tamana o hakatahi kia te kingatou o nge'o e kingatou te ongo kia Sa'omangoo ma tana tau'a, ka he'e na'a e au po na poo hia te nge'o 'anga te ongo ka e ngingingi.

3. Ka na tu'u a Sa'omangoo o sasaka iho ki na hakahua noko i te tungi ongo i te

siama'ungi. Ka manga pau a Kangobai o he'e too kinai ka na sasaka ma'u a Sa'omangoo kia Kaipua noko hakahua e ia a Namalanga. Ka na siahai a Kaipua ke 'aabaki kia Sa'omangoo ke ma'ungi ma te 'ainoa a Aaron Taupongi ma te tamana. Ka na 'ika'ika a Kaipua o unga ki Kanaba kingatou ngiu ka na ngaangue te boo mai 'anga mai Kanaba o ngiu ki Kanaba ko ba'i pengea noko boo o hai tau'a i Tengano. Ma te manga noho'aki a Tuhunui soko ma te tu'unganga a ngua Tangosia o nge'o soko e kingatou a Angaitai. Aano taa e Aaron Taupongi ia Sa'omangoo. Hetau aano ma tena toe, ngingingi e kingatou te ongo o taa ngatahi e te pa'asi o Kangobai a Bangitakungu. Teenei te tangatupu'a o Sa'omangoo ma Angaitai na nge'osia. Ka na ta'ia o 'oti.